

Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë
Fond za humanitarno pravo Kosovo
Humanitarian Law Center Kosovo

Perspektivat e të Rinjve mbi Drejtësinë Tranzicionale

Perspektive mladih o tranzicionoj pravdi

Youth Perspectives on Transitional Justice

Prishtinë, 2025

Botuesi/Izdavač/Publisher:	Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë / Fondacioni Fondi për të Drejtën Humanitare
	Fond za humanitarno pravo Kosovo / Fondacija Fond za humanitarno pravo
	Humanitarian Law Center Kosovo / Humanitarian Law Center Foundation
Redaktor/ Urednik/Editor:	Besnik Beqaj
Mentoret/ Mentori /Mentors:	Amer Alija, Bekim Blakaj, Besnik Beqaj, Blerta Hoçia, Jelena Krstic, Nisa Ferati
Kontribues/ Doprinosioci / Contributors:	Diona Visoka, Gynesh Veshall, Jona Arsenić, Joshua Riley, Kristina Lazić, Miodrag Denić, Puhiza Shemsedini, Trina Hoti
Dizajni/Dizajn/Design:	JUSA Print

Prishtinë, Gusht 2025
Priština, Avgust 2025
Pristina, August 2025

Copyright © 2025

Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë / Fondacioni Fondi për të Drejtën Humanitare

Ky publikim u mbështetet nga Thirrja e Hapur e RYCO-s për propozime projektesh nga OShC-të, RYConnecting You(th).

Përmbajtja e këtij publikimi është përgjegjësi ekskluzive e autorëve dhe nuk pasqyron pikëpamjet e RYCO, Fondit për të Drejtën Humanitarë Kosovë apo Fondacionit Fondi për të Drejtën Humanitarë.

Ova publikacija je podržana kroz Otvoreni poziv RYCO-a za predloge projekata od strane OCD-a, RYConnecting You(th).

Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost autora i ne odražava stavove RYCO-a, Fonda za humanitarno pravo Kosovo niti Fondacije Fond za humanitarno pravo.

This publication was supported by RYCO's Open Call for project proposals from CSOs, RYConnecting You(th).

The content of this publication is the sole responsibility of the authors and does not reflect the views of RYCO, the Humanitarian Law Center Kosovo, or the Humanitarian Law Center Foundation.

Hyrje

Të rinjtë luajnë një rol thelbësor në proceset e drejtësisë tranzicionale, jo vetëm si trashëgimtarë të së kaluarës, por edhe si kontribues aktiv në ndërtimin e një të ardhmeje më të drejtë dhe gjithëpërfshirëse. Perspektivat e tyre sjellin qasje të reja, sfidojnë narrativat e vendosura dhe sigurojnë që kujtesa, llogaridhënia dhe pajtimi të mbeten të rëndësishme për brezat që vijnë.

Ky publikim paraqet punën e tetë të rinjve hulumtues që morën pjesë në një program tremujor mentorimi të organizuar nga Fondi për të Drejtën Humanitare Kosovë dhe Fondacioni Fondi për të Drejtën Humanitare. Gjatë programit, studentët kanë eksploruar çështje të drejtësisë, kujtesës dhe llogaridhënies përmes temave të zgjedhura prej tyre, nën udhëzimin dhe mbështetjen e stafit me përvojë nga të dyja organizatat. Kontributet e tyre pasqyrojnë mënyrat e ndryshme se si të rinjtë mund të angazhohen në çështjet e së kaluarës duke ndërtuar një vizion për një shoqëri më të barabartë.

Faqet në vijim i pasqyrojnë rezultatet e përkushtimit, kureshtjes dhe angazhimit kritik të tyre. Së bashku, këto punime theksojnë rëndësinë e fuqizimit të zërave të rinj në drejtësinë tranzicionale dhe nevojën për të krijuar hapësira ku idetë e tyre mund të nxisin dialog, të zgjerojnë mirëkuptimin dhe të frymëzojnë ndryshim të qëndrueshëm.

Përmbajtja

Ndikimi i Traumës Historike përmes Narrativave Viktimizuese në Identitetin Etnik Shqiptar

Nga Diona Visoka

7

Ndikimi i trashëgimisë së luftës 1998–1999 në perceptimet dhe sfidat e të rinjve romë në Kosovë¹

Nga Gynesh Veshall

23

Drejtësia Tranzicionale: Perspektivat e të rinjve mbi ballafaqimin me të kaluarën Ekzistenca, rëndësia dhe roli i drejtësisë tranzicionale në kuadër të protestave studentore aktuale në Serbi

Nga Jona Arsenić

25

Fusha e Betejës së Narrativave: Politika dhe Përkujtimi

Nga Joshua Riley

36

Rrënojat, Hoteli, Protesta: Praktikrat e Memorializimit të Bombardimeve të vitit 1999 dhe Instrumentalizimi Politik i Kujtesës

Nga Kristina Lazić

46

E Drejta për të Vërtetën: Perceptimet e të Rinjve për Krimet e Luftës dhe Drejtësinë Tranzicionale në Kosovë dhe Serbi

Nga Miodrag Denić

53

Udhëtimi drejt Drejtësisë Tranzicionale për të Mbijetuarit e Dhunës Seksuale të Ndërlidhur me Konfliktin në Kosovë: Pengesat Ligjore dhe Shoqërore ndaj të Drejtës së tyre për Drejtësi

Nga Puhiza Shemsedini

56

Peisazh i politikave përkujtuuese në Kosovë – mirëmbajtja e kujtesës kolektive përmes shoqërisë civile

Nga Trina Hoti

75

¹ Ky përcaktim bëhet pa paragjykuar qëndrimet mbi statusin dhe është në përputhje me Rezolutën 1244 të KS të OKB-së dhe mendimin e GJND-së mbi Deklaratën e Pavarësisë së Kosovës.

Perspektivat e të Rinjve mbi Drejtësinë Tranzicionale

Ndikimi i Traumës Historike përmes Narrativave Viktimizuese në Identitetin Etnik Shqiptar

1. Hyrje

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore, kishin filluar gjykimet ndaj personave përgjegjës për Holokaustin. Njëri nga të akuzuarit ishte edhe Adolf Eichmann. Eichmann kishte shërbyer në Zyrën Kryesore të Sigurisë së Rajhut, pastaj si kreu i departamentit për “Çështje të Hebrenjve” dhe si njëri nga organizatorët për *Zgjidhjen Përfundimtare*, që kishte për qëllim shfarrosjen masive të hebrenjve. Gjatë gjykimit të tij, ai vazhdimisht mbronte veten duke thënë se kishte qenë vetëm duke ndjekur urdhrat (Eichmann, 1964).

Për shkak të këtij gjykimi, psikologu social Stanley Milgram dëshironte të kuptonte se a do të arrinin edhe njerëzit e zakonshëm, jo vetëm ata që ishin “djallëzorë”, të kryenin krime të tilla vetëm për të zbatuar urdhrat e autoritetit. Prandaj, ai realizoi një eksperiment ku iu kërkoi pjesëmarrësve të jepnin shok elektrik sa herë që nxënësi, i cili ndodhej në dhomën tjetër, do të përgjigjej gabim. Këto goditje nuk ishin reale, mirëpo pjesëmarrësit dëgjonin klithmat e regjistruara sa herë që jepnin shokun elektrik. Në rastet kur pjesëmarrësit hezitnin, autoriteti që ishte një pjesëtar i eksperimentit ju thoshte vetëm: “Ju lutem, vazhdoni.” Rezultatet treguan se shumica e njerëzve dhanë shokun elektrik që çonte deri në “vdekje”, vetëm sepse autoriteti ju kishte kërkuar këtë (Milgram, 1974).

Një eksperiment tjetër i këtij karakteri u zhvillua edhe nga një psikolog tjetër social, Filip Zimbardo. Në vitin 1971, ai realizoi një eksperiment që parashihej të zgjaste dy javë, ku studentë të zakonshëm do të ndaheshin në dy grupe, gardian dhe të burgosur, me qëllimin që të stimulonin jetën në burg. Ata u vendosën në bodrumin e Departamentit të Psikologjisë, në Universitetin e Stanfordit. Pas gjashtë ditësh, eksperimenti u ndalë për shkak të përshkallëzimit të përdorimit të dhunës dhe dehumanizimit ndaj të burgosurve nga gardianët. Ky eksperiment zbuloi se si pushteti, rolet sociale dhe identifikimi me grupin mund të formësojnë perceptimet e ndarjes të së mirës dhe së keqes, edhe në mungesë të armiqësisë së mëparshme.

Gjetjet e këtyre dy eksperimente tregojnë se si njerëzit janë në gjendje të shkaktojnë dhunë si përgjigje ndaj urdhrave të autoritetit dhe roleve sociale, madje edhe pa pasur një motiv armiqësor paraprak. Këto gjetje shërbejnë jo për t'i justifikuar, por për të shpjeguar se deri në çfarë mase mund të shkojë qenia njerëzore kur gëzon autoritet ose kur i bindet atij.

Një rast i ngjashëm mund të jetë dhuna e represioni i forcave serbe ndaj shqiptarëve në Kosovë. Duke qenë se të këta të parët kishin autoritetin, e këta të fundit ishin grup pothuajse krejt paautoritet, na kthen lart te gjetjet e eksperimenteve. Megjithëse, mund të arrijmë të kuptojmë se si çoi në gjithë atë dhunë ndaj shqiptarëve në Kosovë [që do t'i referohemi si shqiptarët tujtje], ajo që vlen të kuptohet është si ka ndikuar e gjithë kjo te ky grup paautoritet.

Për shkak të ngjarjeve të dhunshme historike, trauma kolektive e përjetuar nga shqiptarët është bartur ndër breza, e që ka shkaktuar që grupi etnik serb të shihet jo vetëm si agresori historik, por edhe si kërcënim moral, po të ketë kontakt me ta. Prandaj, përmes Teorisë së Identitetit Social, që shpjegon se si ndërtohet identiteti i grupit përmes krenarisë brenda grupit dhe krahasimit jashtë grupit, ky studim eksploron se si trauma historike përmes narrativave viktimizuese ndikon në formësimin e identitetit etnik. Fillimisht, le të ndalemi për t'i japim shkurtimisht një vështrim kontekstit historik të Kosovës.

2. Konteksti

Lufta e fundit në Kosovë ishte ngjarja që mori vëmendjen e botës, jo vetëm gjatë asaj periudhe, por edhe pas. Brenda një harku kohor prej 25 vitesh, mbi 7000 libra janë shkruar për Luftën në Kosovë (1999), nga autorë prej vendeve të ndryshme të botës. Kjo, sipas një studimi të bërë nga studiuesit Durim Abdullahu dhe Davjola Ndoja, studim ky i botuar më 2024 me titullin “Lufta e Kosovës, 1997-1999: Një bibliografi e përzgjedhur”, tek i cili është bazuar kronologjia që pason këtu. Edhe pse Lufta e Kosovës në raportet zyrtare figuron si 1998-1999 (UNMIK, 1999; Komisioni i Pavarur Ndërkombëtar për Kosovën, 2000), ky studim ka përfshirë si fillim të luftës daljen publike të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, me të cilën do të referohet edhe përgjatë këtij studimi.

Për shkak të Luftës Ruso-Osmane dhe humbjes së kësaj të fundit, territoret e Perandorisë Osmane në Ballkan, të banuara me shumicë shqiptare, po copëtoheshin duke mbetur nën Serbinë e Malin e Zi, si aleatet kyçe të Perandorisë Ruse. Kongresi i Berlinit kishte vendosur që territoret shqiptare t'i takonin Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë. Me të ndodhur kjo, Serbia fillon masat e saj radikale, duke dëbuar dhe zhvendosur shqiptarët nga 500 fshatra në jug të Serbisë për t'i vendosur në Rrafshin e Kosovës (Uka, 1994).

Në vitin 1912 fillon Lufta e Parë Ballkanike, ku trupat ushtarake serbe deri në fund të këtij viti kishin vrarë 25,000 burra shqiptarë në gjithë Kosovën. Lufta e Parë dhe e Dytë Botërore, për fatin e Kosovës, ishte veçse një arenë luftimesh e që pas përfundimit të secilës luftë shtypej sërish nga Serbia. Veçanërisht pas Luftës së Dytë Botërore, partizanët serbë kishin hyrë në aksion për të masakruar popullsinë civile, e pastaj duke mbledhur të korrat e duke shkaktuar zi urie në gjithë Kosovën (Freundlich, 1913; Helsinki Watch, 1992).

Më 1963, simboli i rezistencës shqiptare, Adem Demaçi, themelon Lëvizjen Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve, lëvizje kjo që kishte për qëllim të mbronte të drejtat e shqiptarëve në Kosovë dhe të bëhej bashkimi kombëtar me Shqipërinë. Me të zbuluar

organet e sigurisë jugosllave për punën e organizatës, arrestuan rreth 300 anëtarë, ku shumë prej tyre u dënuan me burg të rëndë. Çdo përpjekje për rezistencë e kundërshtim shuhej me dhunë e burg (Keçmezi-Basha, 2018).

Gjithë kjo shtypje, rezultoi me shpërthimin e demonstratave të 81-shit, demonstrata që tronditën gjithë Jugosllavinë. E gjitha nisi më 4 mars 1981 në mensën e Universitetit të Prishtinës, ku në mënyrë krejt spontane studentët filluan të revoltohen dhe protestojnë për kushtet në të cilat po jetonin e studionin në Qendrën e Studentëve. Përgjatë ditëve në vijim, të marsit e fillimit të prillit, demonstratës iu bashkuan punëtorët dhe qytetarët e tjerë shqiptarë të Kosovës për të shprehur pakënaqësitë tyre. Demonstratat u shuan me brutalitet nga policia jugosllave, duke ushtruar dhunë mbi protestuesit, e sigurisht edhe duke i arrestuar ata. E gjithë kjo rezultoi me rreth 1/3 e popullsisë në Kosovë tashmë të ishte nën hetime policore e me më së shumti të burgosur politikë në gjithë Evropën. Por këto ngjarje nuk ishin të fundit për Kosovën dhe për planet që kishte regjimi serb në atë kohë (Gazeta Express, 2025; International Crisis Group, 1998).

Në përvjetorin e 600-të të Betejës së Kosovës, Slllobodan Millosheviqi mbanë në Fushë Kosovë fjalimin e tij më të përfolur nacionalist, ku flet për Serbinë e Madhe, kërcënon shqiptarët e jep 9 një mesazh për përgatitje për luftë (Millosheviq, 1989). Pas këtij fjalimi, represioni ndaj shqiptarëve do të intensifikohej. Punëtorët shqiptarë detyroheshin që të nënshkruanin marrëveshje për besnikëri ndaj Serbisë, në të kundërt do të përjashtoheshin nga puna. Për shkak të kësaj, 200,000 qytetarë protestuan dhe po këtyre iu ndalua që të ktheheshin në vendet e punës. Në vitin 1990-1991 të gjithë shqiptarët përjashtohen nga vendet e punës. Gjatë marsit dhe prillit të vitit 1990, në disa qytete të Kosovës, organet e sigurisë dhe inteligjencës serbe helmuan mijëra nxënës shqiptarë (Gashi, 2004; Koha.net, 2022). Në shtator, për shkak të refuzimit të kurrikulës serbe nga mësimdhënësit shqiptarë, 350,000 nxënës nuk u lejuan të kthehen në shkollë, me ç'rast u krijua sistemi i shkollimit nëpër shtëpi (Kosovo Education Center, 2009).

Për shkak të përshkallëzimit të situatës, në vitin 1991 fillojnë stërvitjet ushtarake të një grupi të vogël shqiptarësh nga Kosova dhe Maqedonia. Pas disa aksionesh që kishin kryer kundër forcave serbe, më 28 nëntor 1997, Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK) bën paraqitjen e saj publike. Më 28 shkurt 1998, pas një takimi të rastësishëm mes patrullave të policisë serbe dhe asaj të UÇK-së, nis një përballje e armatosur në fshatin Likoshan. Nga revolta për disfatën, policët serb masakrojnë 20 civilë shqiptarë në Likoshan dhe Qirez, masakër ndaj civilëve kjo që nuk do të ishte e fundit për Kosovën (Human Rights Watch, 1999).

Në datat 5, 6 dhe 7 mars 1998, fshati Prekaz i Poshtëm rrethohet nga 8,000 policë serb. Shënjestra ishte shtëpia e Adem Jasharit, komandantit legjendar të UÇK-së. Deri në pasditen e 7 marsit, Adem Jashari, bashkë me 58 anëtarë të tjerë të familjes ishin vrarë, pas një rezistence treditëshe. Disa nga masakrat e tjera të kryera më pas ishin: Masakra e Abrisë së Epërme (21 viktima civile), e Reçakut (45), e Krushës së Madhe dhe të Vogël (243), e Suharekës (49), e Izbicës (147), e Kralanit (87), e Poklekut të Vjetër (59), e Mejës (376), e Studimes (116), e Qyshkut (mbi 100), e burgut të Dubravës (116) etj. Deri në fund

të luftës, mbi 10,000 viktime civile ishin vrarë (Human Rights Watch, 2001; OSCE, 1999; ICTY, 2009).

Pas ndërhyrjeve të NATO-s, më 12 qershor 1999 Kosova ishte çliruar nga forcat serbe. Rreth 860,000 refugjatë shqiptarë të dëbuar nga Kosova u rikthyen në Kosovë. Më 17 shkurt 2008, Kosova shpallet shtet i pavarur dhe sovran. Edhe pse Kosova arriti që në fund të jetë e pavarur, plagët e shkaktuara nga historia kanë mbetur e ndikojnë ende në jetën e përditshme të qytetarëve të saj. Çdo përpjekje, qoftë edhe sa më e vogël destabilizuese nga Serbia, trazirat e luftërat e tjera nëpër botë, duket se i vë në panik menjëherë qytetarët shqiptarë në Kosovë.

3. Qëllimi i hulumtimit

Nga vjen gjithë ky panik? A janë gjithë këto ngjarje përgjatë historisë vetëm kujtime kolektive të shqiptarëve? Apo ndoshta vetëm lufta e fundit ka lënë pasojat e saj, si traumë kolektive? A bartin gjeneratat e reja pasojat e këtyre përjetimeve? Këto mund të jenë disa nga pyetjet që mund të shtrohen kur lexon për historinë e shqiptarëve në Kosovë. Ky hulumtim ka për qëllim që të kuptojë nëse gjithë kjo histori e shtypjes dhe e dhunës ka shkaktuar traumë historike, e cila sot ndikon në mënyrën se si shqiptarët identifikohen me grupin e tyre etnik. Pra, pyetja e parë kërkimore pyet se cili është ndikimi i traumës historike në identitetin etnik shqiptar? Dhe kush është moderuesi i këtij ndikimi?

4. Shqyrtimi i literaturës

4.1. Trauma historike

Trauma historike është një koncept që i referohet një grupi që kanë përjetuar trauma kolektive përgjatë historisë së tyre si grup dhe këto trauma janë bartur nga një gjeneratë në tjetrën (Gone, 2013). Trauma kolektive fillimisht është konceptuar dhe hulumtuar te të mbijetuarit e Holokaustit, pastaj për popullsinë afro-amerikane, palestineze e te disa grupe të tjera të marginalizuara (Alford, 2015; Henderson et al., 2021; Atallah, 2017). Për të kuptuar më mirë traumën historike të shqiptarëve në Kosovë do të përdorim modelin konceptual të traumës historike nga Sotero (2006). Përmes këtij modeli, Sotero propozon se trauma historike nuk është përjetim individual i represionit dhe dhunës, por është përvojë kolektive që është bartur nga një gjeneratë në tjetrën dhe që afekton shëndetin dhe mirëqenien e komunitetit.

Sipas këtij modeli, çdo përjetim i traumës kolektive fillon nga grupi dominues (shembull i kontekstit të studimit: regjimi serb) të cilët nënshtrojnë një popullatë (shqiptarët në Kosovë). Ky nënshttrim mund të jetë përmes: ndarjes/zhvendosjes (vendosjen e popullsisë në fshatra), dhunës fizike/psikologjike (rrahjet dhe kërcënimet që do t'i vrasin), shkatërrimit ekonomik (mungesë e ushqimit, pamundësia për tregti, përjashtimi nga puna për shkak të përkatësisë etnike), shpronësimit kulturor (ndalimi i përdorimit të gjuhës shqipe).

Pastaj, modeli shpjegon se si e gjithë kjo përjetohet nga gjenerata e parë ose gjen-

erata primare (shembull mund të jetë gjenerata e parë pas Luftës së Parë Botërore). Kjo gjeneratë ka mënyrën e reagimit apo përgjigjes traumatike, e cila është përgjigje fizike, sociale dhe psikologjike. Në përgjigjet fizike mund të jetë shëndet më i dobët, sëmundje të ndryshme nga mungesa e të ushqyerit. Përgjigje sociale: numri i lartë i papunësisë, humbja e burimeve, shkatërrim i strukturave të komunitetit. Ndërsa përgjigje psikologjike mund të jetë: rritja e agresivitetit me dhunë në familje, frikë e vazhdueshme për të ardhmen, mungesë e vetë-vlerësimit, pafuqishmëri.

Gjenerata e dytë apo gjenerata sekondare janë të prekur drejtpërdrejt nga trauma origjinale dhe nga mënyra se si është adresuar kjo traumë nga gjenerata primare. Tashmë kjo gjeneratë ka shëndet më të dobët fizik dhe predispozitë më të lartë për sëmundje, ka një ambient jo stimulues, jopozitivë, varfëri, dhunë të vazhdueshme dhe pa ndonjë mundësi për të planifikuar të ardhmen. Prandaj, trauma historike nuk është e matshme drejtpërsëdrejti, siç do të ishte çrregullimi i stresit post-traumatik, manifestimi i saj në shëndetin mendor mund të jetë përmes simptomave të depresionit, ankthit, stresit, përdorimit të dhunës, nivelit të traumës (Mohatt, 2014; Brown-Rice, 2013; Barron et al., 2016).

4.2 Narrativat viktimizuese

Narrativat viktimizuese i referohen mënyrës se si njerëzit ndërtojnë historitë e përjetimeve të tyre nga një ngjarje ku ata, si individë apo grup, kanë qenë viktimë. Narrativat viktimizuese shfaqen pasi që ngjarja traumatike ka ndodhur. Disa shembuj të narrativave viktimizuese mund të jenë: “Unë kam humbur gjithçka gjatë kësaj lufte”, “Familja ime ka vuajtur shumë”, “Njerëzit tanë nuk u trajtuan asnjëherë si duhet”, “Ne nuk kishim faj për atë që ndodhi” etj. Përdorimi i këtyre narrativave ndikon në mënyrën se si njerëzit perceptojnë veten, por edhe se si edhe i gjithë komuniteti percepton grupin pas ngjarjes traumatike.

Ndjenja e vetë-perceptuar e viktimizimit kolektiv është e rrënjosur thellë tek individët dhe përbën një pjesë integrale të identitetit të tyre social (Robben & Suarez-Orozco, 2000) që vazhdon shumë kohë pasi konflikti të zgjidhet zyrtarisht (Bar-Tal et al., 2009; Shnabel & Nadler, 2008). Një besim i tillë është vërejtur në disa komunitete të bllokuara në konflikte të vazhdueshme ose të fundit. Për shembull, si hebrenjtë izraelitë, ashtu edhe palestinezët, e perceptojnë veten si viktimë të qarta të konfliktit izraelito-arab dhe akuzojnë grupin tjetër si shkaktarë të konfliktit dhe dhunës (Bar-Tal, 2007; Caplan, 1999; Rouhana & Bar-Tal, 1998).

Për shqiptarët në Kosovë duket se narrativa viktimizuese, Ne kundër Atyre (Teoria e Identitetit Social që do të shpjegohet në seksionin e radhës; Tajfel & Turner, 1979), ka ekzistuar edhe para luftës së fundit, si ngjarje kulminante e një varg ngjarjesh historike. Pse e bën luftën e fundit si ngjarje kulminante dhe deri diku determinuese për ndërtimin e narrativave viktimizuese është ajo që viktimë (shqiptarët në Kosovë) kanë gjetur aprovimin e viktimizimit të tyre. Interesimi i mediave ndërkombëtare apo intervenimi i NATO-s janë disa momente që bëjnë shqiptarët të ndjehen të dukshëm dhe të mbrojtur. Ajo që i ka përforcuar ende më shumë narrativat viktimizuese, të cilat kanë ndikuar në proceset

ndërmjet grupeve, përfshijnë aspektin e mungesës së pranimit të fajit dhe kërkimit të faljes nga institucionet e Serbisë (Këllezi et al., 2023; Këllezi et al., 2024).

Të gjitha narrativat ekzistuese viktimizuese, ndikojnë në mënyrën se si individët lidhin veten me grupin. Ndjenja e përkatësisë me grupin, në rastin tonë me grupin etnik shqiptar, dhe roli i saj në formësimin e identitetit social, do të ndikojë në mënyrë se si perceptohet grupi me të cilën ekziston konflikti, që në këtë rast mund të jenë serbët. Prandaj, për të sqaruar se si këto qëndrime ekzistojnë mes grupeve, do të përdorimin Teorinë e Identitetit Social nga Tajfel dhe Turner (1979).

Të gjitha narrativat ekzistuese viktimizuese, ndikojnë në mënyrën se si individët lidhin veten me grupin. Ndjenja e përkatësisë me grupin, në rastin tonë me grupin etnik shqiptar, dhe roli i saj në formësimin e identitetit social, do të ndikojë në mënyrë se si perceptohet grupi me të cilën ekziston konflikti, që në këtë rast mund të jenë serbët. Prandaj, për të sqaruar se si këto qëndrime ekzistojnë mes grupeve, do të përdorimin Teorinë e Identitetit Social nga Tajfel dhe Turner (1979).

4.3 Korniza Teorike dhe Identiteti Etnik

Tajfel dhe Turner (1979) prezantuan Teorinë e Identitetit Social përmes koncepteve brenda dhe jashtë grupit për të shpjeguar stereotipet, paragjykimet dhe diskriminimet mes grupeve. Njerëzit kanë tendencë që të favorizojnë grupin që i përkasin, që njihet si favorizimi brenda grupit apo anësi brenda grupit, dhe të përjashtojnë grupet e tjera, që njihet si homogjeniteti jashtë grupit. Kushti minimal për anësi grupore është kur paradigma minimale e grupit është thjeshtë të qenit anëtarë i grupit. E përpos kësaj, tendenca për anësi përforcohet ende më shumë në rast se njëri grup është dominues e tjetri jodominues, përkatësisht njëri gëzon status quo e superioritet në krahasim me grupin tjetër. E kjo shkakton që sa më i fortë të jetë identifikimi i individit me grupin e tyre, aq më shumë anësi do të ketë për grupin dhe aq më të larta do të jenë paragjykimet për jashtë grupin.

Përmes kësaj mund të shpjegojmë marrëdhëniet mes shqiptarëve dhe serbëve. Vetëm të qenurit shqiptar apo serb, plotëson kushtin minimal për të qenë anëtar i grupit. Këta anëtarë ndajnë me anëtarët e grupit të tyre edhe karakteristika të tjera, si gjuhën, historinë, traditat, vlerat, qëndrimet. Ajo që rritë favorizimin brenda grupit dhe homogjenitetin jashtë grupit qëndron në konfliktin e vazhdueshëm që serbët dhe shqiptarët kanë mes tyre. Rritja e paragjytimeve për grupet, shkakton që ato të refuzojnë të kenë edhe kontaktin më minimal me njëra-tjetrën. Identiteti etnik është konstrukt kompleks i identitetit social, që përfshinë vetë-identifikimin si anëtarë i grupit, ku vlerat, qëndrimet, sjelljet dhe angazhimi etnik është në përputhje me atë grup (Phinney, 1991). Përkatësia e identitetit etnik afirmon dhe ruan qëndrimet pozitive për veten dhe për grupin etnik (Tajfel, 1981; Umaña-Taylor et al., 2004). Hulumtimet tregojnë se për shqiptarët në Kosovë, identiteti etnik është shumë i rëndësishëm, aq sa karakteristikat e identitetit etnik shqiptar ia atribuojnë edhe identitetit kosovar (Maloku et al., 2016; Xhelili, 2010; Babuna, 2000).

4.4 Trauma historike, narrativat viktimizuese dhe identiteti etnik

Ekzistojnë hulumtime që adresojnë traumën kolektive në Kosovë, për shkak të luftës 1998-1999 (Audergon, 2004; Kelmendi & Hamby, 2023; Hoxha & Andresen, 2021), por asnjëherë nuk e trajtojnë si traumë historike. Gjithashtu, mungojnë matje empirike të identitetit etnik të shqiptarëve në Kosovë (Baliqi, 2020). Megjithatë, hulumtimet janë realizuar për narrativën viktimizuese (Andrighetto et al., 2012; Stockdale, 2009; Freedman, 2000). Mirëpo, nuk ekziston një hulumtim që kërkon të kuptojë ndikimin e traumës historike, e madje as kolektive, në identitetin etnik, e aq më tepër hulumtim që kërkon të kuptojë ndikimin e kësaj traume nëpërmjet një moderuesi, si narrativat viktimizuese. Gjetja e kësaj marrëdhënieje mundëson që të studiohen edhe ndikimet e ngjarjeve të tjera, përpos luftës së fundit. E më pastaj edhe studimin e strategjive intervenuese për adresimin e traumës, përpunimin e ngjarjeve traumatike e deri në zgjidhjen e konfliktit në mes grupeve.

Ashtu siç thamë më lart, për ndikimin e traumës historike që prekë secilën sferë të jetës dhe bartet nga një gjeneratë në tjetrën, njëra ndër to do të jetë edhe vetë-perceptimi për grupin, të cilit i takojnë. E i gjithë ndikimi do të jetë i mundur nga mënyrat se si njerëzit, në këtë rast shqiptarët, i kanë përpunuar dhe i përpunojnë përjetimet e tyre përmes narrativave. Prandaj, dy hipotezat e këtij hulumtimi janë që (H1) trauma historike është parashikues pozitivë statistikisht i rëndësishëm në identitetin etnik shqiptar, (H2) dhe se ky parashikim moderohet nga narrativat viktimizuese.

5. Metodologjia

5.1 Instrumentet

Për matjen e traumës historike janë përdorur disa instrumente që përfshijnë matjen e nivelit të depresionit, ankthit, stresit, traumës dhe tolerimit të dhunës. Për matje të stresit, ankthit dhe depresionit është përdorur *Depression, Anxiety, Stress Scale (DASS-21)*, me autorë Lovibond dhe Lovibond (1995). Ky instrument ka gjithsej 21 artikuj për matjen e stresit, ankthit dhe depresionit. Validiteti i brendshëm i këtij instrumenti ka treguar vlerë të lartë, ku për stresin $\alpha=.95$, ankthin $\alpha=.91$, dhe depresion $\alpha=.86$. Shkalla matëse përfshinë nga shtatë artikuj për secilin nënkategori. Për matjen e stresit ishin këto deklaratat: “Kisha vështirësi të qetësohesha pasi që më kishte shqetësuar diçka”, “Reagoja në mënyrë të tepruar në situata të ndryshme”. Për matjen e ankthit, deklaratat ishin: “Kisha dridhje trupore (p.sh. në duar)”, “Isha i/e vetëdijshëm që më ishte terur goja”, “Kisha vështirësi në frymëmarrje (p.sh. frymëmarrje shumë të shpejtë ose ndjenjë që nuk mund të marr frymë siç duhet edhe pa aktivitete fizike)”. Ndërsa për matjen e depresionit janë deklaratat, si: “Nuk isha në gjendje të përjetoja ndonjë ndjenjë pozitive”, “Kisha vështirësi të marr iniciativën për të ndërmarrë diçka”, “Kisha ndjenjën që nuk kam asgjë për t’u gëzuar”.

Harvard Trauma Questionnaire (HTQ-5), nga Mollica dhe bashkëpunëtorët (1992), është përdorur për të matur traumën. HTQ-5 ka 25 deklaratat, si për shembull: “Mendime ose kujtime të përsëritura të ngjarjeve më të dhimbshme ose të tmerrshme”, “Shmangia e aktiviteteve që ju kujtojnë ngjarjen traumatike ose të dhimbshme”, “Ndjenja se bota është

një vend shumë i rrezikshëm”. Pyetësi ka një shkallë Likerti 1-4, ku 1 paraqet “Aspak”, kurse 4 “Ekstremisht”. Instrumenti ka besueshmëri $\alpha=.89$.

Për matjen e dhunës është përdorur *The Personal and Relationships Profile (PRP)* nga Straus dhe bashkëpunëtorët (1999). Nga pyetësi janë përdorur dy nënshkallët e pyetësit: *Aprovimi i Dhunës* ($\alpha=.97$) dhe *Socializimi i Dhunës* ($\alpha=.95$). Aprovimi i dhunës matë shkallën në të cilën pjesëmarrësit miratojnë ose justifikojnë dhunën, si dhunën në familje (p.sh., “Nga njëherë është e domosdoshme të disiplinohet fëmija me shuplaka të forta e të mira”), dhunën mashkullore (p.sh. “Djali që goditet nga një djalë tjetër, duhet t’ia kthej goditjen”) dhe agresivitetin seksual (p.sh. “Një grua që është dhunuar, sigurisht e ka lypë”). Socializimi i dhunës matë ekspozimin dhe përjetimin e dhunës gjatë fëmijërisë, si në familje (p.sh. “Kur kisha më pak se 12 vjet, nëna apo babai im më kanë goditur me shuplakë apo goditur shumë”) dhe jashtë familjes (p.sh., “Kur isha fëmijë, shpesh kam parë fëmijë që nuk ishin nga familja ime, tek grinden, përleshën dhe tek godasin njëri-tjetrin”). Pyetësi ka një shkallë Likerti 1-4, ku 1 paraqet “Fuqimisht nuk pajtohem”, kurse 4 “Fuqimisht pajtohem”.

Për matjen e narrativave viktimizuese është përdorur pyetësi *Collective Victimhood Questionnaire* (Schori et al., 2014), i modifikuar për kontekstin e Kosovës. Pyetësi përbëhet nga tre dimensione: viktimizimi historik (3 deklaratë, si p.sh. “Ne gjithmonë kemi luftuar me popujt ardhacakë”), viktimizimi i përgjithshëm i konfliktit (5 deklaratë, si p.sh. “Përgjatë gjithë konfliktit me serbët, shqiptarët kanë vuajtur më së shumti”), viktimizimi i ngjarjes së konfliktit (5 deklaratë, si p.sh. “Serbët lënduan e vranë, pa dallim, fëmijë, gra, burra e të moshuar të pambrojtur”). Instrumenti ka besueshmëri $\alpha=.95$.

Për matjen e identitetit etnik është përdorur *Multigroup Ethnic Identity Measure* (Roberts et al., 1999). Instrumenti ka dy dimensione, atë të eksplorimit të grupit etnik (si p.sh. “Kam kaluar kohë duke u përpjekur të mësoj më shumë rreth grupit tim etnik, siç është historia, traditat dhe zakonet”) dhe atë të angazhimit ndaj grupit etnik (si p.sh. “Kam një ndjenjë të fortë përkatësie ndaj grupit tim etnik”). Instrumenti ka besueshmëri $\alpha=.96$.

5.2 Pjesëmarrësit

Një total prej 210 pjesëmarrësish (141 gra dhe 69 burra) kanë marrë pjesë në studim. Moshë e pjesëmarrësve ishte 18 deri në 68 vjeç. Pjesëmarrësit ishin nga zonat rurale dhe urbane (138 urban dhe 72 rural), të komunave si: Prishtinë, Podujevë, Mitrovicë, Prizren, Gjakovë, Ferizaj, Gjilan, Drenas, Skenderaj, Suharekë dhe Vushtrri. Në këtë studim nuk janë përfshirë ata që janë nën 18 vjeç apo që nuk kanë përkatësi etnike shqiptare.

5.3 Procedurat

Nga pjesëmarrësit, fillimisht, janë kërkuar të dhënat demografike, si: mosha, gjinia, vendbanimi, edukimi, përkatësia etnike, humbjet e familjarëve të ngushtë gjatë luftës, dëmet materiale nga lufta, të burgosur politikë (nëse kanë qenë vetë ose kanë pasur familjarë). Për secilën pjesë të 14 pyetësorit janë dhënë udhëzime se si duhet plotësuar. Pyetësi

është shpërndarë online. Para plotësimit të pyetësorit, pjesëmarrësve iu është paraqitur një Fletë-Pëlqim me informatat rreth ruajtjes së konfidencialiteti dhe lidhur me atë se të dhënat do të përdoren vetëm për qëllimet e këtij hulumtimi.

6. Rezultatet

Në tabelën e parë kemi prezantuar mesataret, devijimin standard dhe korrelacionet bivariate të variablave të këtij studimi. Trauma historike ka ndërlidhje pozitive me narrativat viktimizuese ($r=.59$, $p < .001$) dhe me identitetin etnik ($r=.75$, $p < .001$). Edhe narrativat viktimizuese kanë ndërlidhje pozitive me identitetin etnik ($r=.72$, $p < .001$). Këto ndërlidhje sugjerojnë se të tri variablat e studimit janë të ndërlidhura fort dhe se janë në drejtimin e parashikuar.

Tabela 1

Mesatarja, devijimi standard dhe korrelimi ndërmjet variablave të studimit

Variablat	M	SD	1	2	3
1. Trauma Historike	139.69	32.06	—		
2. Narrativat viktimizuese	41.8	6.58	.59***	—	
3. Identiteti etnik	31.76	6.19	.75***	.72***	—

*** $p < .001$

Hipoteza 1: Trauma historike është parashikues i identitetit etnik

Për të testuar hipotezën e parë se nivelet e larta të traumës historike do të shoqërohen me identitet më të fortë etnik është realizuar një regresion linear. Rezultatet tregojnë se trauma historike parashikon në mënyrë statistikisht të rëndësishme identitetin etnik, $b = 0.144$, $SE = 0.009$, $t(208) = 16.28$, $p < .001$. Modeli arrin të shpjegojë variancën e identitetit etnik për 56%, $R^2 = .56$, $F(1, 208) = 264.92$, $p < .001$. Gjithashtu, nivelet më të larta të traumës historike janë shoqëruar me identitet më të fortë etnik (shih Tabelën 2).

Tabela 2

Regresioni linear që parashikon identitetin etnik nga trauma historike

Parashikuesi	B	SE	β	t	p
Konstantet	11.58	1.27	—	9.10	<.001
HT_total	0.144	0.009	.748	16.28	<.001

Shënim. VV = Identiteti etnik (ID_t); VP = Trauma historike (TH_total).

Hipoteza 2: Narrativat viktimizuese si moderues të parashikimit

Për të testuar hipotezën e dytë ku narrativat viktimizuese janë moderues të kësaj marrëdhënie të testuar në hipotezën e parë është përdorur analiza moderuese PROCESS v4.2 (Model 1, Hayes, 2022). Modeli ka rezultuar statistikisht i rëndësishëm, $F(3, 206) = 173.85$, $p < .001$, duke shpjeguar variancën e identitetin etnik me 71.7% ($R^2 = .717$). Ndërveprimi ndërmjet traumës historike dhe narrativave viktimizuese është statistikisht i rëndësishëm $b = 0.005$, $SE = 0.0009$, $t = 5.40$, $p < .001$, që tregon se ndërlidhja në mes traumës historike dhe identitetit etnik ishte më e lartë me rritjen e nivelit të përdorimit të narrativave viktimizuese (shih Tabelën 3). Figura 1 e ilustron këtë ndërveprim, ku pjerrtësia e drejtëzës rritet kur rritet edhe përdorimi i narrativave viktimizuese përgjatë ndërveprimit të traumës historike dhe identitetit etnik.

Tabela 3

Moderimi i efektit të traumës historike në identitetin etnik nga narrativat viktimizuese (Modeli 1, PROCESS)

NV_total (Niveli i moderuesit)	Effect of HT_total	SE	t	p	95% CI (LLCI, ULCI)
36 (I ulët)	0.0586	0.0113	5.19	<.001	[0.0363, 0.0809]
42 (Mesatar)	0.0889	0.0090	9.91	<.001	[0.0712, 0.1065]
48 (I lartë)	0.1191	0.0098	12.17	<.001	[0.0998, 0.1384]

Shënim. VV = Identiteti etnik (ID_t); VV = Trauma historike (HT_total); Moderuesi = Narrativat Viktimizuese (NV_total).

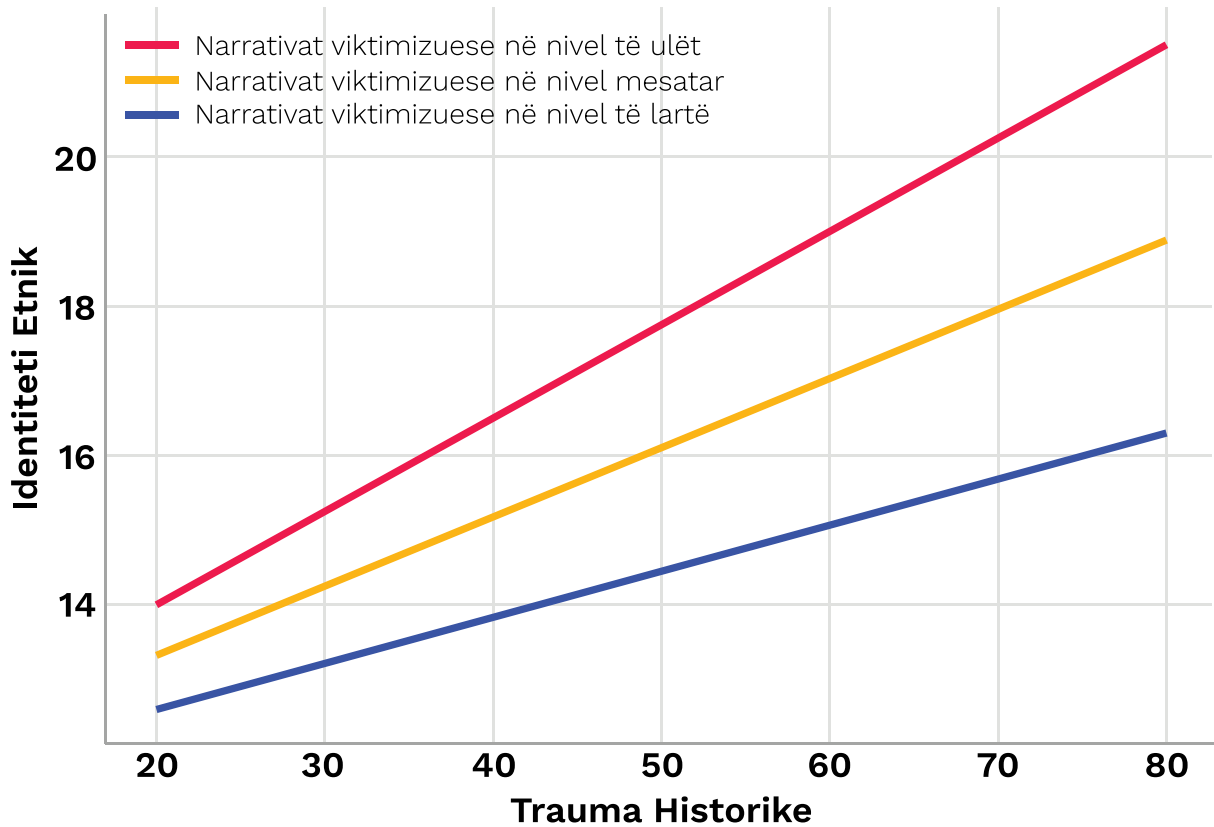

Figura 1: Ndërveprimi i traumës historike dhe narrativave viktimizuese në parashikimin e identitetit etnik

Këto rezultate tregojnë se hipotezat janë vërtetuar. Trauma historike është parashikues i fuqishëm i identitetit etnik dhe se kjo marrëdhënie rritet ende më shumë kur njerëzit mbështeten në përdorimin e narrativave viktimizuese.

7. Diskutimi dhe Rekomandimet

Gjetjet e këtij studimi tregojnë që trauma historike ndikon ndër gjenerata në identitetin etnik përmes narrativave viktimizuese. Kjo gjetje është në linjë me Teorinë e Identitetit Social. Kur një grup është i nënshtruar dhe i diskriminuar, ai grup gjen alternativa për të krijuar perceptime pozitive për veten dhe për grupin që i takon (Tajfel, 1978). Shqiptarët në Kosovë, si një grup i nënshtruar përgjatë historisë, kanë krijuar rrethana të tilla që grupi të ketë ndjesinë e përkatësisë së identitetit të tyre, por duke përdorur narrativat viktimizuese.

Përdorimi i narrativave viktimizuese dhe të qëndruarit në rolin e viktimës është evidente edhe në Bosnjë dhe Hercegovinë. Një studim nga Mijić (2021), ngjashëm si studimi aktual, ka gjetur se edhe për boshnjakët të qëndruarit në rolin e viktimës ka ndikuar që të kenë qëndrime më pozitive për grupin e tyre. Gjithashtu, një studim i realizuar me indianët amerikanë ka gjetur se trauma historike ka ndikim në identitetin etnik (Guenzel & Struëe, 2020). Kjo gjetje është përsëri në linjë me gjetjet e studimit aktual, ku për shqiptarët në Kosovë ka treguar se trauma historike ka ndikim në mënyrën se si identifikohen me

grupin e tyre etnik.

Këto gjetje tregojnë se sa e vështirësojnë procesin e përpunimit të traumës dhe pranim-it për pajtim me grupin tjetër etnik. Ky modifikim mund të bëhet përmes kurrikulave edukative, në të cilat, përpos njohurive për kujtimet kolektive, mësohet të mendohet në mënyrë kritike për narrativat ekzistuese.

Përpos sistemit arsimor, profesionistët e shëndetit mendor duhet të punojnë me grupet që mund të jenë më të prekura nga trauma historike dhe ku narrativat viktimizuese mund të jenë më të pranishme, veçanërisht me grupet e cenueshme, si: veteranët e luftës, të mbijetuarit e masakrave në Kosovë, ish të burgosur politikë, të mbijetuarit e dhunës seksuale. Kjo ndërhyrje te këto grupet duhet të përfshijë edhe familjarët e tyre, në mënyrë që bartja e traumës të mos vazhdojë tutje ndër gjenerata. Duke adresuar traumën kolektive të fundit, që është lufta në Kosovë 1997- 1999, shërben si hapi i parë për përpunim të traumës historike. Ndërhyrja graduale në hallkat e traumës historike krijon mundësinë për përpunimin e saj dhe pengimin për bartjen ndër gjenerata.

Organizatat joqeveritare mund të krijojnë më shumë projekte të qëndrueshme të përbashkëta mes grupeve etnike në mënyrë që paragjykimet dhe stereotipet për njëra-tjetrin të zbehen gjatë kontaktit. Këto projekte duhet të përfshijnë jo vetëm të rinjtë e gjeneratave të pasluftës, por edhe ata që kanë përjetuar ngjarjet e paraluftës.

Studimet e ardhshme duhet të përfshijnë më shumë dimensione, që ndërtojnë traumën historike, dhe të kuptojnë më shumë se cilat prej tyre mund të jenë problematike. Njëpërmjet studimeve kualitative duhet të eksplorohehen më thellë narrativat viktimizuese. Studimet longitudinale janë të nevojshme për të kuptuar se si narrativat po ndikojnë dhe barten në gjenerata, në mënyrë që të adresohet trajtimi në bazë të nevojave.

8. Konkluzion

Ky studim tregon për ndikim që trauma historike ka në identitetin etnik të shqiptarëve në Kosovë, ndikim ky që përforcohet nga narrativat viktimizuese. Përmes këtij studimi arrijmë të kuptojmë, sado pak, rreth ndikimit të ngjarjeve traumatike përgjatë historisë në mirëqenien e gjeneratave. Mënyra e interpretimit të këtyre ngjarjeve shkakton që përvojat traumatike të barten, të ndikojë negativisht në mirëqenie dhe të mirëmbajë konfliktin mes grupeve etnike. Të kuptuarit e mënyrave se si njerëzit interpretojnë përjetimet historike mund të jetë hapi për t'i dhënë shpjegim identitetit etnik sot dhe të atij që do të jetë në të ardhmen. Ky studim mund të shërbejë si bazë për studimet e mëtejshme mbi traumën historike dhe hulumtimin më të thellë të narrativave viktimizuese, që pastaj do të mundësonin krijimin e strategjive për intervenim.

9. Referencat

- Abdullahu, D., & Ndoja, D. (2024). Lufta e Kosovës, 1997–1999: Një bibliografi e përzgjedhur. Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”.
- Andrighetto, L., Mari, S., Volpato, C., & Behluli, B. (2012). Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, 33(4), 513-529.
- Atallah, D. G. (2017). A community-based qualitative study of intergenerational resilience with Palestinian refugee families facing structural violence and historical trauma. *Transcultural psychiatry*, 54(3), 357-383.
- Audergon, A. (2004). Collective trauma: The nightmare of history. *Psychotherapy and politics international*, 2(1), 16-31.
- Babuna, A. (2000). The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic identity superseding religion. *Nationalities Papers*, 28(1), 67–92.
- Baliqi, B. (2020). State and Belonging: Collective memory and identity formation in post-war Kosovo. *Forging Kosovo: Between Dependence, Independence and Interdependence*, 27-44.
- Barron, I., McInnes, J., & Abdallah, G. (2016). Intergenerational trauma framework for programme efficacy studies: Child trauma recovery in occupied Palestine. *Critical and Radical Social Work*, 4(2), 217-230.
- Brown-Rice, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. *Professional Counselor*, 3(3).
- Eichmann, A. K. (1962). Transcript of the trial in the case of the Attorney-General of the Government of Israel v. Adolf Karl Eichmann, Criminal Case No. 40/61 [Microfiche edition]. Microcard Editions
- Faul, F., Erdfelder, E., Buchner, A., & Lang, A. G. (2009). Statistical power analyses using G* Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior research methods*, 41(4), 1149-1160.
- Fred Alford, C. (2015). Subjectivity and the intergenerational transmission of historical trauma: Holocaust survivors and their children. *Subjectivity*, 8(3), 261-282.
- Freedman, L. (2000). Victims and victors: reflections on the Kosovo War. *Review of International Studies*, 26(3), 335-358.
- Freundlich, L. (1913). Albania's Golgotha: Indictment of the exterminators of the Albanian

people. Vienna.

Gashi, S. (2004). *Helmimet në Kosovë 1990: Një akt i qëllimshëm*. Prishtinë: Qendra për Informim e Kosovës.

Gazeta Express. (2025). [Title of the article]. Gazeta Express.

Gone, J. P. (2013). Redressing First Nations historical trauma: Theorizing mechanisms for indigenous culture as mental health treatment. *Transcultural psychiatry*, 50(5), 683-706.

Guenzel, N., & Struwe, L. (2020). Historical trauma, ethnic experience, and mental health in a sample of urban American Indians. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 26(2), 145-156.

Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd ed.). The Guilford Press.

Helsinki Watch. (1992). *Yugoslavia: Human rights abuses in Kosovo, 1990–1992*. Human Rights Watch.

Henderson, Z. R., Stephens, T. N., Ortega-Williams, A., & Walton, Q. L. (2021). Conceptualizing healing through the African American experience of historical trauma. *American journal of orthopsychiatry*, 91(6), 763.

Hoxha, A., & Andresen, K. (2021). Violence, War, and Gender: Collective Memory and Politics of Remembrance in Kosovo. *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, 263- 283.

Human Rights Watch. (1999). *A week of terror in Drenica: Humanitarian law violations in Kosovo*. Human Rights Watch.

Human Rights Watch. (2001). *Under orders: War crimes in Kosovo*. Human Rights Watch.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (2009). *Prosecutor v. Šainović et al. Case No. IT-05-87*. ICTY.

International Crisis Group. (1998). *The Kosovo spring*. ICG Balkans Report No. 41.

Keçmezi-Basha, S. (2018). *Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve 1963–1964*. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., & Jones, T. Z. (2024). A social identity analysis of ingroup norms, trauma, and justice: The intergenerational experiences of Albanian dictatorship survivors. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., Livingstone, A., & Guxholli, A. (2023). Communities as conduits of harm: A social identity analysis of appraisal, coping and justice-seeking in response to historic collective victimization. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 33(2), 374-390.

Kelmendi, K., & Hamby, S. (2023). Resilience after trauma in Kosovo and southeastern Europe: a scoping review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(4), 2333-2345.

Koha.net. (2022, September 15). Shpërngulja e nxënësve në vitin 1990: Pasojat e politikave diskriminuese të regjimit serb. <https://www.koha.net/aktuale/325678/shperngulja-e-nxenesve-ne-vitin-1990-pasojat-e-politikave-diskriminuese-te-regjimit-serb/Kosovo> Education Center. (2009). Kosovo education and the challenges of reform. Prishtinë: KEC.

Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, 33(3), 335-343.

Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C., & Ellemers, N. (2016). Building National Identity in Newborn Kosovo: Challenges of Integrating National Identity with Ethnic Identity Among 20 Kosovar Albanians and Kosovar Serbs. In *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory* (pp. 245-260). Springer.

Mijić, A. (2021). Identity, ethnic boundaries, and collective victimhood: analysing strategies of self-victimisation in postwar Bosnia-Herzegovina. *Identities*, 28(4), 472-491.

Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. Harper & Row.

Milloshëviq, S. (1989, June 28). Gazimestan speech. Fushë Kosovë, Kosovo.

Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D., & Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: A conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science & medicine*, 106, 128-136.

Mollica, R. F., Caspi-Yavin, Y., Bollini, P., Truong, T., Tor, S., & Lavelle, J. (1992). The Harvard Trauma Questionnaire: Validating a cross-cultural instrument for measuring torture, trauma, and posttraumatic stress disorder in Indochinese refugees. *The Journal of nervous and mental disease*, 180(2), 111-116.

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1999). *Kosovo/Kosova: As seen, as told. An analysis of the human rights findings of the OSCE Kosovo Verification Mission*. OSCE.

Phinney, J. S. (1991). Ethnic identity and self-esteem: A review and integration. *Hispanic journal of behavioral sciences*, 13(2), 193-208.

Roberts, R., Phinney, J., Masse, L., Chen, Y., Roberts, C., & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity in young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19(3), 301–322.

Sotero, M. (2006). A conceptual model of historical trauma: Implications for public health practice and research. *Journal of health disparities research and practice*, 1(1), 93-108.

Stockdale, L. P. (2009). Discourses of Conflict: Victimhood, Sovereignty, and Identity in Kosovo. In Canadian Political Science Association Annual Conference.

Straus, M. A., Hamby, S. L., Boney-McCoy, S., & Sugarman, D. B. (1999). The Personal and Relationships Profile (PRP): Form P4. University of New Hampshire: Durham, NH, USA.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

Tajfel, H. E. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic press.

Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in in-group favoritism. *European journal of social psychology*, 9(2), 187-204.

Umaña-Taylor, A. J., Yazedjian, A., & Bámaca-Gómez, M. (2004). Developing the ethnic identity scale using Eriksonian and social identity perspectives. *Identity: An international journal of theory and research*, 4(1), 9-38.

Xhelili, M. (2010). *Post-Independent Kosovo: From Prescriptive to Descriptive Identities*. Skidmore College.

Zimbardo, P. G. (1971). The power and pathology of imprisonment. *Congressional Record*. (Reprinted in *Hearings Before Subcommittee No. 3, House of Representatives, Ninety-Second Congress, First Session on Corrections, Part II, Prisons, Prison Reform and Prisoner's Rights: California*. U.S. Government Printing Office, 1971).

Zimbardo, P. G. (2008, June). The psychology of evil [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil

Ndikimi i trashëgimisë së luftës 1998–1999 në perceptimet dhe sfidat e të rinjve romë në Kosovë

Një pyetësor i realizuar me të rinj nxjerr në pah një panoramë të qartë lidhur me njohuritë dhe me ndjesitë e tyre për luftën e fundit në Kosovë. Shumica dërmuese kanë dëgjuar shumë për ngjarjet e viteve 1998–1999 dhe informacionin kryesor e marrin nga familja dhe mësuesit, ndërsa vetëm një pjesë e vogël ndihen të informuar në mënyrë të plotë dhe të thelluar për atë periudhë. Kjo tregon se edukimi formal për luftën dhe pasojat e saj ende nuk është përmbushur në mënyrë të plotë, duke lënë hapësirë për transmetimin e rrëfimeve të njëanshme apo të papërpunuara, të cilat ndikojnë në formimin e perceptimeve të rinisë.

Një pjesë e konsiderueshme e të rinjve janë njohur me histori personale që lidhen me periudhën e luftës dhe reagimet e tyre ndaj këtyre tregimeve janë kryesisht shqetësuese, si edhe shfaqje e kuriozitetit për të kuptuar më mirë atë periudhë. Kjo tregon një gatishmëri për reflektim dhe për të marrë njohuri më të thella, por edhe ndjeshmëri ndaj traumave dhe ndarjeve që janë pjesë e kujtesës kolektive. Për më tepër, 63% e tyre raportojnë përvoja personale të trajtimit të pabarabartë për shkak të prejardhjes etnike, fetare apo familjare, duke treguar se sfidat sociale dhe ndarja nuk janë vetëm një problem i së kaluarës, por një realitet që vazhdon të ndikojë në jetën e përditshme të komuniteteve.

Kjo situatë është veçanërisht shqetësuese për komunitetin rom, i cili shpesh gjykohet dhe përballet me paragjykime bazuar në ngjarje që nuk i përkasin brezit të ri. Ata nuk kanë qenë dëshmitarë të drejtpërdrejtë të ngjarjeve të luftës, shumë prej tyre nuk kanë qenë të lindur në atë kohë, por prapëseprapë vazhdojnë të mbajnë pasojat e një historie të përbashkët që nuk e kanë zgjedhur dhe për të cilën nuk mbajnë përgjegjësi. Kjo formë e përcaktimit kolektiv është një barrë e padrejtë që ndikon në mënyrë negative në mundësitë e tyre për integrim dhe në ndërtimin e identiteteve personale dhe sociale.

Mungesa e një edukimi të qëndrueshëm dhe gjithëpërfshirës për ngjarjet e luftës dhe pasojat e saj lë hapësirë për riprodhimin e stereotipeve dhe narrativave që ushqejnë përçarjet ndëretnike dhe përforcojnë paragjykimet. Pa një angazhim institucional dhe programatik për të përmirësuar edukimin historik dhe për të promovuar dialogun ndërkulturor, këto tensione do të vazhdojnë të përsëriten dhe të manifestohen në forma të ndryshme të padrejtësive shoqërore.

Megjithatë, nga rezultatet e anketës del edhe një mesazh shpresëdhënës: të rinjtë tregojnë një qëndrim të qartë për nevojën e ruajtjes së paqes dhe e pranojnë rëndësinë e respektimit dhe vlerësimit të dallimeve midis njerëzve. Përqindja e lartë e atyre që shpre-

hin përkushtim ndaj paqes dhe mbështetje për shoqëri gjithëpërfshirëse dëshmon se ekziston një bazë solide për të ndërtuar ura mirëkuptimi dhe bashkëjetese në shoqërinë kosovare.

Në përfundim, sfidat që burojnë nga trashëgimia e luftës kërkojnë angazhim të vazhdueshëm dhe të përgjegjshëm nga të gjitha nivelet e shoqërisë. Është thelbësore që të krijohen politika dhe iniciativa që ndihmojnë në eliminimin e çdo forme të padrejtësisë, stigmatizimit dhe paragjykimit që i lidhin brezat e rinj me një histori që ata nuk e kanë përjetuar. Vetëm përmes edukimit të mirëfilltë, dialogut të hapur dhe politikave gjithëpërfshirëse mund të ndërtohet një ambient ku secili qytetar ndihet i vlerësuar dhe i barabartë. Kjo do të sigurojë që brezat e 23 ardhshëm të kenë mundësinë të rriten dhe të zhvillohen pa barrën e një historie të padrejtë, duke kontribuar në ndërtimin e një shoqërie më të drejtë, të bashkuar dhe të qëndrueshme në Kosovë.

Drejtësia Tranzicionale: Perspektivat e të rinjve mbi ballafaqimin me të kaluarën

Ekzistenca, rëndësia dhe roli i drejtësisë tranzicionale në kuadër të protestave studentore aktuale në Serbi

Hyrje:

Në shoqëritë bashkëkohore post-konfliktuale, çështja e ballafaqimit me të kaluarën dhe e vendosjes së drejtësisë tranzicionale bëhet thelbësore për zhvillimin e qëndrueshëm dhe demokratik. Pa pranimin e së vërtetës, përgjegjësisë dhe drejtësisë për krimet e kryera, nuk është e mundur të ndërtohet besimi midis komuniteteve dhe të vendoset një paqe e qëndrueshme. Serbia, si një shoqëri me trashëgimi të luftërave të viteve nëntëdhjetë, përballet me një krizë të vazhdueshme identiteti, polarizim në diskursin publik dhe mungesë të një qasjeje gjithëpërfshirëse institucionale ndaj drejtësisë tranzicionale. Edhe pse nga përfundimi i luftërave kanë kaluar pothuajse tre dekada, elitat politike, si edhe publiku i gjerë, ende tregojnë ambivalencë ndaj ballafaqimit me krimet e luftës dhe përgjegjësinë.

Në këtë kontekst, vëmendje të veçantë meriton pyetja se si gjeneratat e reja – të cilat vetë nuk kanë marrë pjesë drejtpërdrejt në luftëra – e kuptojnë dhe e pozicionojnë veten ndaj trashëgimisë së të kaluarës. Studentët, si pjesë e popullsisë së re, mund të shihen si bartës të ndryshimeve potenciale shoqërore, sidomos duke marrë parasysh situatën aktuale politike dhe shoqërore në Serbi. Pjesëmarrja e tyre në proceset politike, përmes protestave dhe formave të tjera të angazhimit qytetar, hap mundësinë që të shihet edhe qëndrimi i tyre ndaj çështjeve të drejtësisë tranzicionale. Megjithatë, mbetet e hapur pyetja nëse studentët e shohin ballafaqimin me të kaluarën si pjesë të qëllimeve të tyre, apo këtë temë ia lënë aktorëve të tjerë të shoqërisë.

Duke u nisur nga ky kompleksitet, në punim do të analizohet se si studentët e perceptojnë drejtësinë tranzicionale në kontekstin e ndryshimeve aktuale shoqërore. Në fokus do të jetë pyetja nëse ekziston hapësirë që energjia studentore dhe masiviteti i protestave të shërbejnë si bazë për nisjen e një dialogu më të gjerë mbi ballafaqimin me të kaluarën. Në vijim të punimit do të paraqitet objekti konkret i hulumtimit, pyetjet kërkimore dhe hipoteza, si dhe korniza metodologjike e hulumtimit.

Objekti dhe qëllimi i hulumtimit:

Protestat studentore në Serbi filluan në fund të nëntorit 2024 me bllokimin e Fakultetit të Arteve Dramatike. Që nga ajo kohë kanë kaluar më shumë se shtatë muaj. Studentët kanë arritur të sjellin disa ndryshime në fushën e vetëdijes shoqërore. Ata arritën të fuqizojnë qytetarët dhe t'i inkurajojnë ata që t'u rezistojnë presioneve dhe të angazhohen për qëllime me rëndësi shoqërore. Megjithatë, është e dukshme se që nga fillimi i protestave, nacionalizmi ka mbajtur një rol dhe peshë të caktuar, madje edhe te të rinjtë. Nga valëvitja e flamujve “S’ka dorëzim” deri te këndimi i këngëve nacionaliste.

Veteranët e luftës i kanë mbështetur protestat studentore. Krah për krah u bashkuan me studentët dhe patrulluan bashkë me ta gjatë protestave, para RTS-së... Prania e tyre ngjalli edhe më shumë respekt e frikë në shoqëri. Shumëkush anashkaloi faktin se në protesta ishin të pranishëm 25 veteranët e Brigadës së 63-të Parashutiste dhe Brigadës së 125-të të Motorizuar të Ushtrisë së Jugosllavisë, të cilët kishin marrë pjesë në operacionin “Reka” në fund të prillit 1999, kur u vranë 350 civilë shqiptarë. (Iniciativa, 2025)

Gjatë bllokadës së ndërtesës së Radio Televizionit të Serbisë (RTS), veterani i luftës Goran Samardžić mbajti një fjalim, për të cilin publiku u pajtua se përfaqësonte hapin e parë drejt ballafaqimit me të kaluarën dhe pranimin të krimeve të luftës – pikërisht për faktin që vinte nga dikush që kishte qenë drejtpërdrejt pjesë e makinerisë së luftës.

Megjithatë, fillimi i një dialogu aktiv dhe publik mbi drejtësinë tranzicionale brenda lëvizjes studentore ende nuk është i dukshëm. Në kuadër të hulumtimit, më vonë do të parashtrij një hipotezë që do të paraqesë pretendimin se të rinjtë e mbledhur brenda lëvizjes studentore ia lënë të tjerëve fillimin e diskutimit publik për të kaluarën e afërt, në vend që ta imponojnë në mënyrë proaktive. Në vend të kësaj, studentët e Fakultetit Filozofik shkojnë në Kosovë, vizitojnë manastire dhe “më thellë se kurrë më parë, më shumë me zemër sesa me fjalë, e kuptojnë se sa thellë janë Kosova dhe Metohija të ngulitura në themelet e shtetësisë dhe identitetit serb”¹.

Në bazë të ngjarjeve të përmendura, hulumtimi nënkupton shqyrtimin e perspektivës së të rinjve për ballafaqimin me të kaluarën në kontekstin e protestave aktuale, për arsye se këto protesta mbajnë masivitetin e gjallëruar nga energjia dhe këmbëngulja studentore. Qëllimi i hulumtimit është të krijohet një ide se çfarë qëndrimesh formojnë (ose nuk formojnë) të rinjtë mbi temën e ballafaqimit me të kaluarën dhe sa e rëndësishme është kjo temë për ta.

Pyetja hulumtuese:

A ka hapësirë për drejtësinë tranzicionale brenda protestave studentore aktuale? Si e perceptojnë studentët drejtësinë tranzicionale dhe ballafaqimin me të kaluarën në kohën e (përppjekjeve) për ndryshimin e shoqërisë dhe strukturave të saj në Serbi?

Në kuadër të këtij hulumtimi, parashtrihet hipoteza:

Të rinjtë (studentët) e mbledhur brenda lëvizjes studentore shmangin temën e balla-

faqimit me të kaluarën e luftërave të viteve '90 dhe ia lënë të tjerëve nisjen e diskutimit publik mbi të kaluarën e afërt, në vend që ta imponojnë në mënyrë proaktive.

Korniza teorike:

1. Drejtësia tranzicionale

Në këtë hulumtim, drejtësia tranzicionale përdoret si kornizë teorike kyçe për të kuptuar qëndrimin e studentëve ndaj çështjes së ballafaqimit me të kaluarën në kontekstin e ndryshimeve shoqërore bashkëkohore. Drejtësia tranzicionale si koncept u zhvillua si përgjigje ndaj nevojës së shoqërive për t'u përballur me trashëgiminë e shkeljeve masive të të drejtave të njeriut, zakonisht pas periudhave të sundimit autoritar, luftës ose repressioinit. (ICTJ) Ideja themelore e këtij koncepti është se e vërteta, drejtësia, reparacionet dhe reformat institucionale përbëjnë bazën për rindërtimin e besimit tek institucionet, pajtimin mes grupeve në konflikt dhe ndërtimin e paqes së qëndrueshme.

Sipas përkufizimit të **Qendrës Ndërkombëtare për Drejtësi Tranzicionale (ICTJ)**, drejtësia tranzicionale përfshin katër shtylla bazë:

- **Drejtësia penale** – ndjekja penale e përgjegjësve për krimet më të rënda;
- **E drejta për të vërtetën** – e drejta e viktimave dhe e shoqërisë për të ditur çfarë ka ndodhur;
- **Reparacionet** – kompensimi dhe njohja e viktimave;
- **Reformat institucionale** – transformimi i institucioneve përgjegjëse për shkeljet e të drejtave, që krimet të mos përsëriten. (ICTJ)

Në kontekstin post-jugosllav, drejtësia tranzicionale është zbatuar në mënyrë selektive dhe të pabarabartë (Popović, 2021). Në Serbi, përgjigjet institucionale për krimet e luftës dhe ballafaqimin me të kaluarën mbeten të fragmentuara dhe shpesh të politizuara. Edhe pse gjatë viteve 2000 pati përpjekje përmes punës së Tribunalit të Hagës, gjykatave vendore dhe iniciativave të shoqërisë civile për të hapur dialog mbi përgjegjësinë, shumica e këtyre proceseve nuk u shoqëruan me transformim sistemik të institucioneve, as me pranimin e thellë të përgjegjësisë në hapësirën publike (Popović, 2021).

Siç thekson Ruti Teitel, drejtësia tranzicionale në thelb është një proces paradoksal, sepse përpiqet të arrijë drejtësi në momente kur strukturat juridike dhe politike ende nuk janë të qëndrueshme ose të themeluara në mënyrë demokratike (Teitel, 2014). Pikërisht për këtë arsye është e rëndësishme të shqyrtohet roli i akterëve qytetarë – si studentët – në këtë proces. Ky grup, edhe pse formalisht nuk është përgjegjës për krimet e së kaluarës, ka potencialin të formësojë diskursin publik lidhur me to dhe të ndikojë në ndryshimet institucionale dhe shoqërore.

Në këtë hulumtim, drejtësia tranzicionale nuk shihet vetëm si mekanizëm juridik, por edhe si proces shoqëror që kërkon pjesëmarrje aktive të qytetarëve. Kjo hap mundësinë për të shqyrtuar: a e njohin studentët, si bartës të ndryshimit shoqëror, nevojën për ballafaqim me të kaluarën dhe a janë të gatshëm të flasin publikisht e proaktivisht për këtë temë – apo, siç sugjeron hipoteza e këtij punimi, ende ia lënë atë akterëve të tjerë të

shoqërisë.

2. Kujtesa kolektive dhe historike – Maurice Halbwachs

Sociologu francez, Maurice Halbwachs, konsiderohet themelues i teorisë së kujtesës kolektive, e cila nis nga ideja se kujtesa nuk formohet kurrë në izolim të individit, por brenda grupeve shoqërore, të cilave ai iu përket. Me fjalë të tjera, mënyra se si kujtojmë të kaluarën është gjithmonë e formuar nga konteksti shoqëror, marrëdhëniet dhe narrativat dominuese.

Halbwachs bën dallimin midis kujtesës kolektive dhe asaj historike:

- **Kujtesa kolektive** i referohet kujtimeve të gjalla që përcillen brenda një grupi shoqëror – familje, komunitet, komb – dhe lidhen drejtpërdrejt me identitetin e këtij grupi. Këto kujtime janë fleksibile, ndryshojnë me kohën dhe shpesh përshtaten me nevojat e momentit aktual.
- **Kujtesa historike**, nga ana tjetër, i referohet kujtimeve për ngjarje që nuk janë më pjesë e përvojës së drejtpërdrejtë, por përcillen përmes narrativave historike, institucioneve, 27 teksteve shkollore, muzeve dhe monumenteve. Kjo është një kujtesë e institucionalizuar, më “e ftohtë”, që shpesh reflekton interpretimin zyrtar të së kaluarës.

Në kontekstin e drejtësisë tranzicionale dhe protestave studentore, teoria e Halbwachs-it mund të ndihmojë për të kuptuar se si funksionon kujtesa kolektive brenda gjeneratave të reja, të cilat nuk i kanë përjetuar drejtpërdrejt luftërat e viteve '90, por pasojat e tyre janë të pranishme në hapësirën publike përmes simboleve, narrativave kombëtare dhe mesazheve politike.

Pyetja që shtrohet është: a trashëgojnë studentët sot një kujtesë kolektive që shkon drejt ballafaqimit me të kaluarën, apo një kujtesë që nxit harrimin, kujtesën selektive dhe mitologjinë nacionaliste? Halbwachs na kujton se kujtesa nuk është neutrale – ajo formësohet nga identiteti grupor, por përdoret edhe për qëllime të caktuara, shpesh politike. Për këtë arsye, kjo teori është veçanërisht e dobishme për të kuptuar pse disa tema (si krimet e luftës) shtyhen në margjinë nga narrativat studentore, ndërsa të tjera (p.sh., simbolet e krenarisë kombëtare) riprodhohen aktivisht. Kjo hap mundësinë për një analizë më të thellë të përdorimit publik të së kaluarës brenda lëvizjes studentore dhe kornizave të saj ideologjike.

3. Teoria e identitetit kolektiv – Albert Melucci

Narrativi mbi lëvizjen studentore dhe qëndrimin e tyre ndaj drejtësisë tranzicionale mund të shihet teorikisht përmes kornizës së identitetit kolektiv. Melucci e sheh identitetin si një proces dinamik, përmes të cilit një grup konstituohet si subjekt politik. Sipas Melucci-t, identiteti kolektiv nuk është diçka që ekziston paraprakisht, por ndërtohet përmes praktikave të përbashkëta, simboleve, përvojave dhe diskurseve.

Metodologjia e hulumtimit

Grupi i synuar:

Grupi i synuar përfshin studentët që janë aktivë ose kanë qenë aktivë brenda lëvizjes studentore, qoftë në fakultetet e tyre ose jashtë tyre, në periudhën nga nëntori 2024 deri në qershor 2025 (nëse aktiviteti i tyre nuk ka përfunduar më herët për shkak të rrethanave të caktuara). Fillimisht ishte planifikuar të realizoheshin 15 intervista, por për shkak të përgjigjes së kufizuar të të anketuarve, numri i përgjithshëm i bashkëbiseduesve ishte 12.

Metodat e mbledhjes së të dhënave:

1. Intervista gjysmë të strukturuar

Janë realizuar gjithsej 9 intervista gjysmë të strukturuar, individualisht me secilin të anketuar. Intervistat janë udhëhequr në bazë të një udhëzuesi me pyetje kyçe, i cili ka shërbyer si kornizë për bisedën. Udhëzuesi me pyetje gjendet në shtojcën e punimit (shih: Aneksi – pyetjet e përdorura në intervista).

2. Intervistat në grup: një sesion në formën e një tryeze të rrumbullakët me disa studentë.

Përveç intervistave individuale, është organizuar edhe një sesion intervistues në grup në formën e një tryeze të rrumbullakët, me disa studentë. Qëllimi i këtij sesioni ka qenë të nxitet dialogu dhe shkëmbimin e mendimeve mes pjesëmarrësve, në mënyrë që të vërehen perspektivat kolektive dhe dallimet në interpretim.

Përpunimi i të dhënave

Të dhënat e marra nga intervistat janë analizuar duke përdorur analizën tematike, si metodë e analizës cilësore të përmbajtjes. Procesi ka përfshirë identifikimin dhe interpretimin e modeleve tematike që shfaqen në narrativat e të anketuarve.

Analiza e hulumtimit

A ka hapësirë për drejtësinë tranzicionale në kuadër të protestave aktuale studentore? Si e perceptojnë studentët drejtësinë tranzicionale dhe ballafaqimin me të kaluarën në një kohë të (përpjekjes për) ndryshim të shoqërisë dhe të strukturave të saj në Serbi?

Ky hulumtim është zhvilluar midis 26 qershorit dhe 17 korrikut 2025 në Beograd, Serbi. Gjatë analizës, puna mbështetet në supozimin e paraqitur më herët në punim, se studentët, ndonëse marrin pjesë aktivisht në luftën për ndryshime shoqërore, rrallë e hapin në mënyrë proaktive çështjen e së kaluarës së afërt, por këtë përgjegjësi ia lënë aktorëve të tjerë të sferës publike. Në segmentet e ardhshme do të paraqiten gjetjet kryesore të hulumtimit, të cilat ndriçojnë mënyrën se si studentët e perceptojnë drejtësinë tranzicionale, arsyet për marginalizimin e saj brenda protestave, si dhe hapësirat e mundshme për përfshirjen e saj në kërkesat më të gjera shoqërore- politike të lëvizjes studentore.

Është e rëndësishme të theksohet se zhvillimi i hulumtimit dhe bisedat me informantët

ndodhën në një kohë shumë të pasigurt dhe të vështirë: pas protestës së madhe më 28 qershor 2025, kur në përfundim të saj lëvizja studentore i dha qytetarëve dritë jeshile për mosbindje civile. Pasi brutaliteti policor, dhuna dhe arrestimi i demonstruesve (Mašina). Në ditët pas protestës pasuan barrikadat dhe bllokimi i rrugëve si formë e mosbindjes civile dhe si përgjigje ndaj dhunës policore gjatë natës nga 28 në 29 qershor (Gočanin).

Përshtypja e përgjithshme që japin të anketuarit është se të gjithë, pavarësisht nga bindjet dhe vlerat e tyre politike, janë aktivë brenda lëvizjes studentore dhe mbështesin kërkesat e saj. Aktiviteti në bllokada ndër të anketuarit ndryshon më së shumti në varësi të fakultetit të tyre amë dhe se si ata janë pozicionuar në mjedisin e tyre të fakulteteve. Dy nga të anketuarit janë studentë të një fakulteti privat dhe për këtë arsye nuk kanë marrë pjesë në bllokimin e ndërtesës, por kanë qenë rregullisht të pranishëm në protesta dhe aktivitete të tjera të lëvizjes. Në pyetjen se cilat kërkesa janë thelbësore për ta personalisht, të gjithë të anketuarit u përqendruan te katër kërkesat e para të studentëve (Studentski Zahtevi). Shumë të anketuar kanë theksuar se nuk prisnin që protestat pas shembjes së mbulesës në Novi Sad të fitonin jetë. Pas protestës së parë në Novi Sad, më 5 nëntor 2024, nuk prisnin që energjia protestuese të vazhdonte (BBC News, 2024). Megjithatë, kur u bllokua FDU e më pas edhe Rektorati në Beograd dhe u prezantua koncepti i plenumit, studentët filluan të vetorganizoheshin. Koncepti i plenumit dhe i vetorganizimit i tërhoqi të gjithë të anketuarit dhe, në pyetjen “si do ta përshkruanit qëndrimin/vlerat tuaja politike?”, të gjithë u orientuan drejt së majtës. Ndjenja dhe qëndrimi që shfaqin të anketuarit 29 mund të shihen përmes teorisë së identitetit kolektiv, për të cilën flet Albert Melucci. Pikërisht përmes kësaj teorie shihet lëvizja studentore dhe të anketuarit, të cilët konfirmojnë se pas shembjes së mbulesës, protestës në Novi Sad më 5 nëntor 2025 dhe incidentit para Fakultetit të Arteve Dramatike, ndodh bashkimi përmes procesit të identifikimit (Lee, S.), duke kaluar një periudhë të vështirë: njohja e problemeve të përbashkëta. Krijohet një lëvizje studentore solidare me kërkesa të artikuluara, përmes të cilave, sipas të anketuarve, kërkohet para së gjithash një shoqëri më e drejtë, pa korrupsion.

Ky lloj zgjimi politik dhe ndërtimi i identitetit kolektiv hap më tej hapësirë për pyetje që lidhen me temën më të ndjeshme të këtij shoqërie – luftërat e viteve '90. Potenciali i lëvizjes studentore për të ndryshuar shoqërinë dhe ndërgjegjen shoqërore është i madh. Përmes intervistës, i futa të anketuarit në bisedë rreth drejtësisë tranzicionale duke shtruar pyetjen: “A ke dëgjuar ndonjëherë për termin drejtësi tranzicionale? Si e interpreton atë?” Nga gjithsej dymbëdhjetë të anketuar, vetëm dy kishin dëgjuar për drejtësinë tranzicionale dhe e dinin se për çfarë bëhej fjalë. Në rastet kur të anketuarit nuk e kishin dëgjuar më parë termin, u lexohej definicioni dhe u sqarohej koncepti, e më pas u pyetën se me çfarë e lidhnin atë që sapo kishin dëgjuar. Asocimi i parë që sollën ishte i lidhur me “tetë muajt e fundit dhe luftën studentore si një lloj tranzicioni që synon drejt një shoqërie më të mirë”. Nga dhjetë të anketuar që nuk kishin dëgjuar më parë për drejtësinë tranzicionale, askush nuk e lidhi atë me luftërat e viteve '90. Duke u nisur më tej, asociimet e tyre mbi vitet '90 ishin kryesisht bombardimet, periudha e vështirë dhe sanksionet. Këto njohuri i kishin kryesisht nga familja, në rastet kur ajo kishte folur për atë periudhë. Megjithatë, të gjithë theksuan se mbi vitet '90 mbizotëron heshtja, dhe se, nëse duan të

mësojnë më shumë, duhet të hulumtojnë vetë, qoftë përmes internetit apo literaturës.

Duke e parë këtë përmes teorisë së kujtesës kolektive të Halbwachs-it, kuptohet mënyra se si kujtesa formohet dhe transmetohet tek brezi aktual i studentëve. Fakti që 12 të anketuar të ndryshëm marrin informacion kaq të ngjashëm nga familjet e tyre lidhet drejtpërdrejt me nocionin e kujtesës kolektive. Kujtesa kolektive, siç është thënë tashmë, i referohet kujtimeve të gjalla që transmetohen brenda një grupi shoqëror – familje, komunitet, komb – dhe që janë ngushtësisht të lidhura me identitetin e atij grupi. Këto kujtime janë fleksibile, ndryshojnë me kohën dhe shpesh përshtaten sipas nevojave të momentit aktual (Halbwachs). Kjo sugjeron se kujtesa kolektive e të rinjve formohet kryesisht brenda familjes, ku informacionet e pashprehura kanë një ndikim po aq të fortë sa edhe ato që transmetohen drejtpërdrejt. Në këtë mënyrë, gjeneratat e ardhshme trashëgojnë jo vetëm kujtime, por edhe heshtje, gjë që e vështirëson të kuptuarit e së kaluarës dhe ndërtimin e një qëndrimi kritik ndaj saj.

Në këtë kontekst, gjatë intervistave u hap një pyetje thelbësore: sa të rëndësishme e konsiderojnë të anketuarit çështjen që, si shoqëri, të përballemi me krimet e së kaluarës, përfshirë edhe ato të kryera ndaj popujve të tjerë? Përgjigja e tyre ishte e njëzëshme – të gjithë e konsideruan këtë jashtëzakonisht të rëndësishme. Megjithatë, shumica nuk ishin informuar përtej asaj që kishin dëgjuar nga familja. Vëzhgimi që del qartë këtu është se, edhe pse të anketuarit mendojnë se ballafaqimi me krimet është i domosdoshëm, nuk iu ka shkuar ndër mend se ky proces duhet të nisë nga informimi vetjak.

Edhe pyetje që kërkonin thjesht reflektim mbi ndjenjat e tyre për fenomene shoqërore – si prania e veteranëve të luftës në protesta – nuk ngjallën vetëreflektim të dukshëm. Mendimet dhe 30 ndjenjat e të anketuarve lëviznin midis neutralitetit dhe moskuptimit të rolit të tyre në protesta. Megjithatë, shumica u pajtuan se “të gjithë duhet të kenë të drejtë të jenë në protesta, dhe nëse ata janë organizuar si grup, atëherë është në rregull. Çdo mbështetje është e mirëpritur.” Ndërkaq, dy nga të anketuarit përmendën praninë e veteranëve të njësisë 63 të parashutistëve dhe të brigadës së 125-të të motorizuar të Ushtrisë Jugosllave, Siniša Jevtić dhe Nenad Stanić, për të cilët nuk dihet nëse janë distancuar ndonjëherë publikisht nga krimet, për të cilat janë përgjegjëse njësitë e tyre.

Pyetja që lidhet me këtë ishte nëse të anketuarit mendojnë se brenda protestave aktuale duhet të hapet një dialog për ballafaqimin me të kaluarën. Shumica shprehën mospajtim, duke besuar se “fokusi dhe qëllimi i vetëm i lëvizjes studentore duhet të jetë përmbushja e kërkesave.” Megjithatë, një i anketuar theksoi se kjo është e rëndësishme dhe duhet të ndodhë, por e sheh të pamundur për shkak se “e njeh situatën politike në Serbi.”

Nga përgjigjet e të anketuarve duket qartë se lëvizja studentore po formohet si një subjekt kolektiv dinamik përmes praktikave protestuese, vlerave dhe përvojave. Por, megjithëse ekziston një ndjenjë e fortë solidariteti dhe dëshire për drejtësi shoqërore, tema e drejtësisë tranzicionale dhe e ballafaqimit me të kaluarën mbetet anash, e paprekur. Kjo kuptohet si mungesë ose mosfunksionim i shkëmbimit aktiv të dijes dhe kujtesës, çka, sipas teorisë së Halbwachs-it, manifestohet si heshtje brenda kujtesës kolektive. Iden-

titeti kolektiv i lëvizjes studentore, në thelb, mund të shihet si progresiv dhe i orientuar drejt ndryshimeve shoqërore, por mbetet i kufizuar nga modelet e kujtesës selektive dhe narrativat familjare që formësojnë imagjinatën e saj politike dhe kufijtë e veprimit.

Duke reflektuar mbi këta kufij dhe mbi imagjinatën politike, kjo vërehet edhe në perceptimin e shumicës së të anketuarve, të cilët besojnë se “nëse lëvizja studentore nis dialogun për ballafaqimin me të kaluarën – do të humbasë mbështetjen masive qytetare që ka aktualisht.”

Pjesa më e ndjeshme e intervistave ishte padyshim tema e Kosovës. Kosova si çështje politike, identitare dhe historike krijon para së gjithash një ndjenjë shqetësimi që kërkon përgjigje të kujdesshme. Kjo ishte edhe përshtypja dominuese te shumica e të anketuarve kur tema e Kosovës u përmend. Brenda teorisë së identitetit kolektiv dhe të kujtesës kolektive, qëndrimi i të anketuarve ndaj Kosovës mund të shihet si rezultat i një procesi kompleks të njohjes dhe transmetimit të kujtimeve, si dhe të shmangies së përmbajtjeve që krijojnë konflikt. Shumica e të anketuarve e pranojnë pavarësinë e Kosovës si fakt (njëri prej tyre nënvizoi se “personalisht duhet të pranojë që Kosova për momentin nuk është e jona”). Nuk mund të mos vërehet se 9 nga 12 të anketuar theksojnë një “ndjenjë të shtuar patriotizmi dhe kuptimi të çështjes së Kosovës, sidomos që nga fillimi i protestave aktuale.” Ata gjithashtu theksuan se “nuk ka nevojë të diskutohet nëse Kosova është shitur apo jo, por se e kemi dorëzuar NE dhe se institucionet tona janë marrë nga popullsia shqiptare.”

Nevoja për këtë lloj theksimi të qartë mbi patriotizmin dhe shprehjen emocionale tregon se tema e Kosovës është e ngarkuar me kuptime të forta simbolike, historike dhe emocionale. Këto kuptime nuk shprehen gjithmonë qartë në bisedat e përditshme, por janë thellësisht të rrënjësura në rrëfimet familjare dhe narrativat shoqërore dominante. Halbwachs thekson se kujtesa kolektive nuk është transmetim neutral i historisë, por përshtatet sipas nevojave të së tashmes 31 dhe identitetit të grupit. Në këtë mënyrë, Kosova shfaqet si një “bërthamë përkujtime” – një vend me kuptime të përqendruara, që nuk mbështeten gjithmonë mbi arsyetim racional, por mbi kuptime të ngarkuara emocionalisht, mite dhe heshtje. Nga ana tjetër, teoria e Meluccit mbi identitetin kolektiv na kujton se subjektet politike (si lëvizja studentore) zhvillohen përmes veprimit, dialogut dhe njohjes së përbashkët të problemeve. Në këtë kuptim, shmangia e diskutimit për Kosovën mund të shihet si kufiri i fazës aktuale të artikulimit politik të grupit studentor – një kufi që pasqyron tensionet e gjera shoqërore, por edhe mundësitë për ballafaqim të ardhshëm me çështje më komplekse të identitetit dhe të së kaluarës.

Së fundi, duhet theksuar se të gjithë të anketuarit ranë dakord se ballafaqimi me të kaluarën është parakusht për demokratizimin e Serbisë. Në këtë pikë, asnjë prej tyre nuk kishte nevojë për kohë reflektimi – përgjigjja ishte pa hezitim: po, absolutisht.

Përfundim

Gjatë zhvillimit të këtij hulumtimi, ishte e vështirë të ndahem nga qëndrimet e mia per-

sonale lidhur me temën e drejtësisë tranzicionale dhe ballafaqimit me të kaluarën. Për mua personalisht, ato janë të dhimbshme dhe shumë të prekshme. Nga ana tjetër, unë me të vërtetë shpresoj që për këto tema në një moment të afërt do të flitet më shumë.

Analiza e këtij punimi e konfirmon hipotezën e vendosur në fillim. Të rinjtë (studentët) të mbledhur brenda lëvizjes studentore shmangin temën e ballafaqimit me të kaluarën dhe ia lënë të tjerëve nisjen e diskutimit publik për të kaluarën e afërt, në vend që ta imponojnë në mënyrë proaktive.

Edhe pse të anketuarit personalisht (sipas pyetjes së fundit) e konsiderojnë se ballafaqimi me të kaluarën është parakusht për demokratizimin e Serbisë, ata vetë shmangin nisjen e dialogut mbi këtë temë, por edhe kryesisht informimin personal. Kryesisht sepse janë mësuar që tematika e luftërave të viteve '90-të është një temë shumë komplekse në të cilën nuk duhet të futen. Informimi personal nënkupton marrjen e një lloj përgjegjësie. Në momentin kur një person informohet mbi një temë të ndjeshme, për të cilën në shoqëri zakonisht nuk flitet, ose flitet vetëm përmes narrativës së pranuar, "mainstream", ai bëhet i vetëdijshëm për problemet e atij narrativi. Më nuk është në gjendje ta adoptojë identitetin kolektiv dhe të ndjejë përkatësi.

Ky punim paraqet një pasqyrë shumë të shkurtër të perceptimit të të rinjve brenda lëvizjes studentore mbi drejtësinë tranzicionale. Mangësia më e madhe e këtij hulumtimi është kampioni shumë i kufizuar. Hapat e ardhshëm, që saktësia e hipotezës të mund të konfirmohet, do të ishin përmirësimi i metodologjisë dhe biseda më të thelluara me të anketuarit, e bashkë me këtë edhe një kampion më i gjerë.

Aneks – pyetjet e përdorura në intervistë

Pjesëmarrja në protesta

1. Si u përfshive në protesta? Çfarë të motivoi?
2. Cilat janë për ty personalisht kërkesat dhe qëllimet kryesore të lëvizjes studentore?
3. Në ç'mënyrë ke qenë aktiv/e – pjesëmarrje, organizim, komunikim...? Në cilën periudhë?

Vetëdija politike dhe shoqërore

1. Si do ta përshkruaje qëndrimin ose vlerat e tua politike?
2. Sa mendon se protestat ndryshojnë shoqërinë, e sa sistemin politik?
3. Si i përjeton shtatë muajt e fundit? Si e sheh aktualisht angazhimin e lëvizjes studentore dhe rolin tënd si pjesë e saj?

Drejtësia tranzicionale dhe ballafaqimi me të kaluarën

1. A ke dëgjuar më herët për termin "drejtësi tranzicionale"? Si e kupton atë?
2. Si i përjeton luftërat e viteve '90? A ekziston ndonjë ndjenjë e veçantë që të është përcjellë nga shkolla ose familja?
3. Sa e rëndësishme mendon se është të ballafaqohemi si shoqëri me krimet e së kaluarës? Përfshirë edhe ato që janë kryer në emër të Serbisë ose popullit serb ndaj popujve të tjerë?

Veteranët në protesta dhe narrativat publike

1. Si e përjetove praninë e veteranëve të luftës në protesta?
2. A ke dijeni për ngjarjet e luftës në Sarajevë? A ke dëgjuar ndonjëherë për rolin e vullnetarëve në luftë dhe krimet për të cilat dyshohen ose akuzohen?
3. A të është i njohur fjalimi i Goran Samardžićit para RTS-së? Si e interpretoi atë?

Energjia e protestës dhe potenciali për ndryshim të narrativës

1. A mendon se ka hapësirë që përmes këtyre protestave të hapet dialog mbi krimet e luftës, përgjegjësinë dhe pajtimin?
2. A konsideron se ka hapësirë për një dialog të tillë? Ku dhe si do të mund të zhvillohej?
3. Kush, sipas mendimit tënd, duhet ta nisë bisedën për ballafaqimin me të kaluarën – studentët, profesorët, institucionet?

Identiteti, Kosova dhe kujtesa

1. Si e përjeton Kosovën sot – si çështje politike, historike, identitare...?
2. A ke qenë ndonjëherë në një udhëtim studimor në Kosovë? Si e përjetove atë?
3. Si i percepton flamujt “Nuk ka dorëzim” në protestat aktuale dhe temat mbi Kosovën që janë të pranishme në kuadër të lëvizjes studentore? A mendon se promovimi i këtij lloji qëndrimi ndaj Kosovës është aktualisht i rëndësishëm/jetik?

Reflektimi përfundimtar

1. A mendon se ballafaqimi me të kaluarën është parakusht për demokratizimin e Serbisë?
2. Si e imagjinon shoqërinë ideale në Serbi pas 10 vitesh dhe çfarë roli sheh për të rinjtë në të?

Bibliografia

BBCnews, n. (2024, November 5, updated 7). Protest u Novom Sadu: Fekalijama na gradsku kuću, skup podrške pritvorenima. Retrieved July 21, 2025, from BBC NEWS NA SRPSKOM: <https://www.bbc.com/serbian/articles/c4g zr15ngeeo/lat>

Gočanin, S. (2025, June 30). Blokade zborova kao novi vid građanske neposlušnosti. Retrieved July 21, 2025, from Radio Slobodna Evropa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/blokade-gradjanska-neposlusnost-srbija/33459928.html>

Halbwachs, M. (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje. Reč, 63-82.

ICTJ. (n.d.). What Is Transitional Justice? Retrieved July 21, 2025, from International centre for transitional justice: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>

Inicijativa. (2025, March 12). YIHR. Retrieved July 22, 2025, from Instagram: https://www.instagram.com/p/DHG5fYxsMzE/?hl=enCimg_index=4

Lee, S. (2025, May 27). The Power of Collective Identity in Activism: How Collective Identity Theory Informs and Empowers Social Justice Movements. Retrieved July 21, 2025, from NumberAnalytics: <https://www.numberanalytics.com/blog/collective-identity-theory-activism>

Mašina. (2025, June 29). Protest pa incidenti u centru Beograda: pregled dešavanja. Retrieved July 21, 2025, from Mašina: <https://www.masina.rs/protest-pa-incidenti-u-centru-beograda-pregled-desavanja/>

Melucci, A. (n.d.). Muni. Retrieved July 21, 2025, from Muni: https://is.muni.cz/el/fss/podzim2008/SOC127/um/melucci_lekce5.pdf?kod=M KF_POJ2;predmet=976285;lang=en

Popović, D. (2021, November 23). Tranziciona pravda i evropske integracije. Retrieved July 21, 2025, from Dealing with the past: <https://dwp-balkan.org/bs/tranziciona-pravda-i-evropske-integracije/>

Studentski Zahtevi. (n.d.). Retrieved July 21, 2025, from studentskizahtevi.rs: 34 <https://studentskizahtevi.rs/lat/>

Teitel, R. G. (2014). Tranziciona Pravda. (D. prevod: Ilić, C S. Glišić, Eds.) Fabrika knjiga

Fusha e Betejës së Narrativave: Politika dhe Përkujtimi

Hyrje

Akt i përkujtimit prej kohësh është vendosur si një element thelbësor pas konflikteve të dhunshme, por edhe në kontekste pas-represive. Kosova përfaqëson njëkohësisht një kontekst pas-konflikti dhe pas-represiv. Në shoqëritë e copëtuara nga lufta, trauma dhe tranzicioni politik, përmendoret shërbejnë si hapësira zie, por edhe si mjete për formësimin e kujtesës kolektive. Ky ndërveprim është jashtëzakonisht i rëndësishëm në kontekstin e Kosovës, teksa ajo lundron nëpër tranzicionin politik në një situatë pas-konflikti, të shënuar nga lufta, sovraniteti i kontestuar dhe ndarjet e thella etnike. Në Kosovë, përkujtimi nuk është një proces neutral; përkundrazi, është thellësisht i ndërlidhur me politikën e vazhdueshme të identitetit, legjitimitetit dhe ndërtimit të kombit. Përmes monumenteve, ceremonive dhe kultivimit të narrativave, akterë të ndryshëm në Kosovë kanë synuar të ngulitnin versione specifike të së kaluarës, secili i mbushur me qëllime politike bashkëkohore.

Ky ese synon të paraqesë një analizë të gjerë mbi marrëdhënien e ndërlidhur midis përkujtimit dhe politikës në Kosovë, që nga fundi i sundimit jugosllav në vitet '90, gjatë luftës së viteve 1998–1999, periudhës së administratës së OKB-së dhe përpjekjeve të vazhdueshme për ndërtimin e shtetit pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës në vitin 2008. Duke u mbështetur në kontekstin historik, studime rastesh dhe në analiza akademike, ajo shpjegon mënyrat se si përkujtimi pasqyron dhe njëkohësisht formëson garën për pushtet, kuptim dhe përkatësi në njërin prej shteteve më të reja të Evropës.

Konteksti Historik: Konflikti, Kujtesa dhe Transformimi Politik

Shpërbërja e ish-Jugosllavisë në vitet 1990 u shoqërua me një varg konfliktesh të dhunshme të shënuara nga shkelje të rënda të të drejtave të njeriut. Midis tyre, konflikti i armatosur në Kosovë ndërmjet viteve 1998 dhe 1999 solli viktima të shumta, shkatërrim të gjerë dhe një ndryshim të rëndësishëm në statusin politik të Kosovës. Dikur një krahinë autonome brenda Jugosllavisë, Kosova pas konfliktit kaloi nën administrimin ndërkombëtar dhe eventualisht shpalli pavarësinë në vitin 2008, duke u themeluar si një republikë parlamentare. Sot, popullsia e Kosovës mbetet kryesisht e ndarë sipas vijave etnike, ndarje e rrënjosur në ngjarjet e fundviteve 1980 dhe 1990, të cilat thellësisht e dëmtuan marrëdhënien mes komuniteteve etnike të rajonit, veçanërisht mes shqiptarëve dhe serbëve.

Shifrat paraprahe nga **Libër Kujtimi i Kosovës** vlerësojnë se midis viteve 1998 dhe 2000, duke përfshirë periudhën e konfliktit dhe pasojat e menjëhershme të tij, rreth **13,535**

persona u vranë ose u zhdukën me forcë. Nga këta, **10,317 ishin civilë**—përbërë nga **8,676 shqiptarë, 1,196 serbë** dhe **445 individë nga grupe të tjera etnike**. Viktimat e mbetura, **3,218**, ishin të lidhura me forcat e armatosura: **2,131 nga Ushtria Çlirimtare e Kosovës, 1,084 nga forcat serbe dhe jugosllave, dhe 3 nga NATO**. Për më tepër, mbi **1,600 persona** ende rezultojnë të zhdukur.

Konflikti i viteve 1998–1999 gjithashtu shkaktoi zhvendosje masive të popullsisë si brenda Kosovës, ashtu edhe në vendet fqinje. Mbi **një milion banorë të Kosovës** u dëbuan me forcë nga shtëpitë e tyre. Brenda vetëm nëntë javësh të fushatës ajrore të NATO-s kundër ish-Jugosllavisë, afro **860,000 persona** u regjistruan si refugjatë në vendet përreth—përfshirë rreth **444,600 në Shqipëri, 344,500 në ish-Republikën Jugosllave të Maqedonisë, dhe 69,900 në Mal të Zi**. Në muajt e menjëhershëm pas përfundimit të luftës në qershor 1999, mbi **200,000 serbë, romë dhe anëtarë të grupeve të tjera minoritare** u detyruan të largoheshin nga Kosova.

Memorializimi si Praktikë Politike

Monumentet, Kujtesa dhe Shteti

Monumentet dhe përmendoret janë ndër shenjat më të dukshme të politikës së kujtesës në Kosovë. Pas luftës, peizazhi u mbush me shpejtësi me statuja, pllaka, varreza dhe murale në nder të luftëtarëve shqiptarë, veçanërisht komandantëve të UÇK-së. Shfaqja e këtyre përmendoreve nuk është thjesht një pasqyrim i ndjenjave të publikut, por një fushatë e qëllimshme e orkestruar nga akterët e rinj politikë që dolën në skenë, shumë prej të cilëve vetë ishin veteranë të UÇK-së.

Ndërtimi, mirëmbajtja dhe aktivizimi ceremonial i këtyre përmendoreve shërben për disa qëllime, secili thelbësor për synimet e elitave politike në Kosovë. Ato shërbejnë për të legjitimuar pushtetin shtetëror, për të arritur objektivat e ndërtimit të kombit dhe për të shënuar territorin.

Duke e paraqitur UÇK-në si forcën themelore pas çlirimit të Kosovës, partitë politike dominuese, veçanërisht ato me rrënjë në UÇK, si **Partia Demokratike e Kosovës (PDK)**, konsolidojnë legjitimitetin e tyre. Përmendoret bëhen vende ku kryhet historia zyrtare, duke afirmuar pretendimin e elitave politike për pushtet nëpërmjet luftës kombëtare.

Monumentet dhe përmendoret gjithashtu lehtësojnë dhe legjitimojnë ndërtimin e kombit, duke krijuar një peizazh kujtese që formon një ndjenjë uniteti dhe viktimizimi ndër shqiptarët e Kosovës, si dhe një kujtesë të vazhdueshme për nevojën e një shteti sovran në Kosovë. Përkujtimet mobilizojnë gjuhën e sakrificës, heroizmit dhe martirizimit.

Përmendoret nuk kanë të bëjnë vetëm me atë kush kujtohet, por edhe ku kujtohet. Statujat dhe varrezat shpesh shënojnë hapësira të kontestuara, duke shërbyer si deklarata pushteti mbi tokën, historinë dhe popullsinë. Në zona me popullsi të përzier, si disa pjesë të veriut të Kosovës, kjo mund të jetë veçanërisht provokuese. Për më tepër, vetë

procesi përmes të cilit përmendoret krijohen dhe ndërtohen iu mundëson akterëve politikë t'i përdorin ato si mjet për shënimin e kufijve.

Kujtesat e Kontestuara: Përrjashtimi dhe Selektiviteti

Përqendrimi i theksuar tek heroizmi i Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës (UÇK) dhe vuajtjet e shqiptarëve gjatë luftës nuk është vetëm çështje e kujtesës selektive, por një proces që formëson 36 në mënyrë aktive kufijtë e identitetit kolektiv të Kosovës. Kjo vjen në kurriz të rrjedhave dhe përvojave të tjera historike të rëndësishme, të cilat marginalizohen ose madje fshihen nga narrativa publike përkujtimore. Në këtë aspekt, përkujtimorja shërben si një “fushëbetejë” e sotme brenda politikës, e cila vazhdon të synojë dhe të zhvillojë qëllime që karakterizuan konfliktin e Kosovës. Për më tepër, kjo “fushëbetejë” narrative është shumëdimensionale, me një konflikt narrativ që zhvillohet në shkallë ndërkom-bëtare lidhur me legjitimitetin e Kosovës si shtet, si dhe në nivel kombëtar për të legjitimuar trashëgimitë e partive politike dhe veprimet e tyre.

Rezistenca Jo e Dhunshme

Pavarësisht rolit thelbësor që pati rezistenca jo e dhunshme në përpjekjet e Kosovës kundër represionit të regjimit serb gjatë viteve '80 dhe fillimit të viteve '90, përkujtimi i saj është dukshëm i zbehtë. Nën udhëheqjen e Ibrahim Rugovës dhe Lidhjes Demokratike të Kosovës (LDK), shqiptarët e Kosovës organizuan një rezistencë të gjerë paqësore, duke ngritur institucione paralele arsimore, shëndetësore e politike, duke praktikuar mosbindje civile dhe duke lobuar në arenën ndërkombëtare. Kjo lëvizje mbajti një strategji proteste jo të dhunshme për gati një dekadë, gjë që ishte themelore për ta mbajtur të dukshme aspiratën e Kosovës në sytë e bashkësisë ndërkombëtare dhe për të ruajtur kohezionin shoqëror.

Megjithatë, trashëgimia e kësaj lëvizjeje merr vetëm pak njohje në kulturën përkujtimore bashkëkohore të Kosovës. Ndërsa vetë Rugova përkujtohet me statuja të rralla ose referenca, trashëgimia më e gjerë e LDK-së dhe infrastruktura e paralelizmit jo të dhunshëm mungojnë pothuajse plotësisht në hapësirat përkujtimore. Programet shkollore, festat publike kryesore dhe monumentet më të dukshme nxjerrin në pah heroizmin ushtarak, më shumë se rezistencën paqësore. Kjo nuk është rastësi, por një pasqyrim i një gare të vazhdueshme politike mbi sakrificat dhe metodat që konsiderohen themelore për kombin. Dhënia përparësi narrativës së UÇK-së, e lidhur me çlirimin e shpejtë dhe ngjarjet dramatike të luftës së armatosur, zbeh trashëgiminë më të qetë, por shumë me ndikim, të rezistencës jo të dhunshme.

Civilët, Gratë dhe Pakicat

Një model i ngjashëm marginalizimi vërehet edhe në përkujtimin e viktimave civile, grave dhe pakicave etnike. Përmendoret zyrtare dhe ceremonitë publike priren t'iu japin përparësi viktimave luftëtare, veçanërisht ushtarëve të rënë të UÇK-së dhe komandantëve të tyre, ndërsa vuajtjet e mëdha të civilëve jo-luftëtarë marrin më pak vëmendje. Megjithatë, civilët përbënin pjesën më të madhe të viktimave të konfliktit, përfshirë gra, fëmijë dhe

të moshuar nga komunitete të ndryshme.

Zërat dhe përvojat e grave janë veçanërisht të nën-përfaqësuar. Edhe pse gratë luajtën role thelbësore në mbështetjen e komuniteteve, ofrimin e kujdesit, pjesëmarrjen në rezistencë dhe, tragjikisht, në përballimin e dhunës seksuale dhe shpërnguljes, kontributi i tyre shpesh anashkalohet në hapësirat publike të kujtesës. Kur gratë shfaqen në kontekste përkujtimore, ato paraqiten shpesh si nëna ose të veja të pikëlluara, simbole të vuajtjes dhe qëndrueshmërisë, më shumë sesa si aktere dhe pjesëmarrëse me veprim politik. Çështja e dhunës seksuale gjatë luftës mbetet veçanërisht e stigmatizuar; vetëm kohët e fundit përmendore si Memoriali i Heroinave në Prishtinë kanë tentuar ta thyejnë këtë heshtje, dhe këto përpjekje janë ende përjashtime.

Pakicat etnike, përfshirë serbët, romët, ashkalinjtë dhe egjiptianët, janë kryesisht të përjashtuar nga narrativa dominuese e Kosovës për vuajtjen dhe rezistencën. Shumë varreza masive dhe vende masakrash civile që lidhen me komunitetet e pakicave ose mungojnë krejtësisht nga përkujtimi formal, ose përkujtohen në mënyra të debatueshme, duke reflektuar tensionet e vazhdueshme ndër-etnike. Komunitetet e pakicave që vuajtën si gjatë ashtu edhe pas luftës ende luftojnë për njohje, dhe pjesëmarrja e tyre në vuajtjen civile rrallë integrohet në projektet kombëtare të përkujtimit.

Trashëgimia Serbe dhe Socialiste

Pas luftës, ka pasur një neglizhencë të gjerë, dëmtim ose edhe shkatërrim të vendeve kulturore, monumenteve dhe varrezave që lidhen me komunitetin serb dhe epokën socialiste jugosllave. Kjo përfshin varre, kisha, monumente të figurave historike dhe relikte të modernizmit socialist. Veprime të tilla të pastrimit simbolik lidhen ngushtë me përpjekjet për ta rishkruar peizazhin publik për të reflektuar një identitet të ri pas-luftës, të përqendruar tek shqiptarët, në vend të trashëgimisë shumetnike ose socialiste që ekzistonte më parë.

Kjo fshirje e mëtejshme e bën më të ndërlikuar pajtimin dhe pengon përpjekjet për një kulturë të kujtesës gjithëpërfshirëse në Kosovë. Vendet serbe, në veçanti, jo vetëm që kujtojnë praninë e kahmotshme të komunitetit serb, por gjithashtu sjellin kujtime të hidhura për shumë shqiptarë, duke nxitur vandalizëm ose neglizhencë të qëllimshme si formë “drejtësie hakmarrëse” ose pohim i marrëdhënieve të reja të pushtetit. Ndërkohë, monumentet nga periudha socialiste, që dikur festonin “vëllazërim-bashkimin” shumetnik ose unitetin jugosllav, shihen si relikte të një të kaluarë të padëshiruar ose shtypëse, dhe për rrjedhojë lihen të rrënohen.

Në përgjithësi, politika e kujtesës në Kosovë krijon një peizazh përkujtimor që është njëkohësisht thellësisht i kontestuar dhe thelbësisht selektiv. Narrativat alternative — që theksojnë jo-dhunën, vuajtjen civile, veprimtarinë e grave (agjencinë- le të rishikohet ky term – duket pa kuptim v. E red.) dhe multietnicitetin—mbeten në margjina, duke nxjerrë në pah luftën e vazhdueshme se kush ka të drejtë ta përcaktojë identitetin e kombit dhe ta legjitimojë historinë e tij në sferën publike. Ky marginalizim nuk është vetëm pasojë e

neglizhencës, por shpesh pasqyron llogaritje politike të vazhdueshme, ankesat historike dhe ndarjet e pazgjidhura shoqërore.

Politika e Përkujtimit: Partitë Politike dhe Narrativat Rivale

Përkujtimorja në Kosovë lidhet ngushtë me politikën partiake. Partitë kryesore të lidhura me UÇK-në kanë përdorur kujtesën publike për të ndërtuar kapital politik, duke mbajtur ceremoni vjetore, duke sponsorizuar përmendore të reja dhe duke formësuar programet shkollore. Këto akte përkujtimore shpesh ndiqen nga zyrtarë qeveritarë dhe media, duke forcuar narrativën dominuese.

Frakcionet e tjera politike, si LDK-ja, kanë kërkuar të krijojnë hapësirat dhe ritualet e tyre përkujtimore, megjithëse këto zakonisht marrin më pak mbështetje zyrtare dhe vëmendje publike. Lufta e kujtesës midis këtyre kampeve vazhdon, me secilin që kërkon të pretendojë mantelën e legjitimitetit për pavarësinë e Kosovës. Herë pas here, përplasjet rreth monumenteve, festave publike ose përmbajtjes së programeve shkollore shfaqen si zëvendësues për rivalitete politike më të thella.

Memorializimi dhe Ndarja Etnike

Narrativat Paralele: Shqiptarët dhe Serbët

Qëndrueshmëria e narrativave paralele, etnikisht ekskluzive, është një nga tiparet më të dukshme të memorializimit në Kosovë. Askund tjetër kufijtë dhe rreziqet e përkujtimit të politizuar nuk bëhen më të dukshme sesa në ndarjen e ngulitur mes komuniteteve shqiptare dhe serbe. Memorialet publike, në vend që të shërbejnë si ura për kujtim të përbashkët dhe shërim, shpesh i thellojnë përçarjet ndëretnike duke mbajtur gjallë dhe duke përforcuar kujtesa kolektive të ndara.

Memorialet Shqiptare

Në gjithë Kosovën, veçanërisht në zonat e banuara kryesisht nga shqiptarët etnikë, peizazhi publik përkujtimor është i mbushur me monumente, pllaka dhe statuja që nënvizojnë heroizmin e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës (UÇK), vuajtjet kolektive të përjetuara nga shqiptarët nën represionin serb, si dhe narrativën e çlirimit kombëtar dhe rilindjes. Këto memoriale përbëjnë vende krenarie, zie dhe identiteti, me ceremoni vjetore që përforcojnë sakrificën e luftëtarëve të UÇK-së dhe civilëve njësoj. Nxënësit, veteranët dhe udhëheqësit politikë marrin shpesh pjesë në këto rite, duke bashkuar komunitetin rreth një kujtese dominuese të rezistencës dhe luftës.

Memorialet Serbe

Në të kundërt, në komunat veriore të Kosovës, si Mitrovica e Veriut dhe zonat përreth, ku serbët përbëjnë një pjesë të konsiderueshme ose shumicë të popullsisë, peizazhi përkujtimor rrëfen një histori krejtësisht tjetër. Monumentet serbe përkujtojnë vuajtjet dhe shpërnguljen e serbëve lokalë, theksojnë humbjet e pësuarat gjatë dhe pas konfliktit, dhe memorializojnë një ndjenjë viktimizimi të lidhur me narrativën më të gjerë të humbjes së sovranitetit serb mbi Kosovën. Ngjarje kyçe, si shkatërrimi i kishave ortodokse serbe, vrasjet ose dëbimi i serbëve, si dhe traumat e tilla si trazirat anti-serbe të vitit

2004, shënohen si pjesë qendrore e kujtesës kolektive të komunitetit. Këto përkujtime përforcojnë një ndjenjë rrethimi dhe pakënaqësie të pazgjidhur.

Një Peizazh Kujtese i Ndarë

Rezultati është një terren përkujtimor i fragmentuar, i karakterizuar nga dy kultura kujtese kryesisht të ndara dhe që nuk ndërthuren. Memorialet rrallëherë e njohin vuajtjen e komunitetit “tjetër” ose pranojnë vështirësitë e përbashkëta, duke i ushqyer më tej narrativat e viktimizimit ekskluziv. Në shumë raste, këto vende kthehen në pika tensioni, madje edhe konflikti, në vend të pajtimit. Nuk janë të rralla rastet e vandalizmit ndaj varrezave shqiptare ose statujave në zonat me shumicë serbe (dhe anasjelltas), duke sinjalizuar njëkohësisht armiqësinë ndëretnike të vazhdueshme dhe cenueshmërinë e hapësirave përkujtimore.

Përpyekjet e autoriteteve shtetërore ose lokale për të krijuar përkujtim të përfshirë dhe ndërkomunitar mbeten tepër të kufizuara. Përshkallëzimi i shqetësimeve të sigurisë, rreziku i provokimeve, presionet politike nga brenda të dy komuniteteve, si dhe brishtësia e vazhdueshme e marrëdhënieve ndëretnike, e bëjnë jashtëzakonisht sfiduese kujtesën e përbashkët. Si rezultat, memorializimi në Kosovë jo vetëm që pasqyron, por edhe i thellon më tej ndërgjegjësimet historike paralele — duke penguar çdo lëvizje drejt një të ardhmeje të pajtuar dhe të përbashkët.

Iniciativat Ndërkombëtare dhe të OJQ-ve

Janë bërë disa përpjekje për të kapërcyer ndarjet etnike përmes projekteve përkujtimore, shpesh të sponsorizuara nga organizata ndërkombëtare, OJQ-të ose shoqëria civile. Këto përfshijnë përpjekjet për të përkujtuar të gjithë viktimat civile, pavarësisht nga kombësia. Megjithatë, këto 39 projekte shpesh hasin në rezistencë lokale dhe janë të cenueshme ndaj vandalizmit, sidomos në hapësira të kontestuara.

Aktorët ndërkombëtarë, si Misioni i OKB-së në Kosovë, Misioni i Bashkimit Evropian për Sundimin e Ligjit (EULEX), dhe ambasadat e huaja, herë pas here kanë avokuar për një politikë më gjithëpërfshirëse të kujtesës, por përpjekjet e tyre pengohen nga konteksti i gjerë politik dhe sentimentit publik. Pjesëmarrja lokale në këto iniciativa mbetet e dobët, dhe besimi ndërmjet komuniteteve është ende i ulët.

Efektet Shoqërore dhe Gjeneracionale

Politikat e memorializimit formësojnë në mënyrë të thellë marrëdhëniet ndërgrupore, socializimin dhe identitetin tek rinia e Kosovës. Narrativat në tekstet shkollore, ceremonitë përkujtimore në shkolla, organizatat e të rinjve dhe madje edhe muzika, të gjitha përforcojnë narrativën dominuese të shqiptarëve të Kosovës mbi viktimizimin dhe heroizmin.

Të rinjtë shqiptarë të Kosovës rriten të zhytur në tregimet e trimërisë së UÇK-së, festimin jokritik të luftës dhe përshkrime demonizuese të “tjetrit” serb. Në të kundërt, fëmijët

serbë në Kosovë, veçanërisht në veri ose në enklavat me shumicë serbe, socializohen me një narrativë që thekson vuajtjet serbe, tradhtinë nga komuniteti ndërkombëtar dhe agresionin kroat/shqiptar.

Këto kultura kujtese të mbyllura kontribuojnë në mosbesimin ndëretnik të vazhdueshëm, në kontaktet e kufizuara ndërkombëtare dhe në mungesën e një hapësire simbolike të përbashkët. Mungesa e një narrative pajtuese ose e një projekti gjithëpërfshirës përkujtimor e përjetëson perceptimin e humbjes me shumicë zero dhe ndarjet fitimtar-viktimë.

Gjinia, Memorializimi dhe Heshtja

Një dimension i rëndësishëm, por shpesh i anashkaluar, i politikave të memorializimit në Kosovë është natyra gjinore e kujtesës. Gratë ishin aktive gjatë gjithë konfliktit si mbështetëse, pjesëmarrëse, të mbijetuara dhe, në shumë raste, viktima të dhunës seksuale. Megjithatë, mënyrat se si gratë kujtohen — ose harrohen — në kujtesën zyrtare dhe jozyrtare, zbulojnë shumë rreth pushtetit dhe heshtjes.

Ndërsa gratë përmenden në ritet publike si nëna ose të veja, zërat dhe përvojat e tyre rrallë vendosen në qendër. Memorialet për të mbijetuarat e dhunës seksuale janë të rralla, dhe diskutimi mbi përdhunimin gjatë luftës mbetet i stigmatizuar. Vitet e fundit kanë parë disa nisma nga shoqëria civile, si “Memoriali i Heroinave” në Prishtinë, që përpiqen të vendosin në pah vuajtjen dhe qëndrueshmërinë e grave, por progresi është i ngadalshëm dhe herë pas here i diskutueshëm. Korniza dominuese heroike-ushtarake lë pak hapësirë për një përkujtim më të nuancuar dhe gjithëpërfshirës.

Kujtesa, Monumentet dhe Njohja Ndërkombëtare

Peizazhi monumental i Kosovës nuk ka vetëm rëndësi të brendshme; ai shërben edhe si mjet për sinjalizim ndërkombëtar. Përmes përkujtimit publik, Kosova projekton imazhin e saj si një komb i lindur nga një luftë legjitime, vuajtje dhe çlirim. Ceremonitë zyrtare, vizitat e personaliteteve ndërkombëtare në vendet përkujtimore të UÇK-së dhe arti publik kontribuojnë në forcimin e pretendimit të Kosovës për shtetësi dhe legjitimitet moral në skenën botërore. 40 Në të njëjtën kohë, vendet dhe narrativat e kontestuara e komplikojnë përpjekjen e Kosovës për njohje ndërkombëtare. Për shembull, memorialet me profil të lartë mund të shihen ndryshe nga shtetet që nuk e njohin pavarësinë e Kosovës, ose nga organizatat e të drejtave të njeriut që shqetësohen për mesazhet e tyre përjashtuese.

Ekonomia e Memorializimit: Kujtesa dhe Aksesi

Ndërsa fokusi kryesor është mbi aspektet politike dhe etnike, hierarkitë socio-ekonomike gjithashtu e formësojnë kujtesën në Kosovë. Shumë memoriale të luftës financohen privatisht ose nisen nga shoqatat e veteranëve, familjet e të rënëve ose komunitetet lokale. Si rezultat, ata që kanë më shumë burime ose lidhje mund të përkujtojnë më efektivisht humbjet e tyre, ndërsa grupet më të varfra ose të marginalizuara mbeten më pak të dukshme në peizazhin publik.

Disa analiza vërejnë se kjo e thellon më tej hierarkinë shoqërore. “Pasuria” e një përkujtimi familjar—madhësia ose vendndodhja e një varri, statuje apo pllake—mund të reflektojë jo vetëm vuajtjet e së kaluarës, por edhe pushtetin aktual.

Memorializimi, Ligji dhe Drejtësia Tranzicionale

Memorializimi është ngushtësisht i lidhur me procesin e drejtësisë tranzicionale në Kosovë. Gjyqet, komisionet e së vërtetës dhe reparacionet janë mekanizma përmes të cilëve shoqëritë përpiqen të përballen me dhunën e së kaluarës dhe të vendosin sundimin e ligjit. Megjithatë, në Kosovë, politika shpesh ndërhyr në këto përpjekje. Organet e ngarkuara me hartëzimin e varrezave masive ose dokumentimin e krimeve përballen me presion nga akterë politik ose komunitete lokale për të favorizuar narrativa të caktuara.

Për shumë të mbijetuar dhe familje të viktimave, memorializimi e plotëson ose e zëvendëson drejtësinë formale. Mungesa e llogaridhënies për krimet e kryera nga të dyja palët—për shkak të kompromisit politik, presionit ndërkombëtar ose pengesave praktike—e bën memorializimin publik një shprehje humbjeje, por edhe një formë proteste ndaj mungesës së drejtësisë.

Sfidat e Kujtesës Gjithëpërfshirëse

Pavarësisht përpjekjeve sporadike, arritja e një kulture kujtese më gjithëpërfshirëse dhe pluraliste në Kosovë përballlet me pengesa të mëdha:

- **Vullneti politik:** Partitë në pushtet kanë pak nxitje për të sfiduar narrativën dominuese, e cila forcon legjitimitetin e tyre.
- **Siguria dhe besimi:** Në zonat me popullsi të përzier, frika për sigurinë fizike e bën të rrezikshme mbajtjen e aktiviteteve përkujtimore të përbashkëta.
- **Pesha simbolike:** Për shqiptarët dhe serbët, kujtesa e luftës lidhet ngushtë me pretendimet politike. “Kompromisi” mund të shihet si tradhti ndaj çështjes kombëtare ose të rënëve.
- **Kufizimet e shoqërisë civile:** Ndërsa OJQ-të dhe akterët ndërkombëtarë luajnë një rol të rëndësishëm, pa angazhimin e politikës lokale, projektet e tyre rrallë arrijnë përmasa ose qëndrueshmëri.

Studime Rasti në Peizazhin Përkujtimor të Kosovës

Kompleksi Memorial “Adem Jashari”

Ndoshta memoriali më ikonik në Kosovë është Kompleksi Memorial “Adem Jashari” në Prekaz. Jashari, komandant i UÇK-së, dhe familja e tij u vranë nga forcat serbe në vitin 1998, një ngjarje e mitizuar tashmë si një pikë kthese në luftën e Kosovës.

Kompleksi, i cili përfshin varre, statuja dhe një muze, është vend i ceremonive kombëtare vjetore, vizitave zyrtare dhe ekskursioneve shkollore. Kulti i Jasharit është qendror për legjitimitetin e PDK-së dhe për narrativën më të gjerë heroike të luftës. Kritikët argumentojnë se ky fokus përjashton përvoja të tjera, si rezistenca civile apo vuajtjet e joluftëtarëve, dhe se e shenjtëron një kujtesë militariste dhe maskiliste.

Memoriali “Heroinat”

I zbuluar në vitin 2015 në qendër të Prishtinës, Memoriali “Heroinat” është një monument i rrallë i dedikuar grave që vuajtën gjatë luftës, veçanërisht të mbijetuarave të dhunës seksuale. I përbërë nga mijëra kunjë çeliku që formojnë fytyrën e një gruaje, monumenti synon të sfidojë heshtjen dhe të nderojë qëndrueshmërinë.

Memoriali “Heroinat” është lavdëruar për thyerjen e tabuve, megjithatë mbetet një nga shumë pak vende të tilla. Angazhimi i kufizuar publik dhe instrumentalizimi i herëpashërshëm politik theksojnë luftën e vazhdueshme për integrimin e përvojave gjinore në peizazhin më të gjerë përkujtimor të Kosovës.

Vendet e Masakrave ndaj Civilëve

Ngjarje si masakrat në Mejë, Reçak dhe fshatra të tjera shënohen me pllaka ose ceremoni vjetore, por këto shpesh janë iniciativa lokale dhe shpesh u mungon rëndësia kombëtare. Në zonat me shumicë serbe, po ashtu shënohen vendet e vrasjeve të civilëve serbë (ndonjëherë të supozuara si të kryera nga shqiptarët), por ato ndonjëherë mbeten të shpërfillura ose vandalizohen.

Në të dyja rastet, memorialet janë fusha beteje për pretendime konkurruese rreth viktimizimit dhe legjitimitetit, rrallëherë të vizituara apo të njohura nga komuniteti “tjetër”.

Ndikimi Ndërkombëtar dhe e Ardhmja e Kujtesës

Ndërsa Kosova vazhdon rrugën e saj drejt integritetit në BE dhe konsolidimit të shtetësisë, akterët ndërkombëtarë kanë promovuar narrativa më gjithëpërfshirëse dhe pajtuese. Konferenca të sponsorizuara ndërkombëtarisht, projekte pajtimi dhe komisione kërkimi të së vërtetës zbatohen në mënyrë sporadike.

Megjithatë, progresi mbetet i ngadalshëm për shkak të polarizimit të thellë. Kujtimet thelbësore të luftës mbeten të papajtueshme për shumicën e shqiptarëve dhe serbëve, të cilët e shohin njohjen e ndërsjellë ose kompromisin si kërcënim për dinjitetin e grupit të tyre.

Narrativat Zyrtare

Elitat politike kanë pak arsye elektorale për të zbehur fokusin te martirizimi heroik, dhe memorializimi vazhdon të jetë një arenë e performancës së ngurtë, më tepër sesa e debatit apo dialogut.

Disa shpresojnë se ndryshimi gjeneracional, me të rinjtë më pak të lidhur drejtpërdrejt me identitetet e kohës së luftës, ose integrimi më i madh me Evropën, mund ta bëjë peizazhin përkujtimor të Kosovës gradualisht më pluralist. Për momentin, kjo mbetet një perspektivë e pasigurt.

Përfundim

Memorializimi në Kosovë është një proces thellësisht politik dhe i kontestuar, i pandashëm nga trashëgimitë e luftës, ndërtimi i shtetit dhe ndarjet etnike të qëndrueshme. Ndërtimi, shkatërrimi dhe performanca e monumenteve nuk janë vetëm pasqyra të historisë, por edhe ndërhyrje aktive në betejat për pushtet, legjitimitet dhe kuptim kolektiv.

Përmes një narrative dominuese të heroizmit të UÇK-së dhe viktimizimit shqiptar, klasa politike dominuese pas luftës ka afirmuar rolin e saj themelues. Ky peizazh përkujtimor përjashton kryesisht narrativa alternative, rezistencën e padhunë, vuajtjet civile, përvojat e grave dhe kujtimet e pakicave, duke forcuar ndarjet dhe kufizuar mundësitë për pajtim.

Përpjekjet për një memorializim më gjithëpërfshirës, qofshin ato lokale apo të sponsorizuara ndërkombëtarisht, përballen me pengesa të mëdha strukturore dhe politike. Megjithatë, ndërsa Kosova vazhdon udhëtimin e saj të ngadaltë drejt konsolidimit politik dhe integritetit të mundshëm me Evropën, sfida e pluralizimit të kujtesës, në shërbim të drejtësisë, shërimit dhe demokracisë, mbetet thelbësore.

Vetëm përmes angazhimit kritik me të kaluarën dhe zhvillimit të një kulture kujtese gjithëpërfshirëse dhe dialogjike, Kosova mund të shpresojë të tejkalojë “luftërat e kujtesës” që vazhdojnë të formësojnë të tashmen dhe të ardhmen e saj.

Rrënojat, Hoteli, Protesta: Praktikrat e Memorializimit të Bombardimeve të vitit 1999 dhe Instrumentalizimi Politik i Kujtesës

Hyrje

Godinat e Shtabit të Përgjithshëm dhe të Ministrisë së Mbrojtjes (në vijim: Shtabi i Përgjithshëm) u bombarduan netëve ndërmjet 29–30 prillit dhe 7–8 majit 1999, si pjesë e fushatës ajrore të forcave të NATO-s kundër Republikës Federale të Jugosllavisë. Si edhe objektiva të tjera, këto ndërtesa u dëmtuan pjesërisht. Megjithatë, ndryshe nga objektivat e tjerë, si për shembull Kulla e Avalës, godinat në rrugën Kneza Miloša nuk u rindërtuan. Ato mbetën në gjendjen e tyre gjysmë të rrënuar, duke shërbyer si një kujtesë e ngjarjeve të vitit 1999.

Duke marrë këtë rol simbolik, Shtabi i Përgjithshëm kaloi nëpër procesin e memorializimit. Memorializimi është procesi i krijimit të monumenteve publike.² Ai është pjesë e politikës së kujtesës, e cila “përfshin të gjitha diskurset dhe aktivitetet në të cilat interpretimi i historisë—më saktë, i së kaluarës që konsiderohet e rëndësishme për të tashmen—përdoret për qëllime politike.”³ Politikën e kujtesës duhet ta dallojmë nga kultura e kujtesës, e cila paraqet kornizën shoqërore brenda së cilës zhvillohen politikat e kujtesës dhe përfshin një mori nënbotësh të kujtesës të grupeve të ndryshme shoqërore që mund të jenë konkurruese, plotësuese ose që thjesht bashkëjetojnë me njëra-tjetrën.⁴ Duke iu rikthyer kuptimit fillestar të memorializimit, autorë si Asman dhe Short theksojnë: “Kujtesa mund të kalojë gjithashtu nga format joformale ose kalimtare në forma publike, monumentale ose rituale. Ky lloj ndryshimi e bën qëndrueshmërinë dhe stabilitetin tipar të saj dallues.”⁵ Është e zakonshme që ndërtesat dhe lloje të tjera strukturash të shërbejnë si monumente kulture. Shembuj si Shtëpia e Ushtrisë apo Monumenti i Pengjeve të Pushkatuara në Skelë janë raste të ndërtesave me kontekst ushtarako-luftarak që konsiderohen monumente kulture. Veçantia e Shtabit të Përgjithshëm qëndron në faktin se ai u bë monument pas shkatërrimit të tij—pra pas bombardimit—dhe jo pas ndërtimit.

Memorializimi i tij i pazakontë është shoqëruar edhe me një histori po aq të pazakontë dhe të paqëndrueshme rreth së ardhmes së tij.

2 Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko i Marcela Rios, *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (New York: International Center for Transitional Justice, 2007), str. 1, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf.

3 „Pojmovnik“, Kulture sećanja, Fond za humanitarno pravo <https://www.kulturesećanja.org/pojmovnik/>

4 Ibid.

5 Assmann, Aleida & Shortt, Linda, ur. *Memory and Political Change*. New York: Palgrave Macmillan, 2012, 10.

Literatura e mëparshme mbi këtë temë është e kufizuar. Grupi i parë i punimeve ekzistuese e analizon Shtabin e Përgjithshëm nga prizmi arkitektonik, gjë që sigurisht nuk është qëllimi i këtij punimi. Grupi i dytë i punimeve fokusohet në rolin që ka pasur ose ka Shtabi i Përgjithshëm në ndërtimin e llojeve të ndryshme të identitetit. I tillë është, për shembull, studimi i Aleksandra Đorđevićit me temën “Krijimi dhe shkatërrimi i identitetit ushtarak në rastin e godinës së Shtabit të Përgjithshëm të Dobrovićit”⁶ ose studimi i Marta Vukotićit “Rëndësia e ‘Panairit të Vjetër të Beogradit’ dhe ‘Shtabit të Përgjithshëm të Dobrovićit’ për identitetin e qytetit të Beogradit.”⁷

Në vazhdim të këtij punimi synoj të paraqes marrëdhënien e deritanishme të strukturave qeverisëse ndaj Shtabit të Përgjithshëm si monument kulture. Do të përpiqem që vëzhgimet e mia t'i lidh në një kontekst më të gjerë të kulturës së kujtesës mbi bombardimin. Do të ofroj një analizë të zgjidhjeve më të njohura ekzistuese për godinat e Shtabit të Përgjithshëm dhe prej tyre do të nxjerr përfundimin se cili është roli i tyre në kulturën e kujtesës sot dhe në të ardhmen.

Si e shohin autoritetet Shtabin Gjeneral?

Sipas vendimit të Qeverisë së Serbisë të vitit 2005, ndërtesat e Shtabit të Përgjithshëm dhe të Ministrisë së Mbrojtjes u shpallën monument kulture, duke theksuar se përfaqësojnë një arritje të rëndësishme të arkitekturës serbe dhe jugosllave pas luftës.⁸ Shtabi Gjeneral u ndërtua në vitin 1965 sipas projektit të arkitektit Nikola Dobrović dhe që në atë kohë konsiderohej një ndërtesë madhështore. Pamja e saj duhej të kujtonte kanionin e lumit Sutjeska dhe betejën që u zhvillua atje në vitin 1943.⁹ Pas vitit 1999, pavarësisht se në formën e shkatërruar i ngjan edhe më shumë kanionit, kujtimi për Sutjeskën zbehet, duke u zëvendësuar me kujtimet për bombardimin. Në vitet pas rënies së Slobodan Millosheviqit, pushtetet e reja nuk deshën të përballen me çështjen komplekse të kujtesës për luftërat e viteve '90, shkeljet e të drejtave të njeriut dhe përgjegjësinë e shoqërisë. Mungesa e debateve publike për luftërat, rikthimi i politikanëve që kishin qenë në pushtet në vitet '90 në politikën e përditshme, si dhe ndarjet brenda koalicionit qeverisës dhe segmenteve të mëdha të shoqërisë, bënë që fati i Shtabit të Përgjithshëm të mbetet çështje e hapur. Në këtë qasje pasive, Shtabi i Përgjithshëm mbeti në gjendjen e tij të rrënuar në një nga rrugët më të frekuentuara të Beogradit, duke evokuar vazhdimisht traumën kolektive të sapopërrjetuar.

Nga këtu dalin dy shpjegime të mundshme për shpalljen monument kulture. Së pari, memorializimi erdhi si produkt i kulturës së kujtesës, krejt rastësisht. Një shoqëri ndërton kujtesën kolektive mbi ngjarjet e rëndësishme, qoftë kjo e udhëhequr nga politika zyrtare ose jo. E udhëhequr nga trauma kolektive që nuk ishte trajtuar në mënyrë adekuate, shoqëria vetë formësoi vizionin e saj. Shtabi i Përgjithshëm ishte një përkujtues i madh

6 Đorđević, Aleksandra. Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrovićevog Generalštaba. U Uvodna reč priređivača, 248-258.

7 Marta Vukotić, “Značaj ‘Starog beogradskog sajmišta’ i ‘Dobrovićevog Generalštaba’ za identitet grada Beograda,” Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 6 (2010): 117-131.

8 Ljudmila Cvetković, „Ukinut status kulturnog dobra Generalštabu u Beogradu uprkos protivljenju struke“, Radio Slobodna Evropa, 19. novembar 2024

9 Đorđević, Aleksandra. Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrovićevog Generalštaba. U Uvodna reč priređivača, 250.

dhe i zëshëm në një det heshtjeje. Si rezultat, njerëzit e shihnin Shtabin e Përgjithshëm si monument edhe përpara se ai të shpallej zyrtarisht i tillë. Shpallja zyrtare thjesht i dha legjitimitet këtij qëndrimi.

Shpjegimi i dytë është i rrënjësor në ndarjet brenda koalicionit qeverisës. Ekzistonte një mospajtim i qartë lidhur me qasjen e akterëve të ndryshëm ndaj trashëgimisë së luftërave të viteve '90, gjë që u pasqyrua sidomos në raportin e qeverisë me gjykimet para Tribunalit Ndërkombëtar Penal për ish-Jugosllavinë (ICTY). Në këto rrethana, dhënia e statusit të monumentit kulturor një ndërtesë që për disa politikanë përfaqësonte simbolin e asaj që ata e quanin "agresioni i NATO-s ndaj serbëve" dhe që kontribuonte në viktimizimin e Serbisë, ishte padyshim një akt politik. E vërteta ndoshta qëndron diku në mes të këtyre dy shpjegimeve. Statusi i monumentit kulturor nuk do të jepej nëse nuk do të ishte tashmë një vendim popullor mes qytetarëve, por as qytetarët nuk do ta konsideronin Shtabin e Përgjithshëm si monument nëse klima politike nuk do ta inkurajonte këtë.

Pas shpalljes së monumentit kulture, pati përpjekje për të gjetur një zgjidhje konceptuale për Shtabin e Përgjithshëm. Më shpesh flitej për rindërtimin e ndërtesës dhe transformimin e saj në një lloj muzeu ose qendër për kujtimore. Sipas ish-kryeministrit Ivica Dačić, edhe atëherë kishte interesim nga qarqe të fuqishme amerikane, qoftë politike ose ekonomike, për bashkëpunim në këtë projekt. Megjithatë, nuk u arrit ndonjë zgjidhje, shpeshherë me arsyetimin se Shtabi i Përgjithshëm duhej të mbetej si kujtesë për bombardimin e NATO-s.¹⁰

Një kthesë ndodhi me ardhjen e Partisë Progresive Serbe dhe politikës revizioniste që ajo zhvilloi. Retorika nacionaliste u shoqërua me vendosjen e komemorimeve zyrtare para Shtabit të Përgjithshëm në datën e fillimit të bombardimeve të NATO-s.¹¹ Filluan aksione pastrimi dhe rindërtimi të ndërtesës për të siguruar sigurinë e saj strukturore.

Megjithëse u zhvillua një fushatë e fortë për viktimat e bombardimeve të NATO-s, në këtë periudhë u intensifikuan bisedimet për shitjen e Shtabit të Përgjithshëm. Ofertat më me ndikim erdhën nga një rreth politik specifik: ai i lidhur me Donald Trumpin. Para se të bëhej president, në vitin 2013 u raportua se Donald Trump dëshironte të blinte kompleksin e Shtabit të Përgjithshëm për ta shndërruar në "Kullat Trump".¹² Richard Grenelli, ish-emisar i SHBA-së për Ballkanin Perëndimor gjatë presidencës së Trumpit, në vitin 2020, në një bisedë me presidentin e Serbisë Aleksandar Vučićin, paraqiti idenë për rindërtimin e përbashkët të kompleksit.¹³ Së fundi, në vitin 2024, Jared Kushner, ish-këshilltar i lartë i Shtëpisë së Bardhë dhe dhëndër i Donald Trumpit, paraqiti një ofertë për të investuar rreth 500 milionë dollarë dhe për të marrë me qira 99-vjeçare lokacionin ku ndodhet Shtabi i Përgjithshëm, me synimin që nga rrënojat e tij të krijojë

¹⁰ Slepčević, Zoran. "Kako je sudbina zgrade Generalštaba povezana sa građenjem mosta između prošlosti i budućnosti Beograda i Vašingtona." RTS, 19. mart 2024. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5393398/.html>.

¹¹ Fond za humanitarno pravo, Politika sećanja: Pristup suočavanju s prošlošću u Srbiji, Bosni i Hercegovini i na Kosovu (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021), 17, https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.

¹² Ognjen Terzin, "Generalštab, 25 godina kasnije," Velike priče, 24. mart 2024, <https://velikeprice.com/drustvo/generalstab-25-godina-kasnije/velikeprice.com+1velikeprice.com+1>

¹³ Ibid.

një hotel luksoz me hapësira biznesi dhe më shumë se 1.500 apartamente.¹⁴ Ky propozim ka marrë deri tani kritikën më të shumta, si nga ekspertët ashtu edhe nga publiku, por gjithashtu është edhe më afër realizimit.

Heqja e statusit të monumentit kulturor

Kritika e parë ndaj planit të Kushnerit ishte se revitalizimi nuk mund të realizohej në formën e parashikuar për shkak të faktit që kompleksi i Shtabit të Përgjithshëm gëzonte statusin e monumentit kulturor. Ligji për të mirat kulturore përcakton: “E mira kulturore dhe e mira që gëzon mbrojtje paraprake nuk guxon të dëmtohet, të shkatërrohet, as të ndryshohet pamja, cilësia ose destinimi i saj pa pëlqimin e duhur, në përputhje me dispozitat e këtij ligji.” Siç u përfundua më herët, revitalizimi i Shtabit të Përgjithshëm u bë i pamundur pikërisht nga ky nen. Problemi u zgjidh shpejt.

Në fund të vitit 2024, ndërtesave të Shtabit të Përgjithshëm dhe Ministrisë së Mbrojtjes iu hoq statusi i monumentit kulturor, duke bërë hapin më të madh drejt zgjidhjes përfundimtare të këtij kompleksi. Vetë procedura e heqjes së statusit hasi kritikë nga ekspertët, sepse për një vendim të vlefshëm të Qeverisë kërkohet miratimi i Institutit Republikan për Mbrojtjen e Monumenteve të Kulturës, i cili nuk ishte dhënë. Në maj të vitit 2025, u arrestua ushtruesi i detyrës i drejtorit të këtij Instituti, Goran Vasiq, i akuzuar për falsifikim të dokumentit, me të cilin i jepej qeverisë pëlqimi për të hequr statusin e monumentit kulturor Shtabit të Përgjithshëm, duke treguar në mënyrë efektive se vendimi ishte i paligjshëm. Megjithatë, ekspertët e shohin këtë ngjarje me shqetësim, sepse “arrestimi i drejtorit në këtë moment ngjall dyshime se në vend të tij do të emërohet një ushtrues detyre i ri pa kualifikimet dhe dijen e nevojshme për të trajtuar në mënyrë të duhur vendimin mbi heqjen e statusit të të mirës kulturore të ndërtesave të Shtabit të Përgjithshëm.”¹⁵

Praktika e heqjes së statusit të monumentit kulturor në vendin tonë është e rrallë, gjë që shihet edhe nga procedura ligjore e ndërlikuar që kërkohet. Më shpesh bëhet fjalë për ish-komplekse industriale, në proces degradimi, në lokacione atraktive dhe me mbrojtje vetëm të pjesshme. Praktika botërore tregon se monumentet shpesh hiqen si përpjekje për t’u larguar nga e kaluara. “Pas rrënimit të socializmit dhe Jugosllavisë ngrihen monumente të reja kombëtare, por në disa vende (Kroaci, Kosovë) prishen masivisht monumentet e vjetra shumetnike.”¹⁶ Shpesh bëhet fjalë për monumente antifashiste, si në rastin e monumentit për luftëtarët e LNÇ-së në Kroaci. Megjithatë, duhet theksuar se Shtabit të Përgjithshëm i ishte dhënë një status i veçantë që shënon rëndësinë e tij në raport me monumentet e tjera, duke e bërë atë një rast unik.

Marrëdhënia e paqëndrueshme dhe problematike me luftërat e viteve ’90 në diskursin publik ngjall frikën se dememorializimi do të sillte kulturën e harresës në vend të

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Nemanja Smičiklas, konzervator-restaurator i docent na Fakultetu primenjenih umetnosti u Beogradu, u N1, „Šta se krije iza hapšenja vd direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture,“ objavljeno 16. januara 2025, <https://n1info.rs/vesti/sta-se-krije-iza-hapsenja-vd-direktora-zavoda-za-zastitu-spomenika-kulture/>.

¹⁶ Kuljić, Todor. “Novi javni spomenici u regionu: oružje u građanskom ratu sećanja.” Peščanik, 13. septembar 2019. <https://pescanik.net/novi-javni-spomenici-u-regionu-oruzje-u-gradjanskom-ratu-secanja/>.

kulturës së kujtesës. Profesoresha Milena Dragičević Šešić thekson se kultura e harresës përdoret që e kaluara negative “të dërgohet në harresë me vullnetin e përbashkët të liderëve politikë dhe të popullit që nuk dëshiron të jetojë brenda kulturës së turp.”¹⁷ Shtyrja e dialogut dhe e mendimit kritik nën qilim në mënyrë efektive pamundëson gjetjen e rrugës drejt paqes afatgjatë dhe pajtimit.

Marrëdhënia me Shtetet e Bashkuara të Amerikës

Kritika e dytë që theksohet në lidhje me zgjidhjen e propozuar të revitalizimit të Shtabit të Përgjithshëm është fakti se ajo do të realizohej nga figura të larta të sistemit politik të SHBA-së. Sipas një hulumtimi të vitit 2001 me titull “Shikimi i së vërtetës në Serbi”, fajtori kryesor për shpërbërjen e Jugosllavisë dhe për luftërat pasuese ishte bashkësia ndërkombëtare, specifiki SHBA dhe NATO.¹⁸ Ky qëndrim dëmtoi në mënyrë të përhershme marrëdhënien midis Serbisë dhe SHBA-ve. Dy dekada më vonë, një studim nga Instituti për Çështje Evropiane tregoi se situata nuk ishte përmirësuar ndjeshëm: “Sipas rezultateve, në një shkallë nga 1 në 5 (ku mesatarja është 3), marrëdhëniet mes dy shteteve janë vlerësuar me notën mesatare 2,58.”¹⁹ Përfundimi është i qartë: në sytë e opinionit publik serb, SHBA shihet ende në një dritë tejet negative. Kjo kryesisht i atribuohet narrativave nacionaliste, që nuk lejojnë reflektim kritik mbi çështjen e fajit. Në një klimë të tillë, bashkëpunimi në një projekt kaq të ndjeshëm si revitalizimi i Shtabit të Përgjithshëm i shqetëson kritikët e projektit.

Këto shqetësime u konfirmuan edhe më shumë nga analiza e planit të propozuar. Siç u tha, plani ishte që nga Shtabi i Përgjithshëm të bëhej një hotel luksoz me hapësira banimi dhe biznesi. Para hotelit do të ngrihej një monument për bombardimin e vitit 1999 dhe një muze që do të shënonte historinë e ndërtesës.²⁰ Me gjithë përpjekjen për të ruajtur kujtesën, mbizotëron ndjesia se këto përpjekje janë sipërfaqësore. Hoteli i planifikuar është i orientuar drejt fitimit dhe përfitimit më të madh do ta kenë investitorët. Përshkrimi i luksit shoqërohet me çmim të lartë dhe ekskluzivitet, që do të thotë se do të jetë i paarritshëm për shumicën e popullsisë dhe i rezervuar vetëm për më të pasurit. Duke marrë parasysh të gjitha, është e qartë se plani i propozuar nuk kishte kurrë në mendje pajtimin apo ballafaqimin me të kaluarën, ndërsa monumenti dhe muzeu i propozuar janë vetëm zgjidhje të mëvonshme për të qetësuar opinionin publik.

Një mënyrë tjetër të menduari

Gjatë punimit janë përmendur kritikata kryesore ndaj zgjidhjeve të propozuara, më së shumti të gjetura në media të pavarura nga struktura shtetërore. Këtu është me rëndësi të përmenden aksionet e fokusuara dhe masive që tregojnë vullnetin e drejtpërdrejtë të publikut për t’u marrë me këtë çështje.

17 Milena Dragičević Šešić, “Counter-Monument: Artivism Against Official Memory Practices,” *Kultura/Culture* 6, no. 13 (2016): 8.

18 Svetlana Logar i Srđan Bogosavljević, “Videnje istine u Srbiji,” *Reč* 62, br. 8 (jun 2001).

19 Institut za evropske poslove (IEA). 2021. „Istrazivanje javnog mnjenja – Stavovi građana Srbije prema SAD.“ IEA, 30. jun 2021. <https://iea.rs/blog/2021/06/30/istrazivanje-javnog-mnjenja-stavovi-gradjana-srbije-prema-sad-2/>.

20 Džared Kušner (@jaredckushner). „These are some new renderings of our future project in Belgrade...“ Instagram. 20. jun 2024. https://www.instagram.com/p/C8cjux7gm7l/?utm_source=ig_embed&ig_rid=c5e2d954-997e-40b5-9603-24a57ddf0c18&img_index=1

Aksioni më i rëndësishëm ishte protesta studentore e quajtur “Protestë për Shtabin e Përgjithshëm.” E mbajtur më 24 mars 2025, në 26-vjetorin e fillimit të bombardimit të NATO-s, protesta kërkoi kthimin e statusit të së mirës kulturore ndërtesave të Shtabit të Përgjithshëm. Veprimi kryesor ishte dorëzimi i një iniciative në Gjykatën Kushtetuese për të shqyrtuar kushtetutshmërinë e vendimit të Qeverisë së Serbisë për heqjen e statusit kulturor.²¹ Aksioni lidhet me mesazhin kryesor të protestave studentore disamujore, të cilat kërkojnë përgjegjësi për vdekjen e 16 personave nga shembja e një mbulese betoni në Stacionin Hekurudhor të Novi Sadit më 1 nëntor 2024, me theks te zbulimi i korrupsionit dhe i abuzimeve shtetërore.

Interesante është se shumica e studentëve ishin të lindur pas bombardimeve të NATO-s dhe, si rrjedhojë, nuk e kishin përjetuar drejtpërdrejt ngjarjen. Protesta është dëshmi e rëndësisë së bombardimeve në kujtesën kolektive të Serbisë. Përmes fjalimeve të studentëve u paraqit ideja e rindërtimit të ndërtesës sipas projektimit origjinal si një zgjidhje alternative afatgjatë.

Idetë për rindërtimin e ndërtesës u shfaqën përmes një konkursi të Fakultetit të Arkitekturës në Beograd dhe Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Serbisë, në bashkëpunim me Javën Ndërkombëtare të Arkitekturës së Beogradit (BINA), si pjesë e shënimit të 125-vjetorit të lindjes së arkitektit Nikola Dobrović. Thuhet: “Qëllimi i konkursit ishte afirmimi i vlerave arkitektonike të objektit të Shtabit të Përgjithshëm dhe tërheqja e vëmendjes së publikut të gjerë mbi rëndësinë e ruajtjes së kësaj pasurie kulturore, ndërsa vetë iniciativa buron nga dëshira e organizatorëve për të mbledhur, përmes angazhimit të studentëve, qasje sa më kreative e inovative në trajtimin e këtij problemi arkitektoniko-urban unik dhe sfidues për kulturën tonë arkitekturore.”²² Ngjashmëritë me zgjidhjen e Kushnerit shihen te ndryshimi i funksionit të objektit dhe te përfshirja e një qendre përkujtimore ose muzeu. Në rastin e studentëve, ideja më e shpeshtë ishte që e gjithë ndërtesa të shndërrohej në muze (ndonjëherë muze i viteve '90, muze i tematikave paqësore, etj.). Por dallimi i qartë është se studentët nuk shmangen nga e kaluara. Ata nuk e rrënojnë dhe nuk e fshehin, por e inkorporojnë në të ardhmen. Ata i bëjnë nder ndërtesës origjinale dhe, në vend që ta tregojnë historinë vetëm në mënyrë të tërthortë, e paraqesin atë përmes vetë strukturës.

Thelbi qëndron në atë se çfarë duhet të lindë nga kultura e kujtesës. Arsyeja pse e kujtojmë të kaluarën është që ta inkorporojmë në marrëdhënien tonë me të tashmen dhe të ardhmen. Duke rrënuar ndërtesën dhe duke ndryshuar krejtësisht pamjen dhe funksionin e saj, humbet çdo gjurmë e së kaluarës që ajo përfaqësonte, dhe kështu humbet çdo arsye për dialog mbi këtë çështje. Problemi nuk zgjidhet, por shmanget.

Përfundim

Gjatë punimit është analizuar procesi i memorializimit dhe dememorializimit të Shtabit

²¹ Komarčević, Dušan, i Iva Gajić. „U Beogradu 'Protest za Generalštab' studenata u blokadi na godišnjicu NATO bombardovanja.” Radio Slobodna Evropa, 24. mart 2025. <https://www.slobodnaevropa.org/a/protest-generalstab-studenti-u-blokadi-nato-bombardovanja/33357481.html>.

²² Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, „Izložba radova rezultata studentskog konkursa za idejno rešenje rekonstrukcije zgrada Generalštaba“, 24. maj 2022, <https://www.arh.bg.ac.rs/2022/05/24/izlozba-radova-rezultata-studentskog-konkursa-za-idejno-resenje-rekonstrukcije-zgrada-generalstaba/?pismo=lat>.

të Përgjithshëm dhe reagimet e publikut që kanë dalë prej tyre. Tema vetë ka një gjerësi që mund të zgjerohet në punime të ardhshme. Mund të shqyrtohet komponenti etik i dememorializimit. Mund të analizohet qëndrimi i brezave të rinj ndaj traumave kolektive që nuk i kanë përjetuar, por që mbeten të pranishme në diskursin publik. Në fund, mund të ndiqet më tej e ardhmja e Shtabit të Përgjithshëm dhe të analizohen pasojat që ajo do të sjellë.

Shtabi i Përgjithshëm ka një rol qendror në praktikën e memorializimit të bombardimeve të NATO-s të vitit 1999. E ardhmja e tij e paqartë u ka lejuar aktorëve politikë të ndryshojnë arbitrarisht vendin e tij në politikën e kujtesës, gjë që çon në ndryshime të papritura të statusit të tij si monument kulture. Kjo rrezikon që një periudhë e rëndësishme dhe e ndërlikuar e historisë së Serbisë të hidhet në harresë, pa u ballafaquar më parë me të. Shmangia dhe viktimizimi nuk mund të jenë mënyra efikase të përballjes me të kaluarën. Prandaj është e rëndësishme që në përcaktimin e së ardhmes së Shtabit të Përgjithshëm të hapet një debat publik dhe në mënyrë të detajuar e transparente të arrihet te një zgjidhje. Memorializimi i motivuar politikisht tani po shndërrohet në dememorializim dhe komercializim të motivuar politikisht. Shtabi i Përgjithshëm është shembulli se si një monument mund të kthehet në mjet kalkulimi politik, gjë që drejtpërdrejt formëson kujtesën kolektive dhe marrëdhëniet me të kaluarën.

E Drejta për të Vërtetën: Perceptimet e të Rinjve për Krimet e Luftës dhe Drejtësinë Tranzicionale në Kosovë dhe në Serbi

Hyrje

Kanë kaluar më shumë se dy dekada nga përfundimi i Luftës së Kosovës, megjithatë pasojat e saj vazhdojnë të formësojnë shoqëritë e Kosovës dhe Serbisë. Edhe pse konflikti përfundoi në vitin 1999, trashëgimia e dhunës, zhvendosjes dhe ndarjes mbetet thellë e ngulitur në kujtesën kolektive dhe në jetën e përditshme të njerëzve. Studimi “E Drejta për të Vërtetën: Perceptimet e të Rinjve për Krimet e Luftës dhe Drejtësinë Tranzicionale në Kosovë dhe në Serbi” ofron një pasqyrë të vlefshme mbi mënyrën se si të rinjtë, të cilët nuk e kanë përjetuar drejtpërdrejt luftën, e kuptojnë, interpretojnë dhe angazhohen me të kaluarën.

Ky punim shqyrton se si të rinjtë nga komunitetet shqiptare dhe serbe i perceptojnë krimet e luftës dhe drejtësinë tranzicionale, rolin e kujtesës dhe të edukimit në formësimin e pikëpamjeve të tyre, si dhe potencialin e dialogut të udhëhequr nga të rinjtë në nxitjen e pajtimit. Përkundër narrativave të trashëguara, shumë të rinj shfaqin gatishmëri për të sfiduar paragjykimet, për të kërkuar të vërtetën dhe për të ndërtuar një të ardhme të përbashkët mbi drejtësinë dhe mirëkuptimin reciprok.

Konteksti Historik dhe Trashëgimia e Dhunës

Lufta e Kosovës nuk ishte një shpërthim i izoluar i dhunës, por kulmimi i një dekade diskriminimi sistematik dhe shtypjeje. Në vitet 1990, regjimi serb e hoqi autonominë e Kosovës dhe marginalizoi popullsinë shqiptare, duke i përjashtuar nga institucionet, duke shtypur gjuhën e kulturën dhe duke mbytur rezistencën paqësore. Kur strategjitë paqësore i lanë vendin konfliktit të armatosur, ndodhën mizori nga të dyja palët, por krimet e luftës sistematike të kryera nga forcat serbe – masakrat, dëbimet e dhunshme dhe dhuna seksuale – ishin veçanërisht shkatërruese.

Në përfundim të luftës në vitin 1999, mbi 13,000 njerëz ishin vrarë dhe mbi 860,000 shqiptarë të zhvendosur. Edhe pse institucione si Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë (ICTY), UNMIK-u, EULEX-i, Dhoma e Posaçme e Kosovës dhe gjyqësori vendor kanë ndjekur llogaridhënie, shumë viktima ende ndihen se drejtësia ka qenë e pjesshme, e vonuar ose e politizuar.

Kuptimi i të Drejtës për të Vërtetën

“E Drejta për të Vërtetën” nuk është vetëm një parim ligjor, por një detyrim moral. Për shoqëritë që kalojnë nga konflikti, është thelbësore që qytetarët, veçanërisht të rinjtë, të kuptojnë çfarë ka ndodhur, pse ka ndodhur dhe kush mban përgjegjësi. Kjo e drejtë nuk u shërben vetëm viktimave dhe familjeve të tyre; ajo është jetike për kultivimin e vlerave demokratike, rikthimin e besimit në institucione dhe nxitjen e pajtimit afatgjatë.

Megjithatë, në Kosovë dhe Serbi, të rinjtë shpesh rriten të rrethuar nga narrativa të njëanshme. Shkollat, mediat dhe diskutet politike zakonisht ofrojnë rrëfime të filtruara etnikisht për të kaluarën. Si rezultat, shumë të rinj trashëgojnë kuptime të njëanshme ose të paplota të konfliktit – ajo që studiuesi Paul Ricoeur e quan “kujtesë e dorës së dytë”. Në një kontekst të tillë, ballafaqimi me të vërtetën bëhet jo vetëm një detyrë intelektuale, por edhe një sfidë emocionale dhe politike.

Metodologjia e Angazhimit të të Rinjve

Ky studim përdori një qasje cilësore, duke angazhuar 18 të rinj nga komunitetet shqiptare dhe serbe përmes pyetjeve të hapura të udhëhequra. Pjesëmarrësit, të gjithë aktivë në shoqërinë civile, ndanë reflektime të ndershme mbi kuptimin e tyre për krimet e luftës, rëndësinë e së vërtetës dhe gatishmërinë e tyre për të kontribuar në ndërtimin e paqes.

Gjetjet: Narrative të Ndara, Synime të Përbashkëta

Studimi nxori në pah si pika të përbashkëta ashtu edhe dallime. Në të dy komunitetet u vërejt një njohje e gjerë se edukimi dhe media janë të njëanshme dhe të pamjaftueshme për të ofruar një pasqyrë të balancuar të konfliktit. Të rinjtë shqiptarë dhe serbë shprehën zhgënjim ndaj politizimit të historisë dhe mungesës së përkushtimit institucional për të vërtetën dhe drejtësinë.

Megjithatë, interpretimi i “të drejtës për të vërtetën” ndryshonte. Të rinjtë shqiptarë theksuan rëndësinë e njohjes së krimeve të luftës dhe nderimit të viktimave si parakushte për drejtësi. Të rinjtë serbë, megjithëse e vlerësonin gjithashtu të vërtetën, shpesh e kontekstualizonin atë brenda narrativave gjeopolitike ose shfaqnin skepticizëm për rrëfimet dominuese.

Pavarësisht këtyre dallimeve, pothuajse të gjithë të rinjtë, pa marrë parasysh përkatësinë etnike, u pajtuan se njohja e të gjitha krimeve të luftës, pa dallim autorësie, është thelbësore për pajtimin. Ata e panë edukimin, dialogun dhe angazhimin kritik me historinë si mjete thelbësore për shërim.

Të Rinjtë si Agjentë të Ndryshimit

Ndoshta gjetja më shpresëdhënëse e studimit është njohja e të rinjve si aktorë kyç në rrëfimin e së vërtetës dhe pajtim. Kur u pyetën si mund të kontribuonin, të rinjtë përmendën edukimin, dëgjimin e dëshmive të të mbijetuarve, pjesëmarrjen në iniciativa di-

alogu dhe avokimin për transparencë.

Përfundim: Drejt një Kulture të Kujtesës dhe Drejtësisë

Gjenerata pas luftës në Kosovë dhe Serbi ka trashëguar një të kaluar të vështirë, por gjithashtu mban potencialin për ta transformuar atë. E drejta për të vërtetën nuk ka të bëjë vetëm me saktësinë historike, por edhe me shërimin, njohjen dhe ndërtimin e institucioneve që u shërbejnë të gjithë qytetarëve në mënyrë të barabartë.

Ky studim nënvizon rëndësinë e edukimit gjithëpërfshirës, medias së paanshme dhe dialogut pjesëmarrës në formësimin e perceptimeve të të rinjve. Ai gjithashtu thekson sfidat me të cilat përballen të rinjtë në ballafaqimin me paragjykimet e trashëguara dhe manipulimin politik. Edhe pse mbeten dallime në perceptim, ekziston edhe një dëshirë e përbashkët mes të rinjve për të ecur përtej ndarjes dhe drejt një shoqërie më të drejtë dhe paqësore.

Udhëtimi drejt Drejtësisë Tranzicionale për të Mbijetuarit e Dhunës Seksuale të Ndërlidhur me Konfliktin në Kosovë: Pengesat Ligjore dhe Shoqërore ndaj të Drejtës së tyre për Drejtësi

Abstrakti

Edhe pse armët mund të pushojnë dhe marrëveshjet e paqes mund të nënshkruhen, për shumë të mbijetuar të luftës, padrejtësitë që ata kanë përjetuar dhe traumat që bartin nuk përfundojnë thjesht, por vazhdojnë të formësojnë realitetet e tyre të përditshme. Po ashtu, të mbijetuarit e dhunës seksuale të ndërlidhur me konfliktin (CRSV) në Kosovë mbetën të panjohur për vite me radhë, të privuar edhe nga një shpresë minimale për drejtësi për mizoritë që përjetuan. Vlerësohet se mbi 20,000 individë kanë vuajtur nga dhuna seksuale gjatë luftës, por vetëm 1,801 prej tyre gëzojnë statusin zyrtar të të mbijetuarit të CRSV, prej të cilëve vetëm tre raste kanë rezultuar me vendime gjyqësore, dhe vetëm njëri ka arritur në një aktgjykim përfundimtar. Ky punim shqyrton pengesat që vazhdojnë të parandalojnë të mbijetuarit e CRSV në Kosovë nga qasja në drejtësi, pavarësisht avokimit të gjerë dhe njohjes ligjore formale të këtij krimi luftime. Gjetjet theksojnë dy lloje kryesore pengesash: së pari, sfidat kulturore, si stigma e qëndrueshme dhe turpi shoqëror rreth CRSV; dhe së dyti, pengesat ligjore dhe institucionale, përfshirë një proces të ngarkuar aplikimi, afate kufizuese dhe mungesë besimi në sistemin e drejtësisë. Këto pengesa janë të ndërlidhura, duke forcuar njëra-tjetrën, dhe duhet të trajtohen njëkohësisht për të filluar mbylljen e hendekut mes njohjes dhe llogaridhënies.

Hyrje

“Shpirti im gjen pak rehati vetëm kur e ballafaqon dhunuesin, dhe kur të tjerët e njohin atë si dhunues.”²³ – e mbijetuar e përdhunimit si krim luftime gjatë luftës në Kosovë

“Shpirti rehatohet nëse e ballafaqoj dhunuesin, dhe kur të tjerët e dinë se ai është dhunues” – e mbijetuar e dhunës seksuale gjatë luftës në Kosovë

Vijat ndarëse mes konfliktit dhe paqes nuk janë aq të qarta për ata që ishin viktimat të krimeve të luftës dhe shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut, teksa ata përpiqen të përqafojnë një regjim të ri. Sipas raportit të Këshillit të Sigurimit të OKB-së (S/2004/616),

23 The Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims (KRCT). Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

“shtrirja e proceseve dhe mekanizmave të lidhura me përpjekjet e një shoqërie për t’u përballur me trashëgiminë e abuzimeve të mëdha të së kaluarës, në mënyrë që të sigurojë llogaridhënie, t’i shërbejë drejtësisë dhe të arrijë pajtim, njihen si drejtësi tranzicionale.”²⁴ Drejtësia tranzicionale përfshin katër komponentë kryesorë: e drejta për të ditur të vërtetën, e drejta për reparacione, e drejta për drejtësi dhe reforma institucionale. Ndërsa qëllimi i këtij punimi fokusohet kryesisht në të drejtën për drejtësi për të mbijetuarit e dhunës seksuale të ndërlidhur me konfliktin në procesin e drejtësisë tranzicionale në Kosovë, katër elementët e drejtësisë tranzicionale janë të ndërlidhur dhe është e vështirë të fokusohemi vetëm në njërin pa ndikuar në tjetrin.

Dhuna seksuale e ndërlidhur me konfliktin (CRSV) është dhunë sistematike që përdoret për të ndëshkuar dhe poshtëruar individë dhe komunitete, duke shkaktuar trauma të përhershme. Ajo është një nga strategjitë më brutale të luftës ose terrorit për të arritur objektiva politike ose ushtarakë.²⁵ Siç shprehet një e mbijetuar shqiptare e dhunës seksuale në Kosovë: “Ishte më mirë të isha e vdekur sesa të përjetoja përdhunimin.”²⁶ Ky deklaram nxjerr në pah barrën e rëndë psikologjike dhe ndjenjën e thellë të pafuqisë që përjetojnë të mbijetuarit. Viktimat e dhunës seksuale në Kosovë ishin shumë gra, burra, të moshuar, adoleshentë dhe fëmijë. Njëra nga të mbijetuarat ishte vetëm 11 vjeçe kur u përdhunua dhe shpjegon në një intervistë:

“Përdorën një thikë për të na shqyer rrobat. Deri më sot, vuaj nga shenjat që më lanë. Kam ende plagë në trup... Gjatë përdhunimit, unë përpiqesha të mbrohesha – isha thjesht një fëmijë, vetëm 11 vjeç. Por ata më shënuan. Më gdhendën një kryq në trup dhe thanë: ‘Ky është kujtimi që do të mbash nga ne.’ Më shkatërruan si fëmijë, nga brenda. Ato shenja m’i bënë me thikë.”²⁷

Ky rrëfim i dhimbshëm përshkruan natyrën brutale dhe çnjerëzuese të dhunës seksuale në konflikt. Ndërsa plagët që lë një dhunë e tillë janë si fizike, ashtu edhe psikologjike, lufta për drejtësi mbetet po aq e qëndrueshme për të mbijetuarit. Për shumë prej tyre, procesi gjyqësor nuk është vetëm një procedurë ligjore, por luan një rol thelbësor në shërimin e tyre emocional dhe psikologjik. Në studimin “Rrugët drejt Drejtësisë,” një e mbijetuar shpreh se “nëse realizohet plotësisht, procesi gjyqësor do të sillte një ndjenjë të thellë lehtësimi, duke i mundësuar më në fund të ndihej në paqe.”²⁸ Deklarata e saj nënvizon se procesi i drejtësisë do të ishte një përmbysje simbolike e turpit të imponuar nga dhunuesit, duke theksuar se të mbijetuarit nuk duhet ta mbajnë këtë barrë. Ajo beson se ndjekja e veprimit ligjor ndihmon në pastrimin e mendjes së të mbijetuarve dhe zvogëlon paragjykimin, duke u mundësuar atyre të ecin përpara dhe të rikthejnë dinjitetin.

24 United Nations, “Report of the Secretary-General on the Situation in Kosovo,” (United Nations, 29 April 2004), <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=en&v=pdf>.

25 United Nations. United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV-Handbook.pdf>.

26 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

27 RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’ – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?” YouTube video, [duration if known]. July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyII-nPQ>.

28 KRCT, Paths to Justice.

Vlerësohet se ka mbi 20,000 viktima të dhunës seksuale gjatë luftës në Kosovë.²⁹ Megjithatë, deri në muajin korrik të vitit 2025, ishin paraqitur 2,281 aplikime, prej të cilave 1,801 morën statusin zyrtar si të mbijetuar të dhunës seksuale.³⁰ Prej atyre që fituan statusin zyrtar, vetëm tre raste kanë pasur vendime gjyqësore, dhe vetëm një arriti një aktgjykim përfundimtar.³¹ Hendeku mes numrit të viktimave të verifikuara zyrtarisht dhe numrit të atyre që kanë pasur një vendim gjyqësor përbën një padrejtësi ndaj të mbijetuarve. Ky punim eksploron pengesat e shumta me të cilat përballen të mbijetuarit e dhunës seksuale të ndërlidhur me konfliktin në Kosovë në ndjekjen e drejtësisë. Ai argumenton se, ndonëse njohja ligjore ka sjellë disa përparime, pengesa të rëndësishme vazhdojnë të ekzistojnë, përfshirë stigmat e rrënjosura thellë shoqërore, mangësitë në procesin e verifikimit dhe mungesën e besimit në sistemin e drejtësisë.

Peizazhi ligjor i Dhunës Seksuale të lidhur me Konfliktin

Dhunës seksuale të lidhur me konfliktin i është njohur zyrtarisht statusi si nga e drejta ndërkombëtare ashtu edhe nga ligjet vendore të Kosovës. Herën e parë që përdhunimi në luftë u ndoq penalisht nga një gjykatë ndërkombëtare ishte më 18 dhjetor 1992, kur Këshilli i Sigurimit i OKB-së e shpalli “ndalimin masiv, të organizuar dhe sistematik dhe përdhunimin e grave, veçanërisht grave myslimane, në Bosnje dhe Hercegovinë” si krim ndërkombëtar.³² Më pas, Statuti i Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë (ICTY) u hartua për të përfshirë përdhunimin si krim kundër njerëzimit, kur kryhet gjatë një konflikti të armatosur dhe drejtohet kundër popullsisë civile. Tribunali Penal Ndërkombëtar për Ruandën (ICTR) ndoqi shembullin, duke u bërë gjykata e parë ndërkombëtare që dënoi një individ për përdhunim në luftë si pjesë e një fushate gjenocidale.³³ Duke u mbështetur mbi këta precedentë, Statuti i Romës i Gjykatës Penale Ndërkombëtare, i cili hyri në fuqi në vitin 2002, e zgjeroi përkufizimin e krimeve kundër njerëzimit për të përfshirë përdhunimin, skllavërinë seksuale, prostitucionin e detyruar, shtatzëninë e detyruar dhe sterilizimin e detyruar, si dhe çdo formë tjetër dhune seksuale me rëndësi të ngjashme, kur kryhet në mënyrë të përhapur ose sistematike.³⁴

Në kontekstin vendor, pas përfundimit të konfliktit, Kosova miratoi ligje që ofronin pensione dhe forma të tjera të ndihmës sociale, mjekësore dhe financiare për veteranët, viktimat civile dhe familjet e prekura nga humbjet e jetëve, zhdukjet, plagosjet ose aftësitë e kufizuara të lidhura me konfliktin ose mjetet e pashpërthyer.³⁵ Megjithatë, të mbijetuarat e dhunës seksuale nuk u përfshinë brenda këtij kuadri ligjor, duke mbetur pa njohje

29 KRCT. E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VERTETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_-RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf

30 Leonora Selmani (Head of Commission to Verify the Status of Survivors of Sexual Abuse during the War), email message to author, July 11, 2025.

31 Humanitarian Law Center (HLC). Breaking the Silence: Justice for War Victims? Prishtina: Humanitarian Law Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>

32 United Nations, Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>

33 Human Rights Watch. “Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict.” February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

34 OHCHR. “Rome Statute of the International Criminal Court.” Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

35 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

formale apo mbështetje shtetërore për 15 vjet, pasi ligji fillimisht nuk i pranonte dëmet

e tyre. Falë aktivizimit të qëndrueshëm dhe avokimit të vazhdueshëm të organizatave të shoqërisë civile, në veçanti Qendrës Kosovare për Rehabilitimin e Viktimave të Torturës (KRCT), Medica Kosova dhe Medica Gjakova, në vitin 2014 u ndryshua “Ligji për Statusin dhe të Drejtat e Dëshmorëve, Invalidëve, Veteranëve, anëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Viktimave Civile të Luftës dhe Familjeve të tyre”. Ky ndryshim ligjor njohu statusin e të mbijetuarave të përdhunimeve dhe abuzimeve seksuale të kryera mes datave 27 shkurt 1998 dhe 20 qershor 1999. Megjithatë, vetëm në vitin 2018 Komisioni Qeveritar për Njohjen dhe Verifikimin e Viktimave të Dhunës Seksuale filloi punën e tij, duke iu mundësuar të mbijetuarave të marrin mbështetje financiare përmes pensioneve, pas njohjes së statusit të tyre.³⁶

Metodologjia

Ky studim përdor një metodologji cilësore, të bazuar në burime dytësore, për të shqyrtuar sfidat me të cilat përballen të mbijetuarat e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin në Kosovë gjatë kërkimit të drejtësisë. Duke njohur barrën emocionale të përfshirë në rikujtimin dhe rrëfimin e përvojave traumatike dhe sfidat etike të intervistave të drejtpërdrejta,³⁷ veçanërisht për një studiues pa trajnim profesional në intervistimin e ndjeshëm ndaj traumës, unë kam zgjedhur ta bazoj këtë hulumtim në dëshmi, intervista dhe raporte ekzistuese të botuara më parë në media dhe burime akademike. Një fokus qendror i këtij hulumtimi është amplifikimi i zërave të të mbijetuarave, pasi përvojat e tyre personale ofrojnë njohuri kritike mbi pengesat që ata përballen. Studimi bazohet në të dhëna cilësore nga hulumtimet e organizatave të shoqërisë civile, raportet e organizatave ndërkombëtare dhe deklaratat intervistuese në media. Për më tepër, literatura akademike mbi drejtësinë tranzicionale dhe dhunën seksuale në kontekste pas-konfliktuale përdoret për të pasuruar kornizën teorike.

Gjetjet

Ky hulumtim tregon se pengesat, që të mbijetuarat e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin përballen në ndjekjen e të drejtës së tyre për drejtësi, janë të dy llojeve: lloji i parë buron nga qëndrimet shoqërore, ku të mbijetuarat vazhdojnë të përballen me turp dhe stigmatizim lidhur me dhunën seksuale; lloji i dytë janë pengesat e krijuara nga mangësitë ligjore në Kosovë dhe dështimi institucional për të krijuar mekanizma me një qasje të bazuar tek të mbijetuarat.

Stigma dhe Turpi Shoqëror

Frika nga turpi shoqëror dhe stigmatizimi është një nga faktorët kryesorë që i pengon

36 KRCT. Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEKSUALE-GJATE-LUFTES-NE-KOSOVE-2024.pdf>.

37 Li, Winnie M. “The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto-Ethnography and Interviews.” Phd, London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

viktimat e përdhunimit si krim lufte të flasin hapur dhe të luftojnë për qasjen e tyre në drejtësi, të drejtën për reparacione dhe të drejtën për të ditur të vërtetën. Në artikullin e saj “Përdhunimi si gjenocid: Bangladeshi, Ish-Jugosllavia dhe Ruanda,” Lisa Sharlah argumenton se gratë dhe vajzat që përdhuheshin gjatë konfliktit të armatosur përjetojnë pasoja të thella dhe afatgjata, përfshirë turpin, stigmat dhe, në shumë raste, dëbimin nga shtëpitë dhe komunitetet e tyre. Sharlah thekson se të mbijetuarat e përdhunimit gjenocidal jo vetëm që bartin traumën fizike dhe psikologjike të sulmit, por gjithashtu përballen me atë që ajo e quan një “përdhunim i dytë” – refuzimin shoqëror, diskriminimin dhe keqtrajtimin që përjetojnë vetëm pse janë të mbijetuara. Ky shtresim shtesë i vuajtjes vazhdon marginalizimin e tyre dhe përkeqëson ndikimin afatgjatë të dhunës që kanë përjetuar.

Argumenti i Sharlah vërehet qartë në rastin e Kosovës. Studimi “Rruga drejt drejtësisë” i KRCT- së nxjerr në pah se një e mbijetuar e përdhunimit gjatë luftës ndjehet e ndarë mes dëshirës për të folur hapur dhe për të kërkuar drejtësi, dhe frikës nga refuzimi nga familja dhe komuniteti. E mbijetuara e intervistuar nga KRCT beson se shumë rrëfime për përdhunimet gjatë konfliktit mbesin të patreguara. Përtej dhimbjes së mbijetesës nga një përvojë kaq e tmerrshme, pjesa më e rëndë mbetet ndjenja e turpit.³⁸ Një e intervistuar theksoi ndikimin e madh të perceptimeve shoqërore në reagimet e burrit të saj. Fillimisht mbështetës, ai u bë gjithnjë e më i shqetësuar për atë që të tjerët mund të mendonin pasi ajo krijoi një lidhje me një dëshmitare të përdhunimit të saj. Siç e përshkroi ajo:

“Në fillim, menjëherë pas luftës kur ndodhi ajo ngjarje, burri im ishte mbështetës. Pastaj u njoha me dëshmitaren [e përdhunimit] ... dhe dilja me të. Atëherë burri im filloi: ‘E gjithë bota e di për këtë.’ Atëherë filloi konflikti ... Ai më tha, ‘Dil nga shtëpia sepse nuk dua të të kem në shtëpi.’”³⁹

Ky reagim tregon ndikimin e qëndrueshëm të turpit shoqëror të lidhur me dhunën seksuale në marrëdhëniet intime të të mbijetuarave të CRSV-së dhe paraqet një pengesë të madhe për qasjen e tyre në drejtësi.

Një burrë, viktimë e dhunës seksuale gjatë luftës, shprehu në një intervistë se nuk i kishte treguar askujt për përdhunimin, deri kur filloi ta pengonte në punë për shkak të pasojave psikologjike që po përjetonte. Më pas i tregoi drejtorit të shkollës ku punonte si mësues, por drejtori ua tha njerëzve të tjerë në fshat. Çdo herë që dilte jashtë, dëgjonte fjalë fyese ndaj tij dhe akuza se ai ishte fajtor. Ai ndjeu se ishte i gjykuar dhe i përjashtuar nga komuniteti, dhe nuk i mbeti zgjidhje tjetër përveçse të shiste gjithçka që kishte dhe të largohej nga fshati.

Një tjetër e mbijetuar i tha KRCT-së se një nga barrierat më të vështira ishte frika se të tjerët mund të merrnin vesh.⁴⁰ Ajo deklaroi:

38 KRCT, Paths to Justice, 9.

39 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me’: A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo” (Medica mondiale e.V., 2024), 84, <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

40 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

“Ende jam e kujdesshme me familjen time, kam frikë se mund të dëmtojë marrëdhënien me ta. Kam dëgjuar për gra të tjera që janë larguar nga familjet e tyre. Dhe kur dëgjojmë gjëra të caktuara, nuk guxojmë të flasim. Kjo mbetet në mendje. Mendoj vazhdimisht, nëse i ndodhi asaj, mund të më ndodhë edhe mua – të humb familjen.”⁴¹

Disa të tjera treguan se ishin përdhunuar në praninë e familjes, prindërve, motrave, vëllezërve, dhe madje përpara turmave të mëdha njerëzish. Pavarësisht natyrës detyruese dhe publike të këtyre sulmeve, të mbijetuarat përshkruan një barrë të vazhdueshme të turpit. Njëra prej tyre tha në intervistë:

“Çohesha në mesnatë. Ankth. Nuk doja të isha afër askujt – më dukej sikur po humbisja mendjen, sikur doja t’i jepja fund jetës. Thosha vazhdimisht, më vjen turp të shoh njerëz, më vjen turp të përballem me familjen e burrit. Thosha: Jam kaq e turpëruar – çfarë kam bërë? E përsërisja pa pushim.”⁴²

Një tjetër e mbijetuar ndau në një intervistë për emisionin televiziv “Heshtja që vret, klithma e vërtetë e luftës” se gjithmonë ishte këshilluar nga e ëma të qëndronte në heshtje, që askush të mos merrte vesh çfarë i kishte ndodhur asaj dhe vajzave të saj; nuk ndiheshin rehat as t’ia tregonin babait.⁴³ Një tjetër e mbijetuar tregoi se ishte vetëm 13 vjeçe gjatë luftës kur u përdhunua. Ajo përshkroi se nuk mund t’i tregonte askujt, përveç nënës dhe gjyshes së saj, e cila gjithashtu ishte përdhunuar. Ajo kurrë nuk ia tregoi babait, apo vëllezërve. Ngjashëm me historinë më sipër, kur i rrëfeu traumën burrit të saj, ai i tha të largohej nga shtëpia ditën tjetër. Ndjenja e turpit ishte shumë e pranishme në dëshminë e saj:

“Thashë se nuk doja të jetoja më. Nuk doja të vazhdoja të jetoja, as edhe një moment. Jeta ishte tmerrësisht e rëndë. Për shembull, ndoshta si fëmijë nuk patëm kurrë mundësi të gëzonim lirinë apo të prisnim me gëzim të ardhmen – por për mua, e gjithë bota u shemb. As liria nuk më solli gëzim. Qoftë me shoqe apo kudo që shkoja, gjithmonë ndjeja sikur të gjithë e dinin. Gjithmonë e mbaja kokën ulur.”⁴⁴

Shumë prej atyre që u përdhunuan gjatë luftës shprehin se mbështetja e familjes dhe komunitetit është thelbësore për të nisur rrugën drejt drejtësisë. Në të njëjtin program televiziv, një e mbijetuar shpjegoi se nëse burri i saj nuk do të ishte vararë gjatë luftës dhe do të ishte gjallë sot, ajo do të ndjehej më e mbështetur të fliste dhe të avokonte.⁴⁵ Një tjetër e mbijetuar bëri thirrje për ndërgjegjësim kur foli për KRCT:

“Kam një mesazh për shoqërinë tonë. U bëj thirrje të gjithëve që nuk e mbështesin gruan apo burrin e tyre që është përdhunuar, kjo është një katastrofë. Burri im më ndihmoi dhe foli më shumë se unë, te mjeku dhe kudo. Duhet t’i mbështesim edhe më shumë. Është

41 KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 7, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

42 RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ – Rrënqeth e mbijetuara e luftës.” YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

43 RTV Dukagjini, “‘Me thikë m’i kanë heq teshat’,” YouTube video.

44 RTV Dukagjini. “SHOKUESE/ ‘Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bë’ – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus.” YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpkuUVQY6Xtwp6>.

45 Ibid.

katastrofike për ata që i largojnë gratë nga shtëpia. Kam vuajtur mjaftueshëm, nëse më ndodhte e njëjta gjë, thjesht do të lija këtë jetë.”⁴⁶

Për më tepër, stigma rreth përdhunimit nuk ishte vetëm personale për viktimën, por shtrihej edhe te familja e saj. Një nga të mbijetuarat shpjegoi se humbja e virgjërisë së një gruaje si pasojë e përdhunimit shihet si turp për të atin, duke ia lënë atij barrën e shpjegimit të situatës. Një tjetër e mbijetuar tregoi se stigma nga përdhunimi i nënës mund të ndikojë negativisht në mundësitë e vajzave të saj për t’u martuar, pasi ato do të jetonin në frikë të vazhdueshme se e kaluara e nënës së tyre do të zbulohet, duke i bërë të pamartuara. Një tjetër grua e mbijetuar e shprehu këtë në një intervistë:

“Vajzat gjithmonë kanë frikë se dikush do ta marrë vesh, sepse askush nuk do t’i marrë për gra për shkak të nënës së tyre.”⁴⁷

Raporti “No Safe Place, An Assessment on Violence Against Women in Kosovo” i UNIFEM-it gjithashtu tregon raste ku fëmijët u ekspozuan ndaj komenteve të dëmshme për nënat e tyre. Një shembull ishte kur një mësues i tha një fëmije:

“Nëna jote nuk ekziston. Do të ishte më mirë sikur të ishte e vdekur,” duke iu referuar nënës së tij që kishte mbijetuar përdhunimin.⁴⁸

Stigma dhe turpi shoqëror i lidhur me CRSV përfaqësojnë pengesa të mëdha për ndjekjen e drejtësisë, reparacioneve dhe njohjes së vuajtjeve të të mbijetuarave. Siç dëshmohet nga rrëfimet e të mbijetuarave në Kosovë, frika nga përjashtimi shoqëror shtrihet jo vetëm te viktimat vetë, por edhe te familjet e tyre, duke e thelluar traumën dhe duke penguar riintegrimin në shoqëri. Për një eksplorim më të thelluar të përvojës emocionale të të mbijetuarës, shihni poezinë e plotë “Insanity” nga Shqipe Malushi në Shtojcën A. Ky stigmatizim ndikon thellësisht si në mirëqenien psikologjike të të mbijetuarave, ashtu edhe në aftësinë e tyre për të pasur qasje në mbështetje ligjore e sociale thelbësore. Për rrjedhojë, adresimi i këtyre qëndrimeve shoqërore është thelbësor për krijimin e një mjedisi më të favorshëm për të mbijetuarat që të kërkojnë drejtësi.

Pengesat ligjore dhe institucionale

Procesi i rëndë i aplikimit përmes Komisionit Qeveritar për Njohjen dhe Verifikimin e Statusit të Viktimave të Dhunës Seksuale gjatë Luftës Çlirimtare të Kosovës

Hapi i parë që një i mbijetuar i DHSV në Kosovë duhet të ndërmarrë për të realizuar të drejtën për të ditur të vërtetën, për reparacione ose qasje në drejtësi, është të aplikojë për t’u verifikuar zyrtarisht si viktimë e dhunës seksuale gjatë luftës. Kështu, komisioni qeveritar i caktuar për identifikimin dhe verifikimin e viktimave është një akter thelbësor

46 KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 16, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

47 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”, 75.

48 United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo (New York: United Nations Development Fund for Women, 2000), 69, https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

për të mbijetuarit, duke garantuar një udhëtim të sigurt dhe mbështetës në kërkimin e drejtësisë. Megjithatë, procesi i aplikimit, i cili përfshin kërkesa për dëshmitarë, shënime terapie dhe raporte mjekësore për të marrë statusin, si dhe trajtimi që shumë aplikues kanë përjetuar gjatë intervistimit, është shumë dekurajues për viktimat që të flasin. Një viktimë e përdhunimit si krim lufte ishte vetëm 12 vjeç kur u abuzua. Ajo thotë:

*“Kam qenë 12 vjeçe kur ndodhi diçka që nuk më lejoi të jem më fëmijë. Tani vendi im më thotë ‘nuk ka mjaftueshëm prova’. Çfarë prove po kërkojnë? Ishte kohë lufte, nuk mund të [ruaje] asgjë, nuk kishe si. [...] Kam dhënë deklaratën, shteti im më refuzon, është një zhgënjim shumë, shumë i madh. Nuk mund të ma mohosh këtë të drejtë, më ka ndodhur mua.”*⁴⁹

Kjo thënie pasqyron ndikimin e thellë emocional dhe psikologjik të mosbesimit institucional ndaj të mbijetuarve të DHSV. Folësja e krahason traumën e saj personale me kërkesën e shtetit për prova, duke ekspozuar shkëputjen themelore mes përvojës së jetuar dhe standardeve ligjore të provës. Pyetja e saj retorike – “Çfarë prove po kërkojnë?” – tregon pamundësinë për të plotësuar pritjet burokratike në kontekstin e kaosit të luftës. Ndjenja e tradhtisë është veçanërisht e theksuar: e mbijetuara ka përmbushur detyrimin duke dhënë dëshmi, por refuzimi i shtetit shton një shtresë të dytë dëmi. Kjo jo vetëm minon besimin tek institucionet, por gjithashtu vazhdon padrejtësinë që ata fillimisht kanë përjetuar. Një i mbijetuar mashkull shprehet:

*“Kam pasur frikë të shkoj në komision. Ishin tre ose katër persona. Nuk shkoj mirë atje. Kisha një dokument që provonte se isha plagosur në konflikt. Pastaj dikush nga komisioni më tha: ‘Pse ke ardhur?’ I thashë që ishte e drejta ime të aplikoj. Ai u mbështet tek ai dokument dhe nuk më pyeti asgjë tjetër. Mendoj se po gënjeja. U ndjeva shumë keq kur e tha këtë, nuk më është larguar nga mendja për një javë. Po ta kisha ditur, nuk do ta kisha dërguar fare atë dokument. Por e dërgova si dëshmi, besoj se ai duhej të kishte qenë më tolerant sepse tingëllonte si kërcënim. Nuk më dhanë hapësirë ta tregoja rastin siç ishte, nuk më pyetën asgjë.”*⁵⁰

Të mbijetuarit ndihen të lënduar nga fakti që rrëfimi i historisë së tyre traumatike dhe shkatërruese nuk mjafton për Komisionin. Ata i kujtojnë qeverisë se askush në këtë shoqëri patriarkale nuk do ta bënte këtë ‘turp’ ndaj vetes dhe të gënjente Komisionin. Histori të tilla refuzimi kanë dekurajuar të tjerë që të aplikojnë. Një nga të mbijetuarit në një intervistë shpjegoi se kur ata u përpoqën të inkurajonin viktimat të tjera të flisnin, atyre u ishte thënë se nëse procedura përfshin kalimin përmes Komisionit, ata nuk do të aplikonin kurrë.⁵¹

Vasfije Krasniqi, e para e mbijetuar e dhunës seksuale në Kosovë që doli publikisht, i sheh këto kërkesa të aplikimit si një formë të “përdhunimit të dytë”. Ajo shprehet:

“Kjo njohje duhet të jetë e përhershme. Nuk duhet të varet nga afate arbitrare. I bëj thirrje

49 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me” 106.

50 KRCT, In Search of Justice, 19.

51 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me,” 106.

qeverisë të rishqyrtojë ato vendime. Serbia nuk i njeh këto krime. Kur shteti ynë na thotë se na mungojnë provat, kjo ndihet si një përdhunim i dytë për çdo të mbijetuar.”⁵²

Deklarata e Vasfije Krasniqit tregon qartë peshën emocionale që bartin të mbijetuarit kur dëshmitë e tyre vihen në dyshim ose shpërfillen nga vetë institucionet që supozohet t'i mbështesin. Përshkrimi i saj i procesit si “përdhunim i dytë” tregon se pengesat procedurale dhe mosbesimi nuk janë vetëm çështje teknike, por burime të dhimbjes dhe poshtërimit të ri. Për shumëkënd, këto kërkesa ndihen më pak si një rrugë drejt drejtësisë dhe më shumë si një formë tjetër shkeljeje. Ky dëm rëndohet nga ekzistenca e një afati të caktuar aplikimi, i cili do të shpjegohet në seksionin e ardhshëm të punimit.

Afati për plotësimin e aplikimit

Përveç faktit që të mbijetuarit kalojnë një proces sfidues të aplikimit deri sa të marrin statusin e tyre zyrtar si viktimat të dhunës seksuale, ata gjithashtu kanë një kufizim kohor deri kur mund të aplikojnë. Ligji që rregullon punën e Komisionit Qeveritar për Njohjen dhe Verifikimin e Viktimave të Dhunës Seksuale gjatë Luftës Çlirimtare të Kosovës specifikon se pas hyrjes në fuqi, individët kishin një periudhë pesëvjeçare për të dorëzuar aplikimet e tyre.⁵³ Ky afat më pas u zgjat me dy vjet, deri në maj 2025.⁵⁴ Dhe së fundmi u zgjat sërish deri në maj 2027.⁵⁵ Vendosja e një afati për aplikime në një proces kaq kompleks dhe sfidues ka hasur në kritika të shumta, si nga organizatat ndërkombëtare, OJQ-të, ashtu edhe nga vetë të mbijetuarit e dhunës seksuale. Të mbijetuarit tashmë përballen me barriera të mëdha emocionale dhe sociale për të dalë publikisht, kështu që vendosja e një afati rrezikon të marginalizojë më tej ata që ende nuk janë gati ose nuk janë në gjendje të aplikojnë.

Në një hulumtim të bërë nga KRCT, e mbijetuara e intervistuar doli publikisht 18 vjet pas ngjarjes së dhunës seksuale, duke dëshmuar se një afat është kundër-produktiv.⁵⁶ Po ashtu, Amnesty International vlerëson se një afat i tillë i imponuar është shkelje e parimeve të përmendura në Deklaratën e Nairobit, e cila thekson se proceset riparuese duhet t'u lejojnë grave dhe vajzave të paraqesin kërkesat në çdo kohë që ato janë gati, pa u përjashtuar për shkak të mosrespektimit të një afati specifik.⁵⁷

Studiuesit gjithashtu kanë diskutuar çështjen e përkohshmërisë në proceset e drejtësisë tranzicionale. Clark argumenton se drejtësia tranzicionale shpesh përkufizohet nga

52 Zymberi, Veronë. “Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit Të Viktimës.” Kallxo, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxopernime/te-mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen-e-statusit-te-viktmes/>.

53 Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

54 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

55 Hamiti, Arton. “Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit Të Të Mbijetuarve Të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë.” Raporto Korrupsionit! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusit-te-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>.

56 KRCT, Paths to Justice

57 Amnesty International. “Wounds That Burn Our Souls”: Compensation for Kosovo’s Wartime Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017ENGLISH.pdf>

një kuptim linear dhe teleologjik i kohës, duke theksuar “ecjen përpara” dhe një ndarje të qartë mes një “të kaluarë të mbushur me mizori” dhe një “të tashme të bazuar në paqe”. Ky “shikim i cunguar i përkohshmërisë së kujtesës” nuk e adreson në mënyrë të mjaftueshme dinamikën komplekse të traumës. Trauma “e copëton kohën dhe shpesh i projekton të mbijetuarit në realitete të ndryshme kohore dhe rrëfimore”. Dhuna e kaluar shfaqet aktivisht në jetët e të mbijetuarve përmes traumës emocionale, kujtimeve shoqërore-ekologjike, problemeve shëndetësore dhe fizike, duke ndikuar në aktivitetet e tyre të përditshme.⁵⁸ Afati i komisionit, pra, shpërfill këtë luftë të brendshme dhe mënyrat komplekse, jo-lineare me të cilat të mbijetuarit përballeshin me të kaluarën, duke pritur prej tyre të ecin përpara dhe të flasin brenda një kohe të caktuar arbitrare.

Së fundmi, komisionit i mungon një qasje më e orientuar drejt të mbijetuarve në verifikimin e viktimave të dhunës seksuale gjatë luftës. Shyhrete Tahiri-Sylejmani, një e mbijetuar e dhunës seksuale gjatë luftës, deklaroi: “Nëse nuk ka një të mbijetuar në komision, ata nuk mund ta kuptojnë këtë dhimbje. Na duhen më shumë njerëz që punojnë për këtë. Pa drejtësi, nuk do të kemi paqe”.⁵⁹ Mungesa e komisionit për të adoptuar një qasje të orientuar drejt të mbijetuarve nxjerr në pah një boshllëk kritik në proces. Të mbijetuarit duhet të jenë në ballë të këtyre përpjekjeve. Pa perspektivat e tyre, kërkimi për paqe mbetet i bllokuar, me drejtësinë jashtë arritjes.

Mungesa e besimit në institucione

Që të mbijetuarat e dhunës seksuale të vendosin të raportojnë përvojat e tyre tek organet institucionale, është thelbësore që ato të kenë besim të plotë tek institucionet publike përgjegjëse për trajtimin e rasteve të tilla, pasi këto institucione luajnë një rol vendimtar në formësimin e jetës së tyre. Fatkeqësisht, për shkak të shumë rasteve ku këto institucione kanë dështuar të trajtojnë në mënyrë adekuate çështjet, besimi tek këto organe, veçanërisht tek komisionet dhe, mbi të gjitha, tek gjyqësori, është minuar rëndë.

Më 10 qershor 1999, pas konfirmimit të NATO-s për tërheqjen e forcave të sigurisë së Republikës Federale të Jugosllavisë (RFJ) nga Kosova dhe ndërprerjes së bombardimeve ajrore të NATO-s kundër RFJ-së, Këshilli i Sigurimit miratoi Rezolutën 1244.⁶⁰ Kjo rezolutë ia delegoi Sekretarit të Përgjithshëm përgjegjësinë për ngritjen e administratës civile ndërkombëtare në Kosovë. Misioni i Kombeve të Bashkuara në Kosovë (UNMIK) u themelua për të siguruar një mjedis paqësor e të qëndrueshëm për të gjithë banorët e Kosovës, për të promovuar stabilitetin rajonal në Ballkanin Perëndimor dhe për të avancuar sundimin e ligjit, të drejtat e njeriut, barazinë gjinore dhe fuqizimin e grave dhe rinisë.⁶¹ Megjithatë, kur erdhi puna tek trajtimi i rasteve të përdhunimit gjatë luftës, misioni dështoi të merrej me këtë çështje. Amnesty International raporton se, pavarësisht marrjes së

58 Clark, Janine Natalya. “The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice.” *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2003): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

59 Ardita Zeqiri, “Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes,” *Prishtina Insight*, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-wartime-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>.

60 NATO. “Kosovo.” June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/natohq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

61 United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). “Mandate.” Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate..>

dëshmime nga të mbijetuarat e DHSL, policia dhe prokurorët e UNMIK-ut nuk nisën hetime në kohë dhe nuk i informuan të mbijetuarat për ecurinë e rasteve të tyre. Një drejtor i një OJQ-je raportoi se rreth 25 gra nga një qendër kishin dhënë dëshmitë e tyre para policisë së UNMIK-ut mes viteve 2003 dhe 2006. Megjithatë, asnjëra prej tyre nuk u informua kurrë për ecurinë e hetimeve ose nëse rastet e tyre ishin ndjekur apo mbyllur. Grave nuk iu dhanë kopje të dëshmimeve të tyre dhe nuk iu lejua të kishin përfaqësim ligjor. Një e mbijetuar madje dorëzoi kartën e saj të identitetit, e cila i kishte rënë nga xhepi gjatë sulmit, por autoritetet nuk ndërmorën asnjë hap pasues.⁶²

Në dhjetor 2008, Misioni i Bashkimit Evropian për Sundimin e Ligjit (EULEX) mori përsipër nga UNMIK-u përgjegjësitë për zbatimin e ligjit, ndjekjen penale dhe gjyqësorin, duke e përfshirë hetimin dhe ndjekjen e krimeve të së drejtës ndërkombëtare. EULEX-i u lansua në vitin 2008 si misioni më i madh civil i BE-së në kuadër të Politikës së Përbashkët të Sigurisë dhe Mbrojtjes. EULEX siguron që institucionet e drejtësisë të funksionojnë të lira nga ndërhyrjet politike, duke iu përmbajtur standardeve ndërkombëtare për të drejtat e njeriut dhe praktikave më të mira evropiane, përmes monitorimit, mentorimit, këshillimit dhe ushtrimit të funksioneve ekzekutive të kufizuara. Mandati i EULEX-it, i bazuar në Vendimin e Këshillit (CFSP) 2025/1161, zgjat deri më 14 qershor 2027. Ai operon në kuadër të Rezolutës 1244 të Këshillit të Sigurimit të OKB-së.⁶³ Amnesty International komunikoi se EULEX-i trashëgoi rreth 1,187 raste të krimeve të luftës, nga të cilat vetëm nëntë kishin të bënin me dhunën seksuale nga UNMIK-u, dhe nisi tre raste shtesë, ndërsa një tjetër iu përcoll nga një gjykatë e Kosovës. Pas takimeve me përfaqësues të EULEX-it, organizatat e shoqërisë civile shprehën se për EULEX-in, rastet e dhunës seksuale nuk ishin prioritet për shkak të kalimit të kohës, vështirësive në identifikimin e dëshmitarëve dhe mungesës së provave. Deri në shtator 2017, EULEX kishte gjykuar vetëm dy raste të dhunës seksuale.⁶⁴

Raporti “Plagët që djegin shpirtat tanë” shpjegon se edhe pas thyerjes së stigmës sociale dhe barrierave kulturore të diskutuara më parë, gratë gjetën forcën dhe morën rrezikun për të raportuar rastet e tyre. Megjithatë, komuniteti ndërkombëtar, pra UNMIK-u dhe EULEX-i, i shpërfillën rastet e tyre dhe dështuan t’i hetonin krimet. Pamundësia e komunitetit ndërkombëtar për të arrestuar kriminelë luftime kyçë ka ndikuar gjithashtu në mënyrën se si gratë e shohin vlerën e raportimit të përdhunimit.⁶⁵ Shumë prej tyre ndihen se të flasësh nuk ka kuptim, pasi nuk mund ta ndryshojë atë që ka ndodhur. Për shembull, një grua fillimisht ishte e gatshme të dëshmonte në Hagë, por më pas vendosi të mos e bëjë këtë, duke thënë se të flasësh nuk do të ndryshojë asgjë.⁶⁶

Kjo është fatkeqësisht pasojë e kur komuniteti ndërkombëtar e pozicionon veten si shembull të sundimit të ligjit dhe mbrojtjes së të drejtave të njeriut, por nuk arrin t’i përmbushë këto standarde kur përpiqet t’i zbatojë ato në një vend tjetër. Duke promovuar vlerat e drejtësisë dhe llogaridhënies, institucione si UNMIK-u dhe EULEX-i dështuan të

62 Amnesty International, “Wounds That Burn Our Souls”, 18.

63 European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

64 Ibid., 20.

65 Ibid., 25.

66 UNIFEM, No Safe Place.

ofronin edhe ndjekjen më të thjeshtë për gratë që me guxim ndanë përvojat e tyre të dhunës seksuale. Barra e këtij dështimi u vendos drejtpërdrejt mbi jetën e grave, zërat e të cilave nuk u dëgjuan, rastet e të cilave u shpërfillën dhe vuajtjet e të cilave u anashkaluan. Për më tepër, kjo mungesë përgjegjësie për të vepruar krijoi një cikël mosbesimi që vazhdon edhe sot ndaj institucioneve të Kosovës, pasi ato trashëguan rastet bashkë me problemet nga UNMIK-u dhe EULEX-i.

Sipas Amnesty International, në maj 2014, Kuvendi i Kosovës miratoi ndryshime ligjore që reduktuan kompetencat e prokurorëve dhe gjyqtarëve të EULEX-it. Këto ndryshime ia transferuan përgjegjësinë për ndjekjen e krimeve të rënda, përfshirë krimet e luftës, autoriteteve vendore brenda Zyrës së Prokurorisë Speciale të Republikës së Kosovës (SPRK). Megjithatë, siç u theksua më sipër, prokurorët në SPRK vazhdojnë të përballen me sfida të trashëguara dhe të reja në sigurimin e drejtësisë për të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin. Disponueshmëria e kufizuar e burimeve, një ngarkesë e madhe e rasteve dhe mungesa e stafit e pengojnë ndjeshëm aftësinë e tyre për t'i menaxhuar në mënyrë efektive këto raste. Për më tepër, mungesa e dosjeve thelbësore dhe e dokumentacionit të paplotë të trashëguara nga misionet e mëparshme, si UNMIK-u, së bashku me mungesën e bashkëpunimit nga Beogradi, e komplikojnë më tej hetimin e rasteve.⁶⁷ Të gjitha këto pengesa kanë gërryer besimin tek sistemi i drejtësisë nga ana e të mbijetuarave. Kur u pyet nëse do të ketë drejtësi për rastin e saj, në programin televiziv “Heshtja që vret, klithma e vërtetë e luftës”, një e mbijetuar tha me skepticizëm: “Nuk e di (nëse do të ketë drejtësi), ndoshta [do të] vijë koha”. Me gjithë dyshimet e saj, ajo theksoi vendosmërinë për të bërë gjithçka që është e mundur për të siguruar që rasti i saj të ecë përpara dhe drejtësia të arrihet.⁶⁸

Hapat pozitivë drejt drejtësisë për të mbijetuarit e DHSL

Ndjekja e drejtësisë tranzicionale për të mbijetuarit e dhunës seksuale si krim i luftës është një proces me shumë sfida dhe ka qartazi hapësirë të madhe për përmirësim. Edhe progresi i vogël në njohjen ligjore dhe në ofrimin e mbështetjes psikologjike, si dhe financiare, erdhi si produkt i aktivizimit dhe avokimit feminist të qëndrueshëm në Kosovë. Studimi “Unë nuk jam fajtorë për atë që më ka ndodhur” i Medica Mondiale dhe Medica Gjakova tregon se ndryshimet në njohjen shoqërore të të mbijetuarave të dhunës së seksualizuar të lidhur me luftën ishin më së shpeshti të lidhura me marrjen e mbështetjes nga organizatat e shoqërisë civile. Të mbijetuarat theksojnë se fakti që OJQ-të i bashkuan ato në grupe dhe u mundësuan të flasin për këtë çështje të rëndë, për të cilën kishin qenë të detyruara të heshtnin për kaq gjatë, i ndihmoi të ndiheshin më të lehtësuara dhe të njihnin të drejtat e tyre.⁶⁹ Një nga të mbijetuarat e DHSL shprehet për KRCT:

“Po të mos na kishte pritur mirë stafi [i OJQ-së], si gra të shkatërruara nga e kaluara, unë nuk do të isha në gjendje të bëja asgjë. Drejtoresha dhe mjeku na kanë motivuar çdo herë në çdo takim. Stafi këtu është shumë mikpritës; kjo na ka mundësuar të shprehemi lirisht.

67 Amnesty International, “Wounds That Burn Our Souls”, 23-28.

68 RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0

69 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

Përfaqësuesja ligjore gjithashtu më ka kuptuar dhe më ka respektuar shumë mirë.”⁷⁰

Një tjetër e mbijetuar ka shprehur në media se gjithmonë do t'i jetë mirënjohëse OJQ-së Medica Gjakova, e cila i ofroi mbështetje psikologjike, ligjore dhe profesionale. Ajo thotë:

“Po të mos ishte Medica Gjakova, sot unë nuk do të isha kjo që jam. Është një organizatë që thjesht të thuash ‘faleminderit’ për ta nuk mjafton. Jam mirënjohëse deri ditën që të hyj në dhe. Është një organizatë që të mbështet, që të ka treguar vlerën që ti ke.”⁷¹

Këto dëshmi nga vetë të mbijetuarat tregojnë rëndësinë e OJQ-ve aktive dhe arsyen pse bashkëpunimi i qeverisë me shoqërinë civile është thelbësor për të trajtuar çështjet shoqërore. Përveç ndihmës nga OJQ-të, shumë të mbijetuara shprehin se media ka luajtur një rol të rëndësishëm në thyerjen e tabusë përmes raportimit mbi këtë çështje. Të dëgjuarit e historive të tjera të ngjashme me të tyret i bëri të ndiheshin se nuk ishin vetëm në këtë rrugëtim dhe u dha kurajë të flasin. Përmes medias, ato gjithashtu mundën të mësonin për organizatat që punojnë aktivisht në Kosovë për të mbështetur të mbijetuarit, duke u dhënë ndjesinë e lehtësimit ngaqë e dinin se ekzistonte një derë ku mund të trokisnin.⁷² Këtë vit shënohet hera e parë që një burrë i mbijetuar i dhunës seksuale të lidhur me konfliktin foli hapur publikisht për përvojën e tij, duke deklaruar se “turpi nuk është i yni”, si thirrje për të tjerët që ende ndihen të turpëruar të flasin për këtë.⁷³ Media është dëshmuar të jetë një mjet thelbësor për shpërndarjen e narrativave të orientuara nga të mbijetuarit, për rritjen e ndërgjegjësimit publik dhe për sfidimin e stigmatizimeve të rrënjosura thellë.

Për më tepër, të mbijetuarit e vlerësuan kur parlamenti dhe politikanët diskutuan temën e dhunës seksuale gjatë luftës. Në intervistat e zhvilluara nga OJQ Medica Gjakova, ata përmendën punën e ish-presidentes Jahjaga në fushata ndërgjegjësuese, ndihma, si dhe avokimin afatgjatë.⁷⁴ Një nga të mbijetuarat e intervistuarat përmendi momentin e fuqishëm kur të mbijetuarat shoqëruan presidenten aktuale Vjosa Osmani në një mbledhje të Këshillit të Sigurimit të OKB-së.⁷⁵ Së fundmi, Osmani gjithashtu i shpërbleu me titullin “Nderi i Republikës” tre viktimat të dhunës seksuale gjatë luftës që folën publikisht.⁷⁶ Kjo shërben si një kujtesë se kur institucionet e pranojnë hapur dhe trajtojnë DHSL-në, ato jo vetëm që i japin vlefshmëri përvojave të të mbijetuarve, por gjithashtu afirmojnë dinjitetin e tyre. Duke i trajtuar hapur këto çështje, institucionet ndihmojnë në zvogëlimin e stigmave dhe në krijimin e një atmosfere mbështetëse ku të mbijetuarit mund të rindërtojnë besimin, çka është thelbësore për riintegrimin e tyre të plotë në shoqëri. Si pengesat shoqërore ashtu edhe ato institucionale për drejtësi për të mbijetuarit e DHSL

⁷⁰ KRCT, In Search of Justice.

⁷¹ RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’" YouTube, July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyll-nPQ>.

⁷² Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

⁷³ Zymberi, Veronë. “‘Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunën Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yeni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrafen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

⁷⁴ Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

⁷⁵ KRCT, Paths to Justice

⁷⁶ President of Kosovo. “Me Krenarinë Më të Madhe i Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit” Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndavas-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniciq-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

janë të ndërlidhura dhe mund të ndihmojnë në tejkalimin e njëra-tjetrës.

Përfundime dhe Kufizime

Ndjekja e drejtësisë për të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin në Kosovë është një luftë e vazhdueshme që përballet me pengesa të mëdha shoqërore, ligjore dhe institucionale. Siç tregon ky punim, të mbijetuarit pengohen jo vetëm nga stigma e përhapur, që i izolon ata nga familjet dhe komunitetet, por edhe nga sfidat institucionale që minojnë përpjekjet e tyre për të kërkuar drejtësi. Turpi shoqëror i lidhur me dhunën seksuale është një nga forcat më të fuqishme që pengon të mbijetuarit të flasin hapur dhe të ndjekin të drejtën e tyre për drejtësi. Dëshmitë e ndara nga të mbijetuarit zbulojnë se sa thellë qëndrojnë qëndrimet kulturore ndaj nderit, gjinisë dhe familjes, duke ndikuar në aftësinë e tyre për të rifituar dinjitetin dhe për të siguruar njohjen ligjore që meritojnë. Për më tepër, mangësitë në kuadrin ligjor dhe institucional të Kosovës e përkeqësojnë edhe më tej traumën. Vonesat e gjata në njohje dhe mungesa e mbështetjes së mjaftueshme nga komisionet qeveritare, së bashku me skepticizmin me të cilin përballen të mbijetuarit kur paraqesin rastet e tyre, tregojnë një dështim të sistemit të drejtësisë për të mbrojtur të drejtat e qytetarëve të tij më të cenueshëm.

Me gjithë këto pengesa, roli i shoqërisë civile ka qenë monumental në nxjerrjen në pah të këtyre çështjeve. Avokimi i orientuar nga të mbijetuarit, së bashku me pranimin dhe njohjen publike të viktimave të DHSL-së, ka luajtur një rol transformues në sfidimin e stigmave dhe në inkurajimin e të mbijetuarve për të rimarrë zërin e tyre.

Në përfundim, arritja e drejtësisë për të mbijetuarit e DHSL në Kosovë kërkon një qasje shumëdimensionale. Kryqëzimi i reformës institucionale, i pranimit dhe i përfshirjes shoqërore të të mbijetuarve, dhe avokimit të orientuar nga ata, mund të hapë rrugën për një shoqëri më të drejtë dhe gjithëpërfshirëse. Kur këto komponentë punojnë së bashku, Kosova mund të nisë procesin e shërimit dhe të sigurojë që të mbijetuarit të mos mbeten më në hijet e konfliktit, por të fuqizohen për të rimarrë vendin e tyre të merituar në të ardhmen e vendit.

Ndërsa ky punim ofron një shqyrtim të thelluar të pengesave, me të cilat përballen të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin (DHSL) në Kosovë, ka disa kufizime të studimit që duhen pranuar.

Së pari, ky punim kryesisht shqyrton të mbijetuarit në përgjithësi, pa marrë parasysh se si identitetet e shumta të tyre, si gjinia, etnia, sfondi socio-ekonomik, aftësia ose faktorë të tjerë shoqërorë, do të ofronin një kuptim më të nuancuar të sfidave, me të cilat ata përballen. Hulumtimet e ardhshme mund të përfitojnë duke eksploruar se si kryqëzimi i faktorëve të shumtë ndikon në rrugëtimin e të mbijetuarve drejt drejtësisë.

Së dyti, megjithëse punimi trajton disa nga pengesat kryesore, me të cilat përballen të mbijetuarit e DHSL, është e rëndësishme të theksohet se kjo nuk është një listë gjithëpërfshirëse. Për shembull, çështja e pamundësisë së të mbijetuarve për të marrë

pensionin për dhunën seksuale nëse ata tashmë përfitojnë pensione të tjera të lidhura me punën, ose trajnimet e pamjaftueshme të hetuesve që merren me rastet e DHSL-së, janë ndër sfidat shtesë që nuk u trajtuan në këtë studim. Një kufizim tjetër është mungesa e perspektivës nga gjyqësori. Për shkak të natyrës së ndjeshme të temës, qasja tek këta gjyqtarë nuk ishte e mundur. Kuptimi i perspektivës së tyre është i rëndësishëm për adresimin e hendekut mes numrit të lartë të të mbijetuarve të verifikuar dhe shkallës së ulët të ndjekjes penale.

Për më tepër, gjetjet dhe analizat lidhen ngushtë me kontekstin, kulturën dhe historinë specifike të rajonit. Si të tilla, përfundimet e nxjerra nga ky studim nuk duhet të merren si të aplikueshme universalisht në vende të tjera post-konfliktuale. Do të ishte e vlefshme që hulumtimet e ardhshme ta krahasojnë situatën në Kosovë me kontekste të tjera për të parë nëse shfaqen modele të ngjashme apo nëse faktorë unikë hyjnë në lojë në vende të ndryshme.

Së fundi, megjithëse ky punim identifikon sfidat me të cilat përballen të mbijetuarit, ai nuk ofron zgjidhje apo propozime politike. Ndërsa këto zgjidhje diskutohen në një numër raportesh më gjithëpërfshirëse (disa prej të cilave janë cituar në bibliografi), qëllimi i këtij punimi nuk ishte të jepte rekomandime të detajuara. Studimet e ardhshme mund t'i eksplorojnë këto aspekte më thellë për të propozuar masa konkrete për përmirësimin e sistemeve të mbështetjes dhe drejtësisë për të mbijetuarit e DHSL.

Shtojca A:

ÇMENDURI

Nga: SHQIPE MALUSHI

Nuk është e vërtetë
Që unë u përdhunova
Nga një Batalion
I fytyrave të maskuara
Që marshonin në errësi

Nuk është e vërtetë
Që trupi im
U bë një kukull plastike
Në nofullat
E ujqve
Në një shpërthim të papritur tërbimi,

Nuk është e vërtetë
Që shpirti im u frikësua
Nga kthetrat
E bishave të verbuara
Në udhëtimin e tyre pa kthim,

Nuk është e vërtetë
Që gjoksi im
U bë një çamçakëz
I disa bastardëve të uritur
Në mes të lojës së tyre,

Nuk është e vërtetë
Që babai im
Bashkëshorti im
U turpëruan të më shikonin
Pas katastrofës,

Nuk është e vërtetë
Që fëmijët e mi panë
Nën lavaman
Teksa këmbët më thyheshin,

Nuk është e vërtetë
Që përbindëshat qeshën me mua
Teksa prekën
Trupin tim të zhveshur,

Nuk është e vërtetë
Nuk është e vërtetë
Që koka ime u rrua
Për të më shënuar si të humbur,

Nuk është e vërtetë se unë jam ajo grua
Që përpiqet të shpëtojë
Nga makthi i një beteje të humbur
Që nuk ishte e imja,

Nuk është e vërtetë
Unë jam gjallë!
Unë jam e bukur!
Më dëgjo!
Më shih!

Bibliografia:

Amnesty International. “Wounds That Burn Our Souls”: Compensation for Kosovo’s War-time Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017ENGLISH.pdf>.

Ardita Zeqiri, “Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes,” Prishtina Insight, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-wartime-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>.

Clark, Janine Natalya. “The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice.” *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2023): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

Hamiti, Arton. “Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit Të Të Mbijetuarve Të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog),

April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusit-te-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>.

Humanitarian Law Center (HLC). Breaking the Silence: Justice for War Victims? Prishtina: Humanitarian Law Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>.

Human Rights Watch. “Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict.” February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/09/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

KRCT. E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VERTETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf.

In Search of Justice. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEKSUALE-GJATE-LUFTES-NE-KOSOVE-2024.pdf>.

Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

Li, Winnie M. “The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto-Ethnography and Interviews.” PhD diss., London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova. “I Am Not Guilty for What Happened to Me’: A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo.” Medica mondiale e.V.,

2024. <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

NATO. "Kosovo." June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/nato-hq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

OHCHR. "Rome Statute of the International Criminal Court." Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

President of Kosovo. "Me Krenarinë Më të Madhe i Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit." Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndava-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniqit-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

RTV Dukagjini. "E TRISHTË/ 'Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit' – Rrëngeth e mbijetuara e luftës." YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

RTV Dukagjini. "SHOKUESE/ 'Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bë' – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus." YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpkuVQY6Xtwp6>.

RTV Dukagjini. "TRISHTUESE/ 'Me thikë m'i kanë heq teshat' – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?" YouTube video. July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyll-nPQ>.

RTV Dukagjini. "TRONDITËSE/ 'Ma mirë ka qenë me vdekë' – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët." YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

Selmani, Leonora. Email message to author, July 11, 2025.

UNIFEM. No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo. New York: United Nations Development Fund for Women, 2000. https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

United Nations. United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV- Handbook.pdf>.

Secretary-General. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: Report of the Secretary-General. New York: United Nations, 2004. <https://digitallibrary.un.org/record/527647>.

Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>.

United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, ed. The Conflict Did Not Bring Us Flowers: The Need for Comprehensive Reparations for Conflict-Related Sexual Violence in Kosovo. Technical Report. Prishtina: UN Women Kosovo Office, 2016. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/Country/Kosovo/The%20Conflict%20Did%20Not%20Bring%20Us%20Flowers_ENG.pdf.

United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). “Mandate.” Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate>.

Zymeri, Veronë. “‘Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunën Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO. Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrafen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

“Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit Të Viktimës.” Kallxo, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxoper-nime/te-mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen-e-statusit-te-viktimes/>.

Peizazhi i politikave përkujtuese në Kosovë – mirëmbajtja e kujtesës kolektive përmes shoqërisë civile

Kujtesa kolektive mes studimit dhe praktikës

Kujtesa kolektive është një koncept dhe traditë e praktikave shoqërore qëmoti. Shoqëritë manifestojnë në mënyra të ndryshme rregullimin dhe përzgjedhjen e kujtesës kolektive të tyre, andaj në këtë kuptim ajo del të jetë një konstrukt shoqëror. Kujtesa kolektive do të mund të cilësohej në një marrëdhënie dialektike, sepse edhe ndikohet edhe ndikon, dhe në vazhdimësi është likuide - pra, e ndryshueshme, jo e fiksuar, dhe e përshtatur sipas kontekstit. Ky likuiditet përshkruan mënyrën se si kujtesa pëson transformime përmes interpretimeve të reja, përvojave emocionale dhe përfaqësimeve publike (Erl 2011). Këto zhvillime varen nga politikat përkujtimore, konteksti kulturor, politik dhe ekonomik, dhe nga vullneti i akterëve individualë apo kolektivë për të ruajtur apo ripërfytyruar të kaluarën,

Studimet mbi kujtesën kolektive përfshijnë një koalicion të gjerë ndërdisiplinor duke u nisur që nga sociologjia, psikologjia, historia, studimet mbi mediat, kultura, politika e kështu me radhë, dhe janë fasilituese kritike për të kuptuar proceset e ndërtimit të identitetit dhe raportet e pushtetit që kushtëzojnë përkujtimin. Duke ekzaminuar gjurmët kulturore, sociopsikologjike dhe historike që memoria kolektive lë në shoqëritë njerëzore, studimi i saj përbën rëndësi përtej epistemologjisë që fitohet. Kujtesa kolektive nuk është thjesht një objekt për t'u analizuar, por një proces që jeton në përvojat e përditshme të praktikave shoqërore. Ajo materializohet përmes formave të ndryshme të përkujtimit: nga ceremonitë kombëtare deri te ritet familjare, nga përmendoret dhe fjalimet politike, te destinacionet turistike dhe të trashëgimisë, si dhe në format e ndryshme të kulturës popullore (popular culture).

Gjendur në një arenë të shoqërive bashkëkohore që diktojnë diskurs të fuqishëm rreth së ardhmes në pothuajse çdo gjë, kujtesa kolektive, specifikisht ajo publike, përballet me sfidat e harresës dhe shtrimit të nevojës për diskutimin sesi praktikave përkujtuese duhen mirëmbajtur, duke qenë se transformimi i tyre është i pashmangshëm:

Transformimi i kujtesës nënkupton një zhvendosje vendimtare nga ajo historike në atë psikologjike, nga ajo sociale në individuale, nga mesazhi objektiv në marrjen e saj subjektive, 70 nga përsëritja në [ri]kujtesë. Psikologjizimi total i kujtesës bashkëkohore përfshin një ekonomi krejtësisht të re të identitetit të vetvetes, mekanikës së kujtesës dhe rëndësisë së të kaluarës (Nora 1989:15)

Politikat përkujtuese dhe simbioza e memories kulturore dhe asaj komunikative

Dyshemeja kryesore teorike për shumicën dërrmuese të studiuesve të kujtesës kolektive është koncepti i Pierre Nora, lieux de mémoire (vendet e kujtesës), i botuar në një studim prej viteve 1984-1992. Ndryshe nga sugjerimi topografik i termit, vendet e kujtesës mund të jenë jo vetëm vende gjeografike, por edhe ngjarje, procese, figura reale dhe të imagjinuara, artefakte, simbole dhe dukuri të tjera historike në të cilat “kristalizohet trashëgimia kombëtare” (Nora 1995: 83). Studimi i kujtesës kolektive përmes prizmit të vendeve të kujtesës do të thotë të analizosh format dhe funksionet e përdorimit (dhe abuzimit) të së kaluarës për nevojat aktuale. Në këtë linjë, teoricienë të shumtë, siç është gjeografi David Harvey, dekonstruktojnë tutje konceptin duke e zhvilluar kritikën e lidhjes së kapitalizmit urban dhe kujtesës kolektive urbane, apo ajo e antropologut Marc Augé me jo-vendet e kujtesës (non-places of memory) që zhvillon idenë e zbrazësisë së vendeve të kujtesës nga po këto vetë, e kështu me radhë.

Ndërsa, në teorizimin e sociologut francez Maurice Halbwachs, publikuar në vitin 1925 dhe përkthyer në anglisht si *The Social Frameworks of Memory*, zhvillohen dy koncepte të ndryshme mbi kujtesën kolektive: e para, cilëson kujtesën kolektive si kujtesë organike të individit, e cila operon në kuadër të kufijve sociokulturorë; dhe e dyta, si krijim nga vizionet e përbashkëta mbi të kaluarën, të mirëmbajtura nga ndërveprimi mes njerëzve, institucionet dhe mediat. Sido që të jetë, Halbwachs konsideron se kujtesa kolektive me atë individuale ndajnë një jetë simbioze së bashku: “Dikush mund të thotë se individ i kujton duke e vendosur veten në këndvështrimin e grupit, por mund të pohohet gjithashtu se kujtesa e grupit realizohet dhe manifestohet në kujtimet individuale” (Halbwachs 1992: 40). Por, ajo me çka merret kujtesa qoftë në nivel individit a grupi, janë kujtimet mbi ngjarjet e së kaluarës që për më tepër e formësojnë identitetin. Kujtimi mund të ngërthejë elementë të ndryshëm, nga ato faktikë deri tek trillimi: “Një kujtim është në masë të madhe një rindërtim i kaluarës i arritur me të dhëna të huazuara nga e tashmja, një rikonstruktiv i përgatitur, për më tepër, nga rindërtimet e periudhave të mëparshme ku imazhet e kaluara veçse janë ndryshuar” (ibid: 68).

Në vazhdimësinë e kornizave të kujtesës së Halbwachs, Jan dhe Aleida Assmann konceptualizojnë kujtesën komunikative dhe atë kulturore për të veçuar dallimin kur kujtesa kolektive ndërtohet nga format e përditshme të ndërveprimit dhe komunikimit, me atë e cila ndërtohet mbi ritet e ngurta institucionale. Kështu, kujtesa komunikative i takon fushës së historisë orale dhe të gjithë njerëzit janë njëllëj përgjegjës për kujtimin dhe interpretimin e së shkuarës. Ndërkaq, kujtesa kulturore është e lidhur me objektivizimin material, është e organizuar, e ceremonializuar dhe e udhëhequr nga profesionistë. (J. Assman 1995: 130-2).

Por si zhvendoset ky përshkrim teorik në terrenin e kujtesës në Kosovë?! Kush qëndron në mirëmbajtjen e praktikave të kujtesës dhe si realizohen ato?! Për të nisur me rregullimin ligjor, Kosova ka dy ligje dhe një rregullore që flasin mbi ngjarjet e fundit në Kosovë gjatë viteve 1998-1999 (Gazeta Zyrtare e Kosovës), derisa në theks të veçantë rregullohet Kompleksi Memorial “Adem Jashari. Si një organ përgjegjës shtetëror për ndërtimin, ad-

ministrimin dhe menaxhimin e 71 kompleksve memoriale në Kosovë, funksionon Agjencia për Menaxhimin e Komplekseve Memoriale të Kosovës.

Megjithatë, infrastruktura ligjore mbetet e zbehtë në adresimin e plotë të praktikave përkujtuese. Ndër më të rëndësishmet janë 5-7 Marsi si përvjetor zyrtar përkujtimor në kujtim të familjes Jashari dhe forcave të UÇK-së, 27 Prilli si përvjetor përkujtimi i masakrës së Mejës, 5 Maji si Dita e Dëshmorëve të Kombit, përkujtimi i maskarës së Studimes e kështu me radhë. Këta përvjetorë – algoritme të politikave komemorative – mbledhin politikanë, familjarë, ish-ushtarë, qytetarë dhe marrin vëmendje mediatike në gjithë vendin. Me flamuj kombëtarë, atë të UÇK-së dhe me simbolet shtetërore, organizohen ceremoni të gjata që përfshijnë fjalime të mbajtura nga politikanë të lartë, homazhe në komplekset përkatëse, pra lieux de mémoire, e vendosje lulesh në monumentet/përmendoret. Kjo politikë përkujtuese njëkohësisht kanalizon sjelljen dhe prodhimin e një diskursi kryesisht të mbështetur në narracion lavdërues të sakrificës së të rënëve, nxitës për përkujtim të së kaluarës, duke u ndërthurur me shpresën që sakrifica e bërë të shpërblehet me një vizion zhvillimor të orientuar drejt së ardhmes euro-atlantike të vendit. Mbi të gjitha, glorifikohet historia dhe identiteti kombëtar. Ilustrimi më i mirë për këtë është organizimi institucional i ndjekur vullnetarisht nga qindra qytetarë gjatë Epopesë së UÇK-së që zhvillohet çdo vit në fillim të marsit. Ndonëse një praktikë e kujtesës kulturore, ajo gërshetohet me atë komunikative ngase shumica e qytetarëve ndjekës të aktiviteteve të organizuara kanë qenë përjetues, në një formë apo tjetrën, të luftës së fundit.

Unifikimi kolektiv nën dirigjimin shtetëror rrjetëzohet me mbajtje seancash solemne parlamentare dhe komunale, koncerte përkujtimore dhe ndezje flakadanësh në manifestimin simbolik “Nata e Zjarreve”. Ndërkaq, në disa shkolla të Kosovës është bërë praktikë që më 5 mars ora e parë mësimore t’i kushtohet figurave të luftës, bazuar në vendime të nxjerra nga Ministria e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit (MASHTI). Këto ndërhyrje përfaqësojnë forma të reja të edukimit përkujtimor, që synojnë ta afrojnë kujtesën kolektive me përvojën shkollore të nxënësve, përtej mësimëve të strukturuar në librat e historisë.

Politikat (jo)publike përkujtimore

Në një udhëtim kudo në Kosovë është pothuajse e pamundur të mos ndeshesh në vende të kujtesës private, të cilat janë të ndërtruara nga familjet dhe mirëmbahen nga po ata. Në fakt, për sociologen Anna Di Lellio, dokumentuese e memorialeve të UÇK-së që nga 1999-ta, në këtë logjikë ka nisur përkujtimi në Kosovë. Në një artikull për median Kosovo 2.0, ajo argumenton se si ka evoluar simbolizmi i tyre duke kaluar nga memorialet me emra të përveçëm në ata kolektivë, pikërisht për t’u identifikuar me UÇK-në dhe projektin e përbashkët të rezistencës.

Menjëherë pas luftës, përkujtimoret në Kosovë kishin formën e një guri të thjeshtë varri, me logon e UÇK-së, me emrin dhe me datën e lindjes dhe të vdekjes... Më vonë, monumentet u bënë më specifike, shpesh të dedikuara për më shumë se një person. Ato morën formën e shqiponjave dykrerëshe apo të plisave; disa prej tyre edhe të kullave. Të gjitha

përkujtonin luftëtarët, virtytet e përbashkëta të të cilëve, – guximi, nderi, vetëflijimi, – janë të bazuara në kulturën tradicionale. Vëmendja u zhvendos nga individi te një përfaqësim alegorik, tradicional i kolektivit kombëtar. (K2.0 2013)

Ajo se çka ka lindur si nevojë për përkujtim të një anëtari të familjes së rënë, kryesisht burrë, zgjeroi perimetrin nga kujtesa private në atë publike, ndonëse kjo e fundit është jo-gjithëpërfshirëse dhe meta-narrative në pasqyrimin e luftës dhe heroizmit. Në kra-hun tjetër, shoqëria civile luan një rol thelbësor në mirëmbajtjen e kujtesës kolektive. Në rishikimin e përpjekjeve për përkujtim, të gjitha iniciativat e shoqërisë civile katalizojnë mungesën e institucionalizimit publik dhe shpesh marrin rolin e ndërmjetësuesit me dëshirat e familjarëve që ta përkthejnë dhimbjen në konservim përkujtues të hapur për publikun e gjerë. Megjithëse këto përpjekje janë të çmuara, mbetet për t'u vërejtur se një pjesë dërrmuese e tyre janë të përqendruara në Prishtinë, duke e përqendruar si hapësirën kryesore që konservon kujtesën. Disa nga shembujt për tu vlerësuar janë:

Ekspozita në kujtim të 1.024 fëmijëve të vrarë dhe 109 fëmijëve të zhdukur si pasojë e luftës në Kosovë, me titullin “Na ishte njëherë që kurrë mos qoftë” e vitit 2020. Ekspozita e realizuar nga Fondi për të Drejtën Humanitare, me Blerta Hoçian kuratore, është një angazhim i cili i takon dy sferave të politikave përkujtuese. Ajo zhvendos nga dhomat dhe hapësirat private gjësendet dhe rrëfimet nga më të ndryshme të fëmijëve në fjalë, zhvillon komunikimin me familjet gjegjëse për mirëkuptimin në shfrytëzimin e tyre për ekspozim dhe në fund, për ironi, banon në bodrumin e bibliotekës së Prishtinës “Hivzi Sulejmani” në lagjen Dardania. Banimi i kësaj ekspozite në bodrumin e bibliotekës së qytetit cenon skajshmërisht vendin e kujtesës (lieux de mémoire) në një objekt i cili nuk ofron empati memorizuese dhe, si rrjedhojë, kjo dëshmon më shumë për prani të politikave publike gjysmake dhe aspak të vëmendshme - sakaq duket paradoksale meqë kjo ekspozitë shërben si ndalesë për komunitetin ndërkombëtar vizitues në Kosovë e po aq edhe për zyrtarët institucionalë. Ndryshe prej fragmentarizimit narrativ, ekspozita përfshin fëmijë të vrarë e të zhdukur edhe nga komunitetet e tjera etnike, është e organizuar në gjuhën shqipe, atë serbe dhe angleze, mundëson interaksion dhe imagjinatë, dhe edhe pse në një hapësirë vështirë të lakmueshme arrin të jetë e përbërë nga ndriçim i mirë, zërim dhe materiale të qasshme – elemente këto që lehtësojnë dialogun me kujtesën që prezantohet.

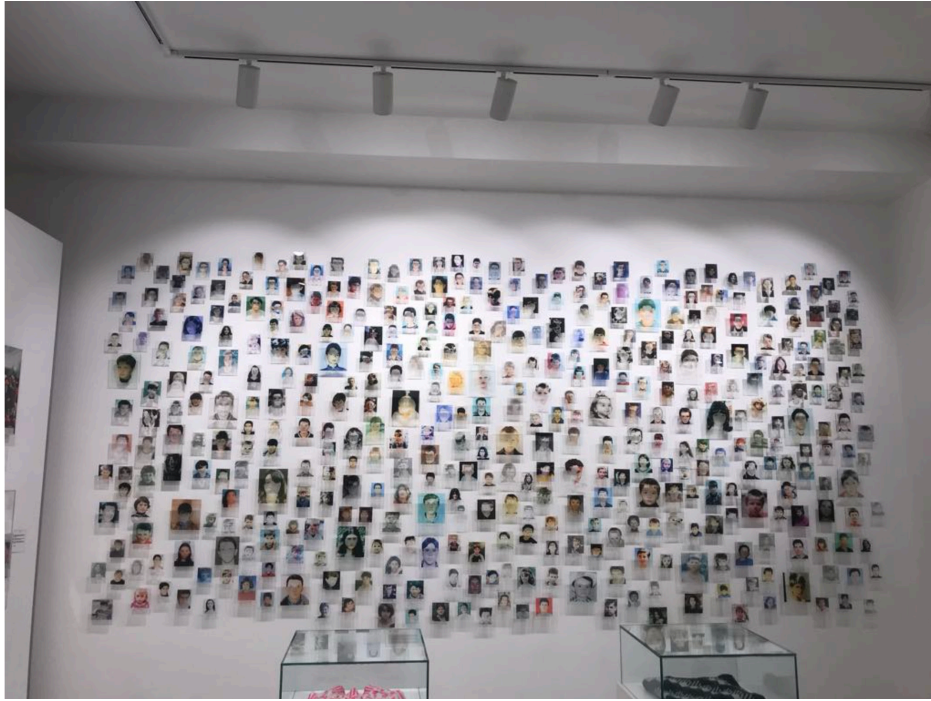

Foto 1: Pamje nga ekspozita “Na ishte njëherë që kurrë mos qoftë” (foto personale)

Një tjetër përpjekje e zhvilluar rishtazi është ajo e Youth Initiative for Human Rights - Kosovo (YIHR KS) nën udhëheqjen e Bjeshka Gurit, mbi hapjen e Muzeut të Fëmijëve të Luftës, një hapësirë alternative e kujtimit që flet për fëmijët dhe ndërprerjen e fëmijërisë së tyre, e ilustruar përmes ekspozitës “Loja e Ndërprerë”. Muzeu i hapur në fillim të 2025-tës, ka një kurim thuajse të ngjashëm me ekspozitën e 2019-tës së Fondit për të Drejtën Humanitare. E shtrirë në katin hyrës të ndërtesës së YIHR-së, Muzeu operon në hapësirë të kuruar jopublike ndonëse përsëri stacionohet për vizitë nga institucionet publike. Ekspozita në kuadër të Muzeut sjell rrëfime dhe gjësende që përsiasin me vizituesin në të gjitha gjuhët dhe në mënyrë tërheqëse vizuale.

Foto 2: Pamje nga Muzeu i Fëmijëve të Luftës (foto personale)

Një dimension të rëndësishëm po ashtu e prek ekspozita e Reporting House, e zhvilluar nga BIRN Kosova, KALLXO.com, Bialja e Prishtinës dhe Paper Gallery, ku prezantohet puna e gazetarëve, e fotografëve dhe artefakteve të kohës, të shoqëruara me vepra të artit bashkëkohor që reflektojnë mbi ndikimin e luftës. Hapësira e Reporting House, e hapur nga viti 2024, ndryshe prej dy ekspozitave të lartpërmendura gjendet në hapësirën publike të ndërtesës së ish-Gërmisë dhe ofron rregullisht ngjarje që rikonfigurojnë kujtesën kolektive nga perspektiva të ndryshme. Në këtë kuptim, Reporting House e

fuqizuar me hapësirën publike, nuk shërben vetëm si vend përkujtimi, por si një hapësirë diskursive, ku memoria kulturore aktualizohet përmes dialogut publik, ndërveprimit dhe reflektimit kritik. Aktivitetet me të ftuar, debatet joformale dhe prezantimet artistike krijojnë kushte për formimin e një publiku të ndjeshëm dhe të ndërgjegjshëm, duke e shndërruar këtë vend kujtuese në një laborator të përhershëm të përkujtimit aktiv dhe edukativ.

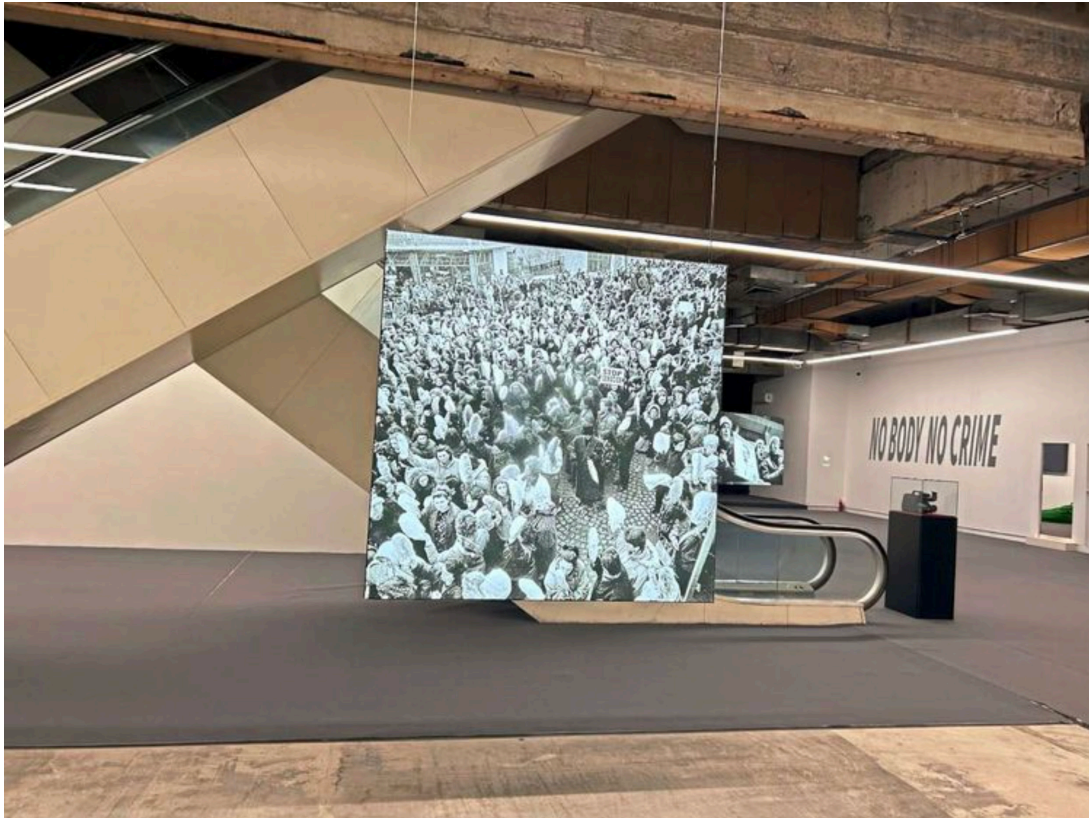

Foto 3: Pamje nga Reporting House (foto personale)

Një tjetër ndërhyrje domethënëse në hartën e kujtesës kolektive në Kosovë është Muzeu i të Mbijetuarave të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë, i hapur në vitin 2024. Iniciuar nga ish- Presidentja Atifete Jahjaga dhe Diona Hoxha, dhe kuruar nga Eliza Hoxha, muzeu përfaqëson një akt të guximshëm për ta përkthyer një dhimbje të heshtur kolektive në përkujtim të dukshëm publik. Ai përfshin katër dhoma ekspozuese me përmbytje të ndjeshme dhe të kuruar me kujdes, të mbështetura nga artefakte të dhuruara nga organizata si Medica Gjakova dhe Qendra për Promovimin e të Drejtave të Grave në Drenas. Përmes përfshirjes së artistëve si Ylber Çervadiku dhe Zake Prelvukaj, muzeu i jep formë vizuale dhe emocionale kujtesës së një prej plagëve më të thella të luftës. Ky vend përkujtimi shkon përtej funksionit memorial: ai është një hapësirë e rezistencës ndaj stigmës, një akt politik i dëgjimit dhe njohjes, si dhe një mjet për fuqizimin kolektiv të të mbijetuarave. Këto forma të kujtesës, të ngritura nga poshtë dhe të mirëmbajtura nga shoqëria civile, dëshmojnë fuqinë e ndërhyrjes kulturore për të ndërtuar një kujtesë kritike, të ndjeshme dhe gjithëpërfshirëse.

Tutje, në këtë frymë, Manifesta Biennale 14 solli një shembull të rëndësishëm të potencialit që arti bashkëkohor ka në aktivizimin e hapësirës publike në qytetin e Prishtinës.

E zhvilluar për njëqind ditë në vitin 2022, bienalja synonte të riformulonte marrëdhënien mes kulturës dhe shoqërisë civile dhe të nxitë rikthimin qytetar në hapësirat e përbashkëta urbane. Edhe pse ajo nuk ndërtoi drejtpërdrejt dialog me historinë specifike të vendeve të përdorura – si Grand Hoteli, Biblioteka “Hivzi Sulejmani” apo Fabrika e Tullave – përmes përfshirjes së tyre në rrjedhën e bienales, ato hapësira u ekspozuan dhe u bënë të pranishme në ndërgjegjen publike.

Një përjashtim i veçantë ishte shtëpia-shkollë e Herticëve, ku ndërhyrja artistike kishte lidhje të drejtpërdrejtë me kujtesën konkrete të vendit. Kjo ndërhyrje përfaqësonte një praktikë 76 përkujtimore që theksoi nevojën për një kujdes institucional të vazhdueshëm, përtej përpjekjeve individuale të familjes Hertica. Bienalja, në këtë mënyrë, kontribuoi në mënyrë të tërthortë në proceset e kujtesës kolektive – jo përmes narrativës, por përmes rimendimit të hapësirës dhe rikthimit të vëmendjes ndaj saj.

Për aq kohë sa zgjati bienalja, këto vende të marginalizuara u bënë të frekuentuara, duke funksionuar si itinerare të përkohshme të kujtesës, të hapura për vizitorë me sfond dhe gjenerata të ndryshme. Në këtë ndërthurje mes artit publik dhe hapësirës publike, Manifesta 14 hapi mundësi për një reflektim më të gjerë mbi raportin e shoqërisë me të kaluarën, identitetin dhe kujtesën – edhe pse ky ndikim mbeti i tërthortë dhe jo gjithnjë i lidhur ngushtë me kontekstin historik të hapësirave të përdorura.

Foto 4: Pamje nga transformimi artistik i Monumentit “Trekëndëshi” tek sheshi “Adem Jashari” gjatë bienales Manifesta 14 (foto personale)

Pavarësisht nevojës për kritikë ndaj vet formatit të sjellë nga bienalja që kërkon diskutim më vete nga ky që po bëjmë këtu, përfundimi i kësaj ceremonie të gjatë artistike në

kryeqytet riktheu ato pak vende të kujtesës në jo-vende të kujtesës (anglisht, non-places of memory). Pra, memoria kolektive realizohet duke mos memorializuar – ky del të jetë argumenti kyç i këtij shkrimi. Termi u zhvillua për herë të parë nga antropologu francez Marc Augé në librin e tij me titull, 'Non- Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity', botuar në vitin 1995. Ai përshkruan kësisoj cilësitë e jo-vendeve të kujtesës si në vijim:

Duhet të shtojmë se të njëjtat gjëra vlejné për jo-vendin si për atë të vendit. Nuk ekziston kurrë në formë të pastër; vendet rindërtojnë veten në të; marrëdhëniet janë rivendosur dhe rifilluar në atë 77 [...] Vendi dhe jo vendi janë më tepër si polaritete të kundërta: e para nuk është kurrë plotësisht e fshirë, e dyta kurrë e përfunduar plotësisht (Augé 1995: 78-9)

Ashtu siç Pierre Nora (1989) vë theks, se për të pasur një vend kujtuese duhet të ketë vullnet për të kujtuar, duket që për të pasur një jo-vend kujtuese u dashka të ketë mungesë të vullnetit për të kujtuar. Kjo nënkupton anashkalim të jetësimit të praktikave përkujtuese, ndonëse institucionet dhe njerëzit vazhdojnë të dinë mbi vendin, madje shpesh këta të fundit edhe nëpërmjet rrëfimeve gojore të përcjellura nga brezat e mëparshëm. Dhe në fakt duket që paqësisht kjo është ujdia e institucioneve publike në reagimin me praktikat publike përkujtuese.

Të gjitha këto hapësira alternative të konservimit të kujtesës kolektive – të ngritura nga shoqëria civile – luajnë një rol të shumëfishtë: ato dokumentojnë dhunën dhe të kaluarën, nxisin ndërgjegjësim dhe ndihmojnë në krijimin e një identiteti kritik qytetar. Ato janë, në kuptimin e Halbwachs dhe Assmann, një formë e kujtesës komunikative që shndërrohet në kujtesë kulturore përmes institucionalizimit të fragmentuar.

Megjithatë, kjo përpjekje është dyfish e ngarkuar: nga njëra anë, kërkon drejtësi për të kaluarën, dhe, nga ana tjetër, lufton për vetë të drejtën për të kujtuar, shpesh në hapësira marginale dhe të nënvlerësuara nga shteti. Vendosja e ekspozitave në bodrume, apo trajtimi i kujtesës si çështje dytësore në agjendat publike, e transformon atë në një “jo-vend” kujtuese – siç do thoshte Augé – ku mungesa e vullnetit institucional përkujdeset për harresën më shumë se për memorien.

Në këtë kontekst, kujtesa kolektive nuk është vetëm një akt përkujtimi, por edhe një akt rezistence ndaj harresës së organizuar. Prandaj, nevoja për institucionalizim të ndjeshëm, gjithëpërfshirës dhe të dinjitetshëm të kujtesës publike nuk është vetëm një çështje kulturore, por një kërkesë për drejtësi dhe përfaqësim. Për sa kohë që këto përpjekje mbeten të mbështetura vetëm në akterë civilë, memoria rrezikon të mbetet një përpjekje periferike – e fuqishme, por e vetmuar.

Bibliografia

Assman, J., 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* [online], (65), 125–33. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/488538>

Augé, M., 1995. *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*, New York: Verso.

Erl, A., 2011. *Memory in Culture*. Përkthyer nga S.B. Young. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Halbwachs, M., 1992. *On Collective Memory*, përkthyer nga A. Coser, L., Çikago: University of Chicago Press.

Hirsch, M., 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Humanitarian Law Center Kosovo, 2022. *Memorialization, Its Role and Importance in Dealing with the Past* [online]. Qasur nga: https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Memorializimi/ENG_Memorializimi.pdf

Humanitarian Law Center Kosovo, 2024. *Decade of Remembrance* [online]. Qasur nga: <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Decade-of-Remembrance.pdf>

Kosovo Two Point Zero, 2015. *Një monument mes Vëllaznim Bashkimit dhe Adem Jasharit*, Kosovo Two Point Zero [online]. 30.10.2015. Qasur nga: <https://kosovotwopointzero.com/a-monument-between-brotherhood-and-unity-and-adem-jashari/>

Ligji për Agjencinë për Menaxhimin e Komplekseve Memoriale të Kosovës, 2013, Nr. 9 / 26, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Ligji për Institucionet e Kulturës, 2007, Nr. 02/L-57, Gazeta Zyrtare e Institucioneve të përkohshme të vetëqeverisjes në Kosovë/ Prishtinë.

Ligji për Planifikimin Hapësinor, 2013, Nr. 04/L-174, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Ligji për Trashëgiminë Kulturore, 2008, Nr. 02/L-88, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Nora, P., 1989. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. *Representations* [online], (26), 7-24. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V. dhe Levy, D., 2011. *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press. Ritzer, G., 2010. *Sociological Theory*. Edicioni i 8-të. New York: McGraw-Hill.

Szpociński, A.,2016. Sites and Non-sites of Memory. Depot [online], Qasur nga: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Perspektive mladih o tranzicijoj pravdi

Uvod

Mladi imaju ključnu ulogu u procesima tranzicione pravde, ne samo kao naslednici prošlosti, već i kao aktivni učesnici u izgradnji pravednije i inkluzivnije budućnosti. Njihove perspektive donose nova razmišljanja, dovode u pitanje ustaljene narative i obezbeđuju da sećanje, odgovornost i pomirenje ostanu relevantni za buduće generacije.

Ova publikacija predstavlja rad osam mladih istraživača koji su učestvovali u tromesečnom mentorskom programu organizovanom od strane Fonda za humanitarno pravo Kosovo i Fonda za humanitarno pravo. Tokom programa, studenti su istraživali pitanja pravde, sećanja i odgovornosti kroz teme koje su sami izabrali, uz podršku i vođstvo iskusnog osoblja obe organizacije. Njihovi doprinosi odražavaju različite načine na koje mladi mogu da se angažuju u suočavanju sa prošlošću, istovremeno zamišljajući ravnopravnije društvo.

Stranice koje slede prikazuju rezultate njihove posvećenosti, radoznalosti i kritičkog angažmana. Zajedno, ovi radovi naglašavaju značaj osnaživanja mladih glasova u tranzicionoj pravdi i potrebu za stvaranjem prostora u kojima njihove ideje mogu da podstaknu dijalog, prošire razumevanje i inspirišu trajne promene.

Sadržaj

Uticaj istorijske traume kroz viktimizacione narative na albanski etnički identitet

Diona Visoka

88

Uticaj nasleđa rata 1998-1999. na percepcije i izazove romske omladine na Kosovu⁷⁷

Gynesh Veshall

104

Tranziciona pravda: Perspektive mladih o suočavanju s prošlošću. Postojanje, bitnost i uloga tranzicione pravde u okviru aktuelnih studentskih protesta u Srbiji

Jona Arsenić

106

Narativno bojište: politika i memorijalizacija

Joshua Riley

117

Ruševine, hotel, protest: Prakse memorijalizacije bombardovanja 1999. i političke instrumentalizacije sećanja

Kristina Lazić

126

Pravo na istinu: Percepcije mladih o ratnim zločinima i tranzicionoj pravdi na Kosovu i u Srbiji

Miodrag Denić

132

Put ka tranzicionoj pravdi za preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom na Kosovu: pravni i društveni izazovi njihovom pravu na pravdu

Puhiza Shemsedini

135

Pejzaž politika sećanja na Kosovu – očuvanje kolektivnog sećanja kroz civilno društvo

Trina Hoti

153

⁷⁷ Ova odrednica ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom 1244 SB UN i mišljenjem MSP-a o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova.

Uticaj istorijske traume kroz viktimizacione narative na albanski etnički identitet

1. Uvod

Nakon završetka Drugog svetskog rata počela su suđenja protiv osoba odgovornih za Holokaust. Jedan od optuženih bio je i Adolf Ajhman. Ajhman je služio u Glavnoj kancelariji bezbednosti Trećeg rajha, zatim kao šef odeljenja za „jevrejska pitanja“ i jedan od organizatora Konačnog rešenja, koje je imalo za cilj masovno istrebljenje Jevreja. Tokom suđenja stalno se branio tvrdeći da je samo „sledio naređenja“ (Eichmann, 1964).

Zbog ovog suđenja, socijalni psiholog Stenli Milgram želeo je da razume da li bi i obični ljudi, a ne samo oni koji su „zli“, mogli da počine takve zločine samo zato da bi ispunili naređenja autoriteta. Zato je sproveo eksperiment u kojem je od učesnika traženo da administriraju električni šok svaki put kada bi učenik, koji se nalazio u drugoj sobi, dao pogrešan odgovor. Ovi udari strujom nisu bili stvarni, ali su učesnici čuli snimljene krike svaki put kada bi pritisnuli dugme za šok. U slučajevima kada bi učesnici oklevali, figura autoriteta (koja je bila deo eksperimenta) govorila bi im samo: „Molim vas, nastavite.“ Rezultati su pokazali da je većina ljudi davala šokove koji su išli do „smrtonosnog nivoa“, samo zato što je autoritet to tražio (Milgram, 1974).

Još jedan sličan eksperiment izveo je socijalni psiholog Filip Zimbardo. Godine 1971. on je sproveo eksperiment koji je trebalo da traje dve nedelje, gde su obični studenti bili podeljeni u dve grupe — čuvar i zatvorenike — sa ciljem da se simulira život u zatvoru. Eksperiment je organizovan u podrumu Odeljenja za psihologiju na Univerzitetu Stanford. Nakon šest dana, eksperiment je prekinut zbog eskalacije nasilja i dehumanizacije zatvorenika od strane čuvara. Ovaj eksperiment je otkrio kako moć, društvene uloge i identifikacija sa grupom mogu oblikovati percepcije podele na dobro i zlo, čak i u odsustvu prethodnog neprijateljstva.

Nalazi ovih eksperimenata pokazuju da su ljudi u stanju da počine nasilje kao odgovor na naređenja autoriteta i društvene uloge, čak i bez prethodne neprijateljske motivacije. Ovi nalazi ne služe da opravdaju, već da objasne do koje mere ljudsko biće može otići kada poseduje autoritet ili mu se pokorava. Sličan slučaj može se prepoznati u nasilju i represiji srpskih snaga nad Albancima na Kosovu. Pošto su prvi posedovali autoritet, a drugi bili gotovo potpuno bez njega, to nas vraća na nalaze pomenutih eksperimenata. Iako možemo shvatiti kako je došlo do tolikog nasilja nad Albancima na Kosovu (koje ćemo u nastavku teksta zvati Albancima), ono što je posebno važno jeste razumevanje

kako je sve to uticalo na ovu grupu bez autoriteta.

Zbog nasilnih istorijskih događaja, kolektivna trauma koju su Albanci doživeli prenosila se generacijama, što je dovelo do toga da se srpska etnička grupa doživljava ne samo kao istorijski agresor, već i kao moralna pretnja pri svakom kontaktu sa njima. Stoga, kroz teoriju socijalnog identiteta, koja objašnjava kako se identitet grupe gradi putem unutrašnjeg ponosa i poređenja sa spoljnim grupama, ovaj rad istražuje kako istorijska trauma, posredstvom viktimizacionih narativa, utiče na oblikovanje etničkog identiteta. Najpre ćemo se ukratko osvrnuti na istorijski kontekst Kosova.

2. Kontekst

Poslednji rat na Kosovu bio je događaj koji je privukao pažnju sveta, ne samo tokom tog perioda, već i nakon njega. U vremenskom rasponu od 25 godina napisano je preko 7.000 knjiga o Ratu na Kosovu (1999), od strane autora iz različitih delova sveta. Broj je dat prema istraživanju koje su sprovedli Durim Abdullahu i Davjola Ndoja, objavljenom 2024. godine pod naslovom „Rat na Kosovu, 1997–1999: Izabrana bibliografija“, na kojem se zasniva i hronologija koja sledi. Iako se u zvaničnim izveštajima Rat na Kosovu navodi kao da se odigrao u periodu 1998–1999 (UNMIK, 1999; Međunarodna nezavisna komisija za Kosovo, 2000), ovo istraživanje smatra za početak rata izlazak Oslobođilačke vojske Kosova u javnost, na koji će se takođe referisati tokom ove studije.

Zbog Rusko-osmanskog rata i poraza Osmanskog carstva, teritorije na Balkanu sa većinskim albanskim stanovništvom cepkane su i stavljane pod kontrolu Srbije i Crne Gore, glavnih saveznika Rusije. Berlinskim kongresom odlučeno je da albanske teritorije pripadnu Srbiji, Crnoj Gori i Grčkoj. Nakon toga, Srbija počinje svoje radikalne mere, proterujući i raseljavajući Albance iz 500 sela na jugu Srbije kako bi ih naselila na Kosovu (Uka, 1994).

Godine 1912. počinje Prvi balkanski rat, u kojem su srpske trupe do kraja godine ubile 25.000 albanskih muškaraca širom Kosova. Prvi i Drugi svetski rat, kada je reč o Kosovu, predstavljali su samo novu arenu borbi, nakon čega je Srbija ponovo uspostavljala svoju represiju. Posebno posle Drugog svetskog rata, srpski partizani ulazili su u akcije masakriranja civilnog stanovništva, a zatim konfiskovali žetvu i izazivali glad širom Kosova (Freundlich, 1913; Helsinki Watch, 1992).

Godine 1963. simbol albanskog otpora, Adem Demaći, osniva Revolucionarni pokret za ujedinjenje Albanaca, pokret koji je imao za cilj da brani prava Albanaca na Kosovu i omogućiti nacionalno ujedinjenje sa Albanijom. Kada su jugoslovenske bezbednosne službe otkrile rad organizacije, uhapšeno je oko 300 članova, od kojih su mnogi osuđeni na duge zatvorske kazne. Svaki pokušaj otpora i suprotstavljanja bio je ugušen nasiljem i zatvorom (Keçmezi-Basha, 2018).

Sva ta represija rezultirala je izbijanjem demonstracija 1981. godine, koje su potresle čitavu Jugoslaviju. Sve je počelo 4. marta 1981. u menzi Univerziteta u Prištini, kada su

studenti, sasvim spontano, počeli da se bune i protestuju zbog uslova u kojima su živeli i studirali u Studentskom centru. Tokom narednih dana, u martu i početkom aprila, demonstracijama su se pridružili radnici i drugi albanski građani Kosova kako bi izrazili svoje nezadovoljstvo. Demonstracije su brutalno ugušene od strane jugoslovenske policije, koja je koristila nasilje nad demonstrantima i, naravno, hapsila ih. Sve je to rezultiralo time da je oko trećine stanovništva Kosova bilo pod policijskom istragom, a region je imao najviše političkih zatvorenika u celoj Evropi. Međutim, ovi događaji nisu bili poslednji kada je reč o Kosovu i planovima koje je srpski režim tada imao (Gazeta Express, 2025; International Crisis Group, 1998).

Na 600. godišnjicu Kosovske bitke, Slobodan Milošević održao je na Gazimestanu svoj najpoznatiji nacionalistički govor, u kojem govori o Velikoj Srbiji, preti Albancima i šalje poruku 84 o pripremama za rat (Milošević, 1989). Nakon tog govora, represija nad Albancima se intenzivirala. Albanski radnici bili su primorani da potpišu izjave o lojalnosti Srbiji – u suprotnom su ostajali bez posla. Zbog toga je 200.000 građana protestovalo, nakon čega im je zabranjeno da se vrate na svoja radna mesta. Tokom 1990-1991. svi Albanci su otpušteni sa svojih radnih mesta. Tokom marta i aprila 1990. u nekoliko kosovskih gradova srpske bezbednosne i obaveštajne službe otrovale su hiljade albanskih učenika (Gashi, 2004; Koha.net, 2022). U septembru, zbog toga što su albanski nastavnici odbili nastavni plan i program na srpskom jeziku, 350.000 učenika nije smelo da se vrati u škole, pa je tako stvoren paralelni sistem obrazovanja u privatnim kućama (Kosovo Education Center, 2009).

Zbog eskalacije situacije, 1991. godine započinju vojne obuke male grupe Albanaca sa Kosova i iz Makedonije. Nakon nekoliko akcija protiv srpskih snaga, 28. novembra 1997. Oslobodilačka vojska Kosova (OVK) pojavljuje se javno. Dana 28. februara 1998, nakon slučajnog susreta srpske policijske patrole i OVK, dolazi do oružanog sukoba u selu Likošane. Iz osвете za poraz, srpska policija masakrira 20 albanskih civila u Likošanu i Ćirezu, što nije bio poslednji masakr na Kosovu (Human Rights Watch, 1999).

Dana 5, 6. i 7. marta 1998. selo Donji Prekaz opkoljeno je od strane 8.000 srpskih policajaca. Cilj je bila kuća Adema Jasharija, legendarnog komandanta OVK. Do popodneva 7. marta, Adem Jashari, zajedno sa 58 članova porodice, ubijen je nakon trodnevnog otpora. Neki od narednih masakra bili su: masakr u Gornjoj Abriji (21 civilna žrtva), u Račku (45), u Velikoj i Maloj Kruši (243), u Suvoj Reci (49), u Izbici (147), u Kraljanu (87), u Starom Pokleku (59), u Meji (376), u Studimlju (116), u Ćuški (preko 100), u zatvoru Dubrava (116) itd. Do kraja rata ubijeno je preko 10.000 civila (Human Rights Watch, 2001; OEBS, 1999; MKSJ, 2009).

Nakon NATO intervencije 12. juna 1999. Kosovo je oslobođeno od srpskih snaga. Oko 860.000 albanskih izbeglica proteranih sa Kosova vratilo se u zemlju. Dana 17. februara 2008. Kosovo proglašava nezavisnost i suverenitet. Iako je Kosovo na kraju postalo nezavisno, rane koje je istorija ostavila i dalje postoje i utiču na svakodnevni život njegovih građana. Svaki, pa i najmanji destabilizujući pokušaj iz Srbije, kao i drugi ratovi i nemiri u svetu, odmah izazivaju paniku kod albanskih građana na Kosovu.

3. Cilj istraživanja

Odakle potiče sav taj panični strah? Da li su svi ovi događaji tokom istorije samo kolektivna sećanja Albanaca? Ili je možda samo poslednji rat ostavio posledice u vidu kolektivne traume? Da li nove generacije nasleđuju posledice ovih iskustava? Ovo mogu biti neka od pitanja koja se nameću kada se čita o istoriji Albanaca na Kosovu.

Ovo istraživanje ima za cilj da razume da li je čitava ova istorija potlačenosti i nasilja izazvala istorijsku traumu koja danas utiče na način na koji se Albanci identifikuju sa svojom etničkom grupom. Dakle, prvo istraživačko pitanje glasi: **Koji je uticaj istorijske traume na albanski etnički identitet?** I ko je moderator tog uticaja?

4. Pregled literature

4.1. Istorijska trauma

Istorijska trauma je koncept koji se odnosi na grupu koja je tokom svoje istorije doživela kolektivne traume, a koje su prenošene sa jedne generacije na drugu (Gone, 2013). Kolektivna trauma je prvobitno konceptualizovana i istraživana kod preživelih Holokausta, a zatim kod afroameričkog stanovništva, Palestinaca i nekih drugih marginalizovanih grupa (Alford, 2015; Henderson et al, 2021; Atallah, 2017). Da bismo bolje razumeli istorijsku traumu Albanaca na Kosovu, koristićemo Soterov konceptualni model istorijske traume (2006). Ovim modelom Sotero predlaže da istorijska trauma nije individualno iskustvo represije i nasilja, već kolektivno iskustvo koje se prenosi sa jedne generacije na drugu i koje utiče na zdravlje i dobrobit zajednice.

Prema ovom modelu, svako iskustvo kolektivne traume počinje od dominantne grupe (primer u kontekstu ove studije: srpski režim) koja potčinjava neku populaciju (Albance na Kosovu). Ovo potčinjavanje može se odvijati kroz: segregaciju/preseljenje (smeštanje stanovništva u sela), fizičko/psihološko nasilje (batine i pretnje smrću), ekonomsko uništenje (nedostatak hrane, nemogućnost trgovine, isključenje sa posla zbog etničke pripadnosti), kulturno oduzimanje (zabrana korišćenja albanskog jezika).

Dalje, model objašnjava kako sve ovo doživljava prva generacija ili primarna generacija (primer: prva generacija nakon Prvog svetskog rata). Ova generacija razvija traumatske reakcije koje mogu biti fizičke, socijalne i psihološke. Fizičke reakcije uključuju lošije zdravlje i razne bolesti zbog nedostatka ishrane. Socijalne reakcije: visoka stopa nezaposlenosti, gubitak resursa, uništavanje struktura zajednice. Psihološke reakcije mogu uključivati povećanu agresivnost i nasilje u porodici, stalni strah za budućnost, nizak nivo samopouzdanja i osećaj bespomoćnosti.

Sekundarna generacija je direktno pogođena izvornom traumom i načinom na koji je primarna generacija obradila tu traumu. Ova generacija sada ima slabije fizičko zdravlje i veću predispoziciju za bolesti, živi u nestimulativnom i negativnom okruženju, u siromaštvu, sa stalnim nasiljem i bez mogućnosti da planira budućnost. Dakle, istorijska

trauma se ne može meriti direktno, kao što bi to bio slučaj sa posttraumatskim stresnim poremećajem, već se njene manifestacije u mentalnom zdravlju mogu prepoznati kroz simptome depresije, anksioznosti, stresa, upotrebe nasilja, nivoa traume (Mohatt, 2014; Brown-Rice, 2013; Barron et al, 2016).

4.2. Narativi viktimizacije

Narativi viktimizacije odnose se na način na koji ljudi oblikuju priče o svojim iskustvima iz događaja u kojima su oni, kao pojedinci ili kao grupa, bili žrtve. Ovi narativi se pojavljuju nakon što se traumatični događaj desi. Neki primeri narativa viktimizacije mogu biti: „Izgubio/la sam sve tokom ovog rata“, „Moja porodica je mnogo patila“, „Naš narod nikada nije bio tretiran kako treba“, „Mi nismo bili krivi za ono što se dogodilo“ itd. Korišćenje ovih narativa utiče na to kako ljudi percipiraju sebe, ali i na to kako čitava zajednica percipira grupu posle traumatičnog događaja.

Osećaj samopercepcije kolektivne viktimizacije duboko je ukorenjen kod pojedinaca i predstavlja integralni deo njihovog socijalnog identiteta (Robben & Suarez-Orozco, 2000), koji traje dugo nakon što je konflikt zvanično završen (Bar-Tal et al, 2009; Shnabel & Nandler, 2008). Takvo uverenje je primećeno u više zajednica koje su zaglavljene u dugotrajnim ili nedavnim sukobima. Na primer, i izraelski Jevreji i Palestinci percipiraju sebe kao jasne žrtve izraelsko-arapskog sukoba i optužuju drugu grupu kao uzročnika konflikta i nasilja (Bar-Tal, 2007; Caplan, 1999; Rouhana & Bar-Tal, 1998).

Za Albance na Kosovu izgleda da je narativ viktimizacije, **Mi protiv Njih** (Teorija socijalnog identiteta, koja će biti objašnjena u narednom odeljku; Tajfel & Turner, 1979), postojao i pre poslednjeg rata, koji je bio kulminacija niza istorijskih događaja. Razlog zašto se poslednji rat smatra kulminirajućim i donekle presudnim događajem u oblikovanju narativa viktimizacije jeste taj što su žrtve (Albanci na Kosovu) dobile potvrdu svoje viktimizacije. Interesovanje međunarodnih medija ili intervencija NATO-a su neki od momenata koji su učinili da se Albanci osećaju vidljivim i zaštićenim. Ono što je dodatno ojačalo ove narative viktimizacije, a što je uticalo na međugrupne procese, jeste i izostanak priznanja krivice i izvinjenja od strane institucija Srbije (Këllezi et al, 2023; Këllezi et al, 2024).

Svi postojeći narativi viktimizacije utiču na način na koji pojedinci povezuju sebe sa grupom. Osećaj pripadnosti grupi, u našem slučaju albanskoj etničkoj grupi, i njena uloga u oblikovanju socijalnog identiteta utiču na to kako se percipira grupa sa kojom postoji konflikt, što u ovom slučaju mogu biti Srbi. Zato, da bismo objasnili kako ovi stavovi postoje među grupama, koristićemo Teoriju socijalnog identiteta od Tajfela i Turnera (1979).

4.3 Teorijski okvir i etnički identitet

Tajfel i Turner (1979) predstavili su Teoriju socijalnog identiteta kroz koncepte unutar-grupe i van-grupe kako bi objasnili stereotipe, predrasude i diskriminaciju među grupama. Ljudi imaju tendenciju da favorizuju grupu kojoj pripadaju, što je poznato kao favorizacija unutar-grupe ili pristrasnost unutar-grupe, i da isključuju druge grupe, što je poznato

kao homogenost van-grupe. Minimalni uslov za pripadnost grupi jeste kada je minimalna paradigma grupe jednostavno članstvo u grupi. Osim toga, tendencija ka pristrasnosti se dodatno pojačava ukoliko je jedna grupa dominantna, a druga nedominantna, odnosno ako jedna uživa status quo i superiornost u poređenju sa drugom grupom. To dovodi do toga da što je identifikacija pojedinca sa sopstvenom grupom jača, to je veća pristrasnost ka grupi i to su izraženije predrasude prema van-grupi.

Ovim možemo da objasnimo odnose između Albanaca i Srba. Samo biti Albanac ili Srbin ispunjava minimalni uslov za članstvo u grupi. Ti članovi dele sa članovima svoje grupe i druge karakteristike, kao što su jezik, istorija, tradicija, vrednosti, stavovi. Ono što povećava favorizaciju unutar-grupe i homogenost van-grupe leži u stalnom konfliktu koji Srbi i Albanci imaju među sobom. Porast predrasuda prema grupama dovodi do toga da odbijaju i najmanji kontakt jedni s drugima.

Etnički identitet je složen konstrukt socijalnog identiteta, koji uključuje samoidentifikaciju kao člana grupe, gde su vrednosti, stavovi, ponašanja i etničko angažovanje u skladu sa tom grupom 87 (Phinney, 1991). Pripadnost etničkom identitetu potvrđuje i održava pozitivne stavove prema sebi i sopstvenoj etničkoj grupi (Tajfel, 1981; Umaña-Taylor et al, 2004). Istraživanja pokazuju da je za Albance na Kosovu etnički identitet veoma važan, do te mere da karakteristike albanskog etničkog identiteta pripisuju i kosovskom identitetu (Maloku et al, 2016; Xhelili, 2010; Babuna, 2000).

4.4 Istorijska trauma, viktimizirajući narativi i etnički identitet

Postoje istraživanja koja se bave kolektivnom traumom na Kosovu, usled rata 1998-1999 (Audergon, 2004; Kelmendi & Hamby, 2023; Hoxha & Andresen, 2021), ali se ona nikada ne tretira kao istorijska trauma. Takođe, nedostaju empirijska merenja etničkog identiteta Albanaca na Kosovu (Baliqi, 2020). Ipak, istraživanja su sprovedena o viktimizirajućim narativima (Andrighetto et al, 2012; Stockdale, 2009; Freedman, 2000). Međutim, ne postoji istraživanje koje nastoji da razume uticaj istorijske, pa čak ni kolektivne traume na etnički identitet, a još manje istraživanje koje pokušava da razume taj uticaj posredstvom moderirajućeg faktora, kao što su viktimizirajući narativi. Pronalaženje ove veze omogućava da se prouče i uticaji drugih događaja, osim poslednjeg rata. Takođe nam omogućava da proučavamo intervencione strategije za adresiranje traume, obradu traumatičnih događaja i, u konačnici, rešavanje konflikta među grupama.

Kao što smo rekli ranije o uticaju istorijske traume koja pogađa svaku sferu života i prenosi se s jedne generacije na drugu, jedan od tih uticaja biće i samopercepcija o grupi kojoj pripadaju. A ceo taj uticaj biće moguć kroz načine na koje ljudi, u ovom slučaju Albanci, obrađuju i prerađuju svoja iskustva putem narativa. Zato su dve hipoteze ovog istraživanja: (H1) istorijska trauma je statistički značajan pozitivan prediktor albanskog etničkog identiteta, (H2) i ovo se predviđanje moderira viktimizirajućim narativima.

5. Metodologija

5.1 Instrumenti

Za merenje istorijske traume korišćeni su različiti instrumenti koji obuhvataju merenje nivoa depresije, anksioznosti, stresa, traume i tolerancije na nasilje. Za merenje stresa, anksioznosti i depresije korišćena je **Depression, Anxiety, Stress Scale (DASS-21)**, autora Lovibond i Lovibond (1995). Ovaj instrument ima ukupno 21 stavku za merenje stresa, anksioznosti i depresije. Interna validnost instrumenta pokazala je visoke vrednosti: za stres $\alpha = .95$, za anksioznost $\alpha = .91$, i za depresiju $\alpha = .86$. Skala sadrži po sedam stavki za svaku potkategoriju.

Za merenje stresa korišćene su tvrdnje poput: „Imao/la sam poteškoće da se smirim nakon što me je nešto uznemirilo“, „Reagovao/la sam preterano u različitim situacijama“. Za merenje anksioznosti tvrdnje su bile: „Imao/la sam telesne drhtaje (npr. u rukama)“, „Bio/la sam svestan/svesna da mi se usta suše“, „Imao/la sam poteškoće sa disanjem (npr. vrlo brzo disanje ili osećaj da ne mogu pravilno da udahnem i bez fizičkih aktivnosti)“. Za merenje depresije tvrdnje su bile: „Nisam bio/la u stanju da doživim bilo kakav pozitivan osećaj“, „Imao/la sam poteškoće da preuzmem inicijativu za bilo kakvu aktivnost“, „Imao/la sam osećaj da nemam ništa čemu bih se radovao/la“.

Harvard Trauma Questionnaire (HTQ-5), autora Mollica i saradnici (1992), korišćen je za merenje traume. HTQ-5 ima 25 stavki, kao na primer: „Ponavljane misli ili sećanja na najbolnije ili najstrašnije događaje“, „Izbegavanje aktivnosti koje podsećaju na traumatičan ili bolan događaj“, „Osećaj da je svet veoma opasno mesto“. Upitnik koristi Likertovu skalu od 1 do 4, gde 1 znači „Nimalo“, a 4 „Ekstremno“. Instrument ima pouzdanost $\alpha = .89$.

Za merenje nasilja korišćen je **The Personal and Relationships Profile (PRP)**, autora Straus i saradnici (1999). Iz upitnika su korišćene dve podskale: Odobravanje nasilja ($\alpha = .97$) i Socijalizacija nasilja ($\alpha = .95$).

Odobravanje nasilja meri nivo u kojem učesnici odobravaju ili opravdavaju nasilje, poput porodičnog nasilja (npr. „Ponekad je neophodno disciplinovati dete jakim i dobrim šamarima“), muškog nasilja (npr. „Dečak koji je udaren od strane drugog dečaka, treba da uzvрати udarac“) i seksualne agresije (npr. „Žena koja je silovana, sigurno je to i tražila“). Socijalizacija nasilja meri izloženost i doživljavanje nasilja tokom detinjstva, unutar porodice (npr. „Kada sam imao/la manje od 12 godina, moj otac ili majka su me udarali šamarima ili tukli“) i van porodice (npr. „Kada sam bio/la dete, često sam gledao/la decu koja nisu bila iz moje porodice kako se svađaju, tuku i udaraju jedno drugo“). Upitnik koristi Likertovu skalu od 1 do 4, gde 1 znači „Snažno se ne slažem“, a 4 „Snažno se slažem“.

Za merenje viktimizirajućih narativa korišćen je **Collective Victimhood Questionnaire** (Schori et al, 2014), modifikovan za kontekst Kosova. Upitnik se sastoji od tri dimenzije: istorijska viktimizacija (3 stavke, npr. „Mi smo oduvek ratovali sa došljacima“), opšta viktimizacija konflikta (5 stavki, npr. „Tokom celog konflikta sa Srbima, Albanci su najviše patili“), viktimizacija događajem konflikta (5 stavki, npr. „Srbi su povređivali i ubijali bez

razlike decu, žene, muškarce i nemoćne starce“). Instrument ima pouzdanost $\alpha = .95$.

Za merenje etničkog identiteta korišćen je **Multigroup Ethnic Identity Measure** (Roberts et al., 1999). Instrument ima dve dimenzije:

- *Istraživanje etničke grupe* (npr. „Provodio/la sam vreme pokušavajući da saznam više o svojoj etničkoj grupi, kao što su istorija, tradicije i običaji“),
- *Angažovanost prema etničkoj grupi* (npr. „Imam snažan osećaj pripadnosti svojoj etničkoj grupi“).

Instrument ima pouzdanost $\alpha = .96$.

5.2 Učesnici

Ukupno 210 učesnika (141 žena i 69 muškaraca) učestvovalo je u studiji. Starost učesnika kretala se od 18 do 68 godina. Učesnici su bili iz urbanih i ruralnih područja (138 urbanih i 72 ruralna), iz opština kao što su: Priština, Podujevo, Mitrovica, Prizren, Đakovica, Uroševac, Gnjilane, Drenas, Skenderaj, Suva Reka i Vučitrn. U ovu studiju nisu uključeni oni mlađi od 18 godina niti oni koji nemaju albansku etničku pripadnost.

5.3 Procedura

Od učesnika su najpre prikupljeni demografski podaci kao što su: starost, pol, mesto stanovanja, obrazovanje, etnička pripadnost, gubici bliskih članova porodice tokom rata, materijalne štete od rata, političko zatvaranje (da li su sami bili zatvorenici ili su imali članove porodice). Za svaki deo upitnika dati su posebni uputi o načinu popunjavanja. Upitnik je distribuiran onlajn. Pre popunjavanja upitnika, učesnicima je predstavljen Obrazac saglasnosti sa informacijama o čuvanju poverljivosti i objašnjenjem da će podaci biti korišćeni isključivo za potrebe ovog istraživanja.

6. Rezultati

U prvoj tabeli prikazali smo aritmetičke sredine, standardne devijacije i bivarijantne korelacije varijabli u ovoj studiji. Istorijska trauma pozitivno je povezana sa viktimizacionim narativima ($r = .59$, $p < .001$) i sa etničkim identitetom ($r = .75$, $p < .001$). Takođe, viktimizacioni narativi su pozitivno povezani sa etničkim identitetom ($r = .72$, $p < .001$). Ove povezanosti sugerišu da su sve tri varijable u studiji snažno povezane i u očekivanom pravcu.

Tabela 1

Aritmetička sredina, standardna devijacija i korelacija među varijablama u studiji

Varijable	M	SD	1	2	3
1. Istorijska trauma	139.69	32.06	—		
2. Viktimizacioninar.	41.8	6.58	.59***	—	
3. Etnički identitet	31.76	6.19	.75***	.72***	—

***p<.001

Hipoteza 1: Istorijska trauma je prediktor etničkog identiteta

Da bismo testirali prvu hipotezu da će viši nivoi istorijske traume biti povezani sa snažnijim etničkim identitetom, sprovedena je linearna regresija. Rezultati pokazuju da istorijska trauma statistički značajno predviđa etnički identitet, $b = 0.144$, $SE = 0.009$, $t(208) = 16.28$, $p < .001$. Model objašnjava varijansu etničkog identiteta sa 56%, $R^2 = .56$, $F(1, 208) = 264.92$, $p < .001$. Takođe, viši nivoi istorijske traume bili su povezani sa snažnijim etničkim identitetom (vidi Tabelu 2).

Tabela 2

Linearni regresioni model koji predviđa etnički identitet iz istorijske traume

Prediktor	B	SE	β	t	p
Konstantan	11.58	1.27	—	9.10	<.001
HT_total	0.144	0.009	.748	16.28	<.001

Napomena: DV = Etnički identitet (ID_t); IV = Istorijska trauma (TH_total).

Hipoteza 2: Viktimizacioni narativi kao moderator predikcije

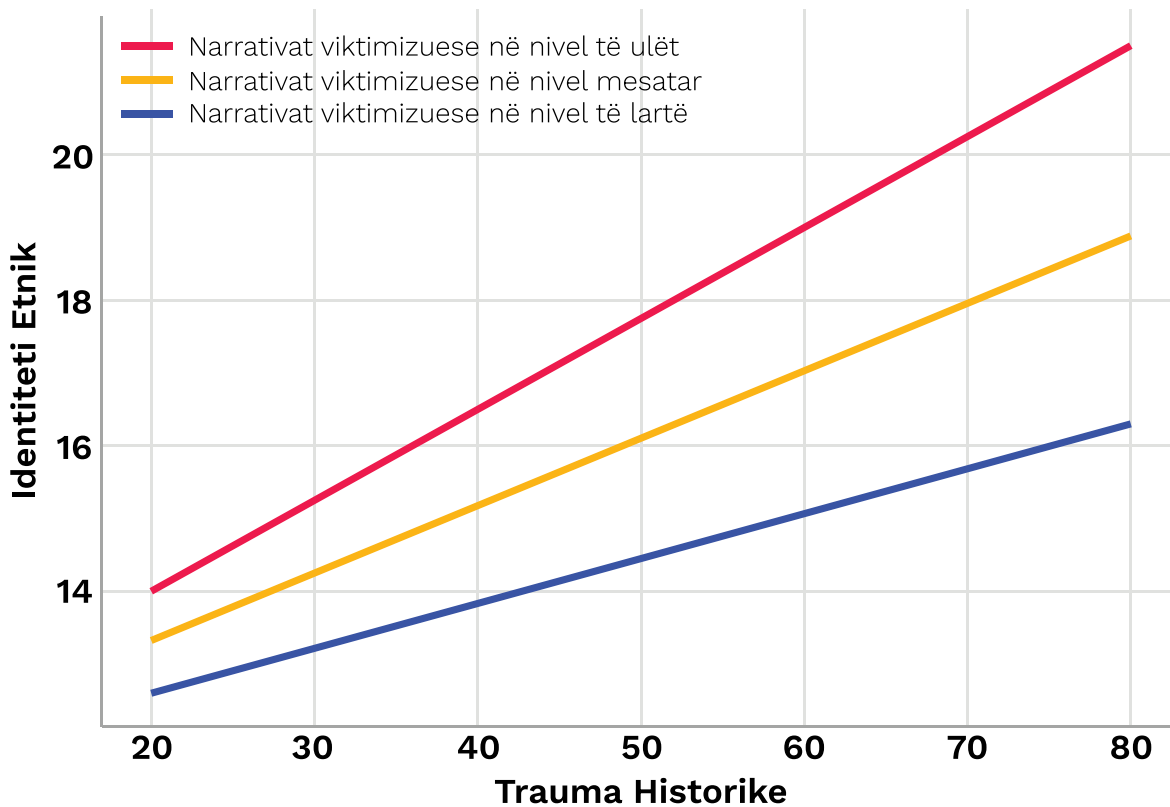
Da bi se testirala druga hipoteza, prema kojoj viktimizacioni narativi moderiraju odnos testiran u prvoj hipotezi, korišćena je analiza moderacije **PROCESS v4.2** (Model 1, Hayes, 2022). Model je bio statistički značajan, $F(3, 206) = 173.85$, $p < .001$, objašnjavajući varijansu etničkog identiteta sa 71.7% ($R^2 = .717$). Interakcija između istorijske traume i viktimizacionih narativa bila je statistički značajna, $b = 0.005$, $SE = 0.0009$, $t = 5.40$, $p < .001$, što ukazuje da je povezanost između istorijske traume i etničkog identiteta bila viša sa porastom nivoa korišćenja viktimizacionih narativa (vidi Tabelu 3). **Slika 1** ilustruje ovu interakciju, gde nagib linije raste kako raste i upotreba viktimizacionih narativa duž odnosa između istorijske traume i etničkog identiteta.

Tabela 3

Moderacija efekta istorijske traume na etnički identitet kroz viktimizacione narative (Model 1, PROCESS)

NV_total (Nivomoderatora)	Efekat HT_total	SE	t	p	95% CI (LLCI, ULCI)
36 (Nizak)	0.0586	0.0113	5.19	<.001	[0.0363, 0.0809]
42 (Srednji)	0.0889	0.0090	9.91	<.001	[0.0712, 0.1065]
48 (Visok)	0.1191	0.0098	12.17	<.001	[0.0998, 0.1384]

Napomena: DV = Etnički identitet (ID_t); IV = Istorijska trauma (HT_total);
Moderator = Viktimizacioni narativi (NV_total).

Slika 1: Interakcija istorijske traume i viktimizacionih narativa u predikciji etničkog identiteta

Ovi rezultati pokazuju da su hipoteze potvrđene. Istorijska trauma je snažan prediktor etničkog identiteta i ovaj odnos dodatno jača kada se ljudi oslanjaju na upotrebu viktimizacionih narativa.

7. Diskusija i preporuke

Nalazi ove studije pokazuju da istorijska trauma utiče kroz generacije na etnički identitet putem viktimizacionih narativa. Ovaj nalaz je u skladu sa Teorijom socijalnog identiteta. Kada je neka grupa potčinjena i diskriminisana, ta grupa pronalazi alternative kako bi stvorila pozitivne percepcije o sebi i grupi kojoj pripada (Tajfel, 1978). Albanci na Kosovu, kao potčinjena grupa tokom istorije, stvorili su okolnosti u kojima grupa održava osećaj pripadnosti svom identitetu, ali koristeći viktimizacione narative.

Upotreba viktimizacionih narativa i zadržavanje u ulozi žrtve evidentni su i u Bosni i Hercegovini. Jedna Mijićeva studija (2021), slično kao i aktuelna studija, otkrila je da je kod Bošnjaka zadržavanje u ulozi žrtve uticalo na stvaranje pozitivnijih stavova prema sopstvenoj grupi. Takođe, studija sprovedena među američkim Indijancima pokazala je da istorijska trauma 92 ima uticaj na etnički identitet (Guenzel & Struëe, 2020). Ovaj nalaz je ponovo u skladu sa nalazima aktuelne studije, gde je kod Albanaca na Kosovu pokazano da istorijska trauma utiče na način na koji se identifikuju sa svojom etničkom grupom.

Ovi nalazi pokazuju koliko otežavaju proces obrade traume i prihvatanja pomirenja sa drugom etničkom grupom. Ova promena može se postići kroz obrazovne kurikulume, gde se pored znanja o kolektivnim sećanjima uči i kritičko promišljanje postojećih narativa.

Pored obrazovnog sistema, stručnjaci za mentalno zdravlje treba da rade sa grupama koje mogu biti najviše pogođene istorijskom traumom i gde viktimizacioni narativi mogu biti najprisutniji, posebno sa ranjivim grupama, kao što su: ratni veterani, preživeli masakra na Kosovu, bivši politički zatvorenici, preživeli seksualnog nasilja. Ova intervencija treba da uključi i njihove porodice kako se prenošenje traume ne bi nastavilo među generacijama. Adresiranje poslednje kolektivne traume, tj. rata na Kosovu 1997-1999, predstavlja prvi korak u obradi istorijske traume. Postepena intervencija u slojevima istorijske traume stvara mogućnost njene obrade i sprečavanja međugeneracijskog prenošenja.

Nevladine organizacije mogu razviti više održivih zajedničkih projekata između etničkih grupa kako bi se tokom kontakta smanjile predrasude i stereotipi jednih o drugima. Ovi projekti treba da uključe ne samo mlade posleratnih generacija, već i one koji su doživeli pred-ratne događaje.

Buduće studije treba da obuhvate više dimenzija koje grade istorijsku traumu i da bolje razumeju koje od njih mogu biti problematične. Kroz kvalitativna istraživanja potrebno je dublje istražiti viktimizacione narative. Longitudinalne studije su neophodne da bi se razumelo kako narativi utiču i prenose se kroz generacije, kako bi tretman mogao biti prilagođen potrebama.

8. Zaključak

Ova studija pokazuje uticaj koji istorijska trauma ima na etnički identitet Albanaca na Kosovu, a koji se dodatno pojačava kroz viktimizacione narative. Putem ove studije može-

mo makar delimično razumeti uticaj traumatičnih događaja tokom istorije na blagostanje generacija. Način interpretacije ovih događaja dovodi do toga da se traumatska iskustva prenose dalje, negativno utiču na blagostanje i održavaju konflikt među etničkim grupama. Razumevanje načina na koji ljudi interpretiraju istorijska iskustva može biti korak ka objašnjenju današnjeg etničkog identiteta i onog koji će postojati u budućnosti.

Ova studija može poslužiti kao osnova za dalja istraživanja istorijske traume i dublje proučavanje viktimizacionih narativa, što bi zatim omogućilo kreiranje strategija za intervenciju.

9. Bibliografija

Abdullahu, D., & Ndoja, D. (2024). Lufta e Kosovës, 1997–1999: Një bibliografi e përzgjedhur. Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”.

Andrighetto, L., Mari, S., Volpato, C., & Behluli, B. (2012). Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, 33(4), 513–529.

Atallah, D. G. (2017). A community-based qualitative study of intergenerational resilience with Palestinian refugee families facing structural violence and historical trauma. *Transcultural psychiatry*, 54(3), 357–383.

Audergon, A. (2004). Collective trauma: The nightmare of history. *Psychotherapy and politics international*, 2(1), 16–31.

Babuna, A. (2000). The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic identity superseding religion. *Nationalities Papers*, 28(1), 67–92.

Baliqi, B. (2020). State and Belonging: Collective memory and identity formation in post-war Kosovo. *Forging Kosovo: Between Dependence, Independence and Interdependence*, 27–44.

Barron, I., McInnes, J., & Abdallah, G. (2016). Intergenerational trauma framework for programme efficacy studies: Child trauma recovery in occupied Palestine. *Critical and Radical Social Work*, 4(2), 217–230.

Brown-Rice, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. *Professional Counselor*, 3(3).

Eichmann, A. K. (1962). Transcript of the trial in the case of the Attorney-General of the Government of Israel v. Adolf Karl Eichmann, Criminal Case No. 40/61 [Microfiche edition]. Microcard Editions

Faul, F., Erdfelder, E., Buchner, A., & Lang, A. G. (2009). Statistical power analyses using

G* Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior research methods*, 41(4), 1149-1160.

Fred Alford, C. (2015). Subjectivity and the intergenerational transmission of historical trauma: Holocaust survivors and their children. *Subjectivity*, 8(3), 261-282.

Freedman, L. (2000). Victims and victors: reflections on the Kosovo War. *Review of International Studies*, 26(3), 335-358.

Freundlich, L. (1913). *Albania's Golgotha: Indictment of the exterminators of the Albanian people*. Vienna.

Gashi, S. (2004). *Helmimet në Kosovë 1990: Një akt i qëllimshëm*. Prishtinë: Qendra për Informim të Kosovës.

Gazeta Express. (2025). [Title of the article]. *Gazeta Express*.

Gone, J. P. (2013). Redressing First Nations historical trauma: Theorizing mechanisms for indigenous culture as mental health treatment. *Transcultural psychiatry*, 50(5), 683-706.

Guenzel, N., & Struwe, L. (2020). Historical trauma, ethnic experience, and mental health in a sample of urban American Indians. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 26(2), 145-156.

Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd ed.). The Guilford Press.

Helsinki Watch. (1992). *Yugoslavia: Human rights abuses in Kosovo, 1990-1992*. Human Rights Watch.

Henderson, Z. R., Stephens, T. N., Ortega-Williams, A., & Walton, Q. L. (2021). Conceptualizing healing through the African American experience of historical trauma. *American journal of orthopsychiatry*, 91(6), 763.

Hoxha, A., & Andresen, K. (2021). Violence, War, and Gender: Collective Memory and Politics of Remembrance in Kosovo. *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, 263- 283.

Human Rights Watch. (1999). *A week of terror in Drenica: Humanitarian law violations in Kosovo*. Human Rights Watch.

Human Rights Watch. (2001). *Under orders: War crimes in Kosovo*. Human Rights Watch.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (2009). *Prosecutor v. Šainović et al. Case No. IT-05-87*. ICTY.

International Crisis Group. (1998). The Kosovo spring. ICG Balkans Report No. 41.

Keçmezi-Basha, S. (2018). Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve 1963–1964. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., & Jones, T. Z. (2024). A social identity analysis of ingroup norms, trauma, and justice: The intergenerational experiences of Albanian dictatorship survivors. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., Livingstone, A., & Guxholli, A. (2023). Communities as conduits of harm: A social identity analysis of appraisal, coping and justice-seeking in response to historic collective victimization. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 33(2), 374-390.

Kelmendi, K., & Hamby, S. (2023). Resilience after trauma in Kosovo and southeastern Europe: a scoping review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(4), 2333-2345.

Koha.net. (2022, September 15). Shpërngulja e nxënësve në vitin 1990: Pasojat e politikave diskriminuese të regjimit serb. <https://www.koha.net/aktuale/325678/shperngulja-e-nxenesve-ne-vitin-1990-pasojat-e-politikave-diskriminuese-te-regjimit-serb/Kosovo> 95 Education Center. (2009). Kosovo education and the challenges of reform. Prishtinë: KEC.

Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, 33(3), 335-343.

Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C., & Ellemers, N. (2016). Building National Identity in Newborn Kosovo: Challenges of Integrating National Identity with Ethnic Identity Among Kosovar Albanians and Kosovar Serbs. In *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory* (pp. 245–260). Springer. Mijić, A. (2021). Identity, ethnic boundaries, and collective victimhood: analysing strategies of self-victimisation in postwar Bosnia-Herzegovina. *Identities*, 28(4), 472-491.

Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. Harper & Row.

Milloshëviq, S. (1989, June 28). Gazimestan speech. Fushë Kosovë, Kosovo.

Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D., & Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: A conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science & medicine*, 106, 128-136.

Mollica, R. F., Caspi-Yavin, Y., Bollini, P., Truong, T., Tor, S., & Lavelle, J. (1992). The Harvard Trauma Questionnaire: Validating a cross-cultural instrument for measuring torture, trauma, and posttraumatic stress disorder in Indochinese refugees. *The Journal of ner-*

vous and mental disease, 180(2), 111-116.

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1999). Kosovo/Kosova: As seen, as told. An analysis of the human rights findings of the OSCE Kosovo Verification Mission. OSCE.

Phinney, J. S. (1991). Ethnic identity and self-esteem: A review and integration. *Hispanic journal of behavioral sciences*, 13(2), 193-208.

Roberts, R., Phinney, J., Mase, L., Chen, Y., Roberts, C., & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity in young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19(3), 301-322.

Sotero, M. (2006). A conceptual model of historical trauma: Implications for public health practice and research. *Journal of health disparities research and practice*, 1(1), 93-108.

Stockdale, L. P. (2009). Discourses of Conflict: Victimhood, Sovereignty, and Identity in Kosovo. In Canadian Political Science Association Annual Conference.

Straus, M. A., Hamby, S. L., Boney-McCoy, S., & Sugarman, D. B. (1999). The Personal and Relationships Profile (PRP): Form P4. University of New Hampshire: Durham, NH, USA.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

Tajfel, H. E. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic press.

Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European journal of social psychology*, 9(2), 187-204.

Turner, J. C., BrowUmaña-Taylor, A. J., Yazedjian, A., & Bámaca-Gómez, M. (2004). Developing the ethnic identity scale using Eriksonian and social identity perspectives. *Identity: An international journal of theory and research*, 4(1), 9-38., R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European journal of social psychology*, 9(2), 187-204.

Xhelili, M. (2010). *Post-Independent Kosovo: From Prescriptive to Descriptive Identities*. Skidmore College.

Zimbardo, P. G. (1971). The power and pathology of imprisonment. *Congressional Record*. (Reprinted in *Hearings Before Subcommittee No. 3, House of Representatives, Ninety-Second Congress, First Session on Corrections, Part II, Prisons, Prison Reform and Prisoner's Rights: California*. U.S. Government Printing Office, 1971).

Zimbardo, P. G. (2008, June). The psychology of evil [Video]. TED Conferences. <https://>

www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil

Utica j nasleđa rata 1998-1999. na percepcije i izazove romske omladine na Kosovu

Istraživanje sprovedeno na mladima otkriva jasnu sliku u vezi sa njihovim znanjem i osećanjima o poslednjem ratu na Kosovu. Velika većina je mnogo toga čula o događajima iz 1998-1999. godine i glavne informacije dobija od porodice i nastavnika, dok se samo mali broj oseća potpuno i detaljno informisanim o tom periodu. Ovo pokazuje da formalno obrazovanje o ratu i njegovim posledicama još uvek nije u potpunosti ostvareno, ostavljajući prostor za prenošenje jednostranih ili neobrađenih narativa koji utiču na formiranje percepcija omladine.

Značajan broj mladih upoznao se sa ličnim pričama vezanim za period rata, a njihove reakcije na te priče uglavnom su zabrinjavajuće, ali i izražavaju radoznalost da bolje razumeju taj period. Ovo pokazuje spremnost na refleksiju i dublje znanje, ali i osetljivost prema traumama i podelama koje su deo kolektivnog sećanja. Pored toga, 63% njih izveštava o ličnim iskustvima nejednakog tretmana zbog etničkog, verskog ili porodičnog porekla, što pokazuje da društveni izazovi i podele nisu samo problem prošlosti, već realnost koja i dalje utiče na svakodnevni život zajednica.

Ova situacija je posebno zabrinjavajuća za romsku zajednicu, koja je često osuđivana i suočava se sa predrasudama na osnovu događaja koji ne pripadaju novim generacijama. Oni nisu bili direktni svedoci ratnih događaja, mnogi od njih tada nisu ni bili rođeni, ali ipak nastavljaju da nose posledice zajedničke istorije koju nisu izabrali i za koju ne snose odgovornost. Ovakav oblik kolektivnog pripisivanja predstavlja nepravedan teret koji negativno utiče na njihove mogućnosti integracije i izgradnju ličnih i društvenih identiteta.

Nedostatak održivog i inkluzivnog obrazovanja o događajima iz rata i njegovim posledicama ostavlja prostor za reprodukovanje stereotipa i narativa koji podstiču međuetničke podele i učvršćuju predrasude. Bez institucionalne i programske posvećenosti unapređenju istorijskog obrazovanja i promovisanju interkulturalnog dijaloga, ove tenzije će se nastaviti ponavljati i ispoljavati u različitim oblicima društvene nepravde.

Ipak, rezultati ankete donose i poruku nade: mladi pokazuju jasan stav o potrebi očuvanja mira i prihvataju važnost poštovanja i uvažavanja razlika među ljudima. Visok procenat onih koji izražavaju posvećenost miru i podršku inkluzivnom društvu svedoči da postoji čvrsta osnova za izgradnju mostova razumevanja i zajedničkog života u kosovskom društvu.

Zaključno, izazovi koji proističu iz nasleđa rata zahtevaju kontinuirano i odgovorno an-

gažovanje na svim nivoima društva. Neophodno je kreirati politike i inicijative koje pomažu u eliminisanju svih oblika nepravde, stigmatizacije i predrasuda koje povezuju mlađe generacije sa istorijom koju nisu doživeli. Samo kroz istinsko obrazovanje, otvoreni dijalog i inkluzivne politike može se izgraditi okruženje u kojem se svaki građanin oseća vrednovanim i jednakim. To će obezbediti da buduće generacije imaju priliku da rastu i razvijaju se bez tereta nepravde istorije, doprinoseći izgradnji pravednijeg, ujedinjenog i održivog društva na Kosovu.

Tranziciona pravda: Perspektive mladih o suočavanju s prošlošću. Postojanje, bitnost i uloga tranzicione pravde u okviru aktuelnih studentskih protesta u Srbiji

Uvod

U savremenim postkonfliktnim društvima, pitanje suočavanja s prošlošću i uspostavljanja tranzicione pravde postaje ključno za stabilan i demokratski razvoj. Bez priznavanja istine, odgovornosti i pravde za počinjene zločine nije moguće izgraditi poverenje među zajednicama i uspostaviti održivi mir. Srbija, kao društvo sa nasleđem ratova 1990-ih, suočava se sa kontinuiranom krizom identiteta, polarizacijom u javnom diskursu i odsustvom sveobuhvatnog institucionalnog pristupa tranzicionoj pravdi. Iako su od kraja ratova prošle gotovo tri decenije, političke elite, kao i šira javnost, i dalje pokazuju ambivalentnost prema suočavanju sa ratnim zločinima i odgovornošću.

U tom kontekstu, posebnu pažnju zaslužuje pitanje kako nove generacije – koje same nisu direktno učestvovala u ratovima – razumeju i pozicioniraju se prema nasleđu prošlosti.

Studenti, kao deo mlade populacije, mogu da se posmatraju kao nosioci potencijalnih društvenih promena, pogotovo kada se u obzir uzima trenutna politička i društvena situacija u Srbiji. Njihova uključenost u političke procese, kroz proteste i druge oblike građanskog angažmana, otvara mogućnost da se sagleda i njihov odnos prema pitanjima tranzicione pravde. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li studenti vide suočavanje s prošlošću kao deo svojih ciljeva, ili tu temu prepuštaju drugim akterima društva.

Polazeći od ove kompleksnosti, u radu će biti analizirano kako studenti percipiraju tranzicionu pravdu u kontekstu aktuelnih društvenih promena. U fokusu će biti pitanje da li postoji prostor da studentska energija i masovnost protesta posluže kao osnova za pokretanje šireg dijaloga o suočavanju s prošlošću. U nastavku rada biće predstavljen konkretan predmet istraživanja, istraživačka pitanja i hipoteza, kao i metodološki okvir istraživanja.

Predmet i cilj istraživanja

Studentski protesti u Srbiji počeli su krajem novembra 2024. godine blokadom Fakulteta dramskih umetnosti. Od tada je prošlo više od sedam meseci. Studenti su postigli

određene promene na polju društvene svesti. Uspeli su da osnaže građanstvo i da ga podstaknu da se odupre pritiscima i zauzme za društveno relevantne ciljeve. Međutim, vidljivo je da od samog početka protesta, nacionalizam nosi određenu ulogu i težinu, čak i kod mladih – od isticanja zastava „Nema predaje” do pevanja nacionalističkih pesama.

Ratni veterani podržali su studentske proteste. Rame uz rame stali su uz studente i s njima redarili na protestima, ispred RTS-a... Njihova prisutnost izazvala je još veće strahopoštovanje 99 u društvu. Mnogi su zanemarili činjenicu da su na protestima bili prisutni veterani 63. padobranske brigade i 125. motorizovane brigade Vojske Jugoslavije, koji su učestvovali u operaciji „Reka” krajem aprila 1999, kojom prilikom je ubijeno 350 albanskih civila (Inicijativa, 2025).

Tokom blokade zgrade Radio-televizije Srbije (RTS-a), ratni veteran Goran Samardžić je održao govor oko kog se javnost složila da predstavlja prvi korak ka suočavanju s prošlošću i priznavanju ratnih zločina jer je došao od nekog ko je direktno bio deo ratne mašinerije.

Međutim, početak aktivnog i javnog dijaloga o tranzicionoj pravdi u okviru studentskog pokreta se i dalje ne nazire. U cilju istraživanja kasnije ću postaviti hipotezu tvrdnjom da mladi okupljeni unutar studentskog pokreta prepuštaju drugima da pokrenu javni razgovor o nedavnoj prošlosti umesto da tu temu proaktivno nametnu. Umesto toga, studenti Filozofskog fakulteta odlaze na Kosovo, posećuju manastire i „dublje nego ikada ranije, više srcem nego rečima razumeju koliko su Kosovo i Metohija duboko ugrađeni u temelje srpske državnosti i identiteta”.⁷⁸

Na osnovu spomenutih događaja, istraživanje podrazumeva ispitivanje perspektive mladih o suočavanju s prošlošću u kontekstu aktuelnih protesta iz razloga što trenutni protesti sadrže masovnost koja je pokrenuta studentskom energijom i istrajnošću. Cilj istraživanja je da se stekne ideja o tome kakve stavove mladi formiraju ili ne formiraju na temu suočavanja s prošlošću i koliko je ta tema za njih bitna.

Istraživačko pitanje

Ima li prostora za tranzicionu pravdu u okviru aktuelnih studentskih protesta? Kako studenti percipiraju tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću u vremenu (pokušaja) menjanja društva i njegovih struktura u Srbiji?

U okviru ovog istraživanja postavlja se hipoteza koja glasi:

Mladi (studenti) okupljeni unutar studentskog pokreta izbegavaju temu suočavanja s prošlošću o ratovima iz 1990-ih i prepuštaju drugima da pokrenu javni razgovor o nedavnoj prošlosti, umesto da tu temu proaktivno nametnu.

78 Iz saopštenja o odlasku u Kosovsku Mitrovicu, sa Instagram naloga filozofi.u.blokadi UB.

Teorijski okvir

U okviru istraživanja oslanjam se na dva teorijska okvira kroz koje ću posmatrati i analizirati informacije i stavove koje informanti podele sa mnom.

1. Tranziciona pravda

U ovom istraživanju tranziciona pravda se koristi kao ključni teorijski okvir za razumevanje odnosa studenata prema pitanju suočavanja s prošlošću u kontekstu savremenih društvenih promena. Tranziciona pravda kao koncept razvila se kao odgovor na potrebe društva da se izbori sa nasleđem masovnih kršenja ljudskih prava, najčešće nakon perioda autoritarne vladavine, rata ili represije (ICTJ). Osnovna ideja ovog koncepta jeste da istina, pravda, reparacije i institucionalne reforme čine temelj za obnovu poverenja u institucije, pomirenje između grupa u konfliktu i izgradnju održivog mira.

Prema definiciji Međunarodnog centra za tranzicionu pravdu (ICTJ), tranziciona pravda obuhvata četiri osnovna stuba:

Krivična pravda – procesuiranje odgovornih za najteže zločine;

Pravo na istinu – pravo žrtava i društva da znaju šta se dogodilo;

Reparacije – kompenzacija i priznanje žrtvama;

Institucionalne reforme – transformacija institucija koje su bile odgovorne za kršenja prava kako se zločini ne bi ponovili.

U postjugoslovenskom kontekstu, tranziciona pravda je primenjena selektivno i neujednačeno (Popović, 2021). U Srbiji, institucionalni odgovori na ratne zločine i suočavanje s prošlošću ostaju fragmentisani i često politizovani. Iako je tokom 2000-ih bilo pokušaja da se kroz rad Haškog tribunala, domaćih sudova i inicijativa civilnog društva otvori dijalog o odgovornosti, većina ovih procesa nije bila praćena sistemskom transformacijom institucija, niti dubinskim prihvatanjem odgovornosti u javnom prostoru (Popović, 2021).

Kao što ističe Ruti Teitel, tranziciona pravda je u svojoj suštini paradoksalan proces jer pokušava da ostvari pravdu u trenucima kada pravne i političke strukture još uvek nisu stabilne ili demokratski utemeljene (Teitel, 2014). Upravo zato je važno ispitati ulogu građanskih aktera – kao što su studenti – u tom procesu. Ova grupa, iako formalno nije odgovorna za zločine prošlosti, ima potencijal da oblikuje javni diskurs u vezi sa njima i utiče na institucionalne i društvene promene.

U ovom istraživanju, tranziciona pravda se ne posmatra isključivo kao pravni mehanizam, već i kao društveni proces koji zahteva aktivno učešće građana. Time se otvara prostor za ispitivanje sledećeg: da li studenti, kao nosioci društvene promene, prepoznaju potrebu za suočavanjem s prošlošću i da li su spremni da o toj temi govore javno i proaktivno – ili je, kao što glasi hipoteza ovog rada, i dalje prepuštaju drugim akterima društva.

2. Kolektivno i istorijsko pamćenje – Maurice Halbwachs

Francuski sociolog Maurice Halbwachs smatra se utemeljivačem teorije kolektivnog pamćenja, koja polazi od ideje da se pamćenje nikada ne formira u izolaciji pojedinca, već u okviru društvenih grupa kojima on pripada. Drugim rečima, način na koji se sećamo prošlosti uvek je oblikovan društvenim kontekstom, odnosima i dominantnim narativima (Halbwachs).

Halbwachs pravi razliku između kolektivnog i istorijskog pamćenja: kolektivno pamćenje odnosi se na živa sećanja koja se prenose unutar određene društvene grupe – porodice, zajednice, nacije – i direktno su povezana sa identitetom te grupe. Ta sećanja su fleksibilna, menjaju se kroz vreme, i često se prilagođavaju potrebama sadašnjeg trenutka (Halbwachs).

Istorijsko pamćenje, s druge strane, podrazumeva sećanje na događaje koji više nisu deo neposrednog, ličnog iskustva već se prenose putem istorijskih narativa, institucija, udžbenika, muzeja i spomenika. To je institucionalizovano, „hladnije“ sećanje, koje često reflektuje zvaničnu interpretaciju prošlosti.

U kontekstu tranzicione pravde i studentskih protesta, Halbwachsova teorija može pomoći da razumemo kako kolektivno pamćenje funkcioniše unutar mladih generacija, koje ratove 1990-ih nisu doživele direktno, ali su njihovi odjaci prisutni u javnom prostoru kroz simbole, nacionalne narative i političke poruke.

Postavlja se pitanje: da li studenti danas baštine kolektivno pamćenje koje ide ka suočavanju sa prošlošću, ili ono koje podstiče zaborav, selektivno sećanje i nacionalističku mitologiju? Halbwachs nas podseća da sećanje nije neutralno – ono se oblikuje kroz grupni identitet, ali se i koristi za određene ciljeve, često političke.

Zbog toga je ova teorija posebno korisna za razumevanje kako i zašto neke teme (poput ratnih zločina) ostaju potisnute iz studentskih narativa, dok se druge (npr. simboli nacionalnog ponosa) aktivno reprodukuju. To otvara prostor za dublju analizu javne upotrebe prošlosti unutar studentskog pokreta i njegovih ideoloških okvira.

3. Teorija kolektivnog identiteta – Albert Melucci

Narativ o studentskom pokretu i njihovom odnosu prema tranzicionoj pravdi može se teorijski gledati kroz okvir kolektivnog identiteta. Melucci identitet posmatra kao dinamičan proces kroz koji se grupa konstituiše kao politički subjekt. Prema Melucciu, kolektivni identitet nije nešto što unapred postoji, već se gradi kroz zajedničke prakse, simbole, iskustva i diskurse (Melucci).

Metodologija istraživanja

Ciljna grupa:

Ciljna grupa obuhvata studente koji su aktivni ili su bili aktivni u okviru studentskog pokreta, bilo na svojim fakultetima ili van njih, u periodu od novembra 2024. do juna 2025.

godine (ukoliko njihova aktivnost nije ranije prestala usled određenih okolnosti).

Prvobitno je bilo planirano da se sprovede 15 intervjua, ali je zbog ograničenog odziva ispitanika ukupan broj sagovornika bio 12.

Metode prikupljanja podataka:

1. Polustrukturisani intervjui

Sprovedeno je ukupno 9 polustrukturisanih intervjua, pojedinačno sa svakim ispitanikom. Intervjui su vođeni na osnovu vodiča s ključnim pitanjima, koji je služio kao okvir za razgovor. Vodič sa pitanjima nalazi se u dodatku rada (vidi: Aneks – pitanja korišćena u intervjuiima).

2. Grupni intervjui: Jedna sesija sa više studenata u formi okruglog stola.

Pored individualnih intervjua, organizovana je i jedna sesija grupnog intervjua u formi okruglog stola, sa više studenata. Cilj ove sesije bio je da se podstakne dijalog i razmena mišljenja među učesnicima, kako bi se uočile kolektivne perspektive i razlike u tumačenju.

Obrada podataka: Podaci dobijeni iz intervjua analizirani su korišćenjem tematske analize, kao metode kvalitativne analize sadržaja. Proces je uključivao identifikovanje i interpretaciju tematskih obrazaca koji se pojavljuju u narativima ispitanika.

Analiza istraživanja

Ima li prostora za tranzicionu pravdu u okviru aktuelnih studentskih protesta? Kako studenti percipiraju tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću u vremenu (pokušaja) menjanja društva i njegovih struktura u Srbiji?

Ovo istraživanje sprovedeno je između 26. juna i 17. jula 2025. godine u Beogradu, glavnom gradu Srbije. Tokom analize, rad se oslanja na pretpostavku iznetu ranije da studenti, iako aktivno učestvuju u borbi za društvene promene, retko proaktivno otvaraju pitanja vezana za nedavnu prošlost, već tu odgovornost prepuštaju drugim akterima javne sfere. U narednim segmentima biće predstavljeni ključni nalazi istraživanja koji osvetljavaju način na koji studenti percipiraju tranzicionu pravdu, razloge za njenu marginalizaciju unutar protestnih aktivnosti, kao i potencijalni prostor za njeno uključivanje u šire društveno-političke zahteve studentskog pokreta.

Bitno je navesti da se sprovođenje istraživanja i razgovori s informantima dešavaju u vrlo neizvesno i nezgodno vreme: nakon velikog protesta 28. juna 2025. godine kada pri završetku protesta studentski pokret građanima daje zeleno svetlo za građansku neposlušnost. Sledi policijska brutalnost, nasilje i hapšenje demonstranata (Mašina). U danima nakon protesta slede barikade i blokiranje ulica kao vid građanske neposlušnosti i odgovor na policijsko nasilje u toku noći 28/29. juna (Gočanin).

Generalni utisak koji ispitanici odaju jeste da su svi bez obzira na svoja politička opredeljenja i vrednosti aktivni u okviru studentskog pokreta i podržavaju zahteve studentskog pokreta. Aktivnost na blokadama među ispitanicima razlikuje se najviše prema tome koji im je matični fakultet i kako su se oni u svom fakultetskom okruženju snašli. Dvoje ispitanika su studenti privatnog fakulteta, te nisu učestvovali u samoj blokadi zgrade ali su redovno prisutni na 103 protestima i različitim aktivnostima u okviru pokreta. Na pitanje koji su zahtevi za njih lično ključni svi ispitanici su se fokusirali na prva četiri studentska zahteva (Studentski zahtevi). Više ispitanika je spomenulo da nisu očekivali da će protesti nakon pada nadstrešnice u Novom Sadu zaživeti. Nakon prvog protesta u Novom Sadu, 5. novembra 2024. nisu očekivali da će se nastaviti s protestnom energijom (BBC News, 2024). Međutim, kada je blokiran FDU a zatim i Rektorat u Beogradu, te predstavljen koncept plenuma, studenti su počeli da se samoorganizuju. Koncept plenuma i samoorganizovanja privukao je sve ispitanike i na pitanje „Kako bi opisali vaš politički stav/vrednosti” svi su se orijentisali prema levisi. Osećaj i stav koji ispitanici ispoljavaju može se posmatrati kroz teoriju kolektivnog identiteta o kojoj govori Albert Melucci. Upravo kroz teoriju kolektivnog identiteta posmatra se studentski pokret i ispitanici potvrđuju da se u trenutku nakon pada nadstrešnice, protesta u Novom Sadu 5. novembra 2025. godine i incidenta ispred Fakulteta dramskih umetnosti, dešava ujedinjenje kroz proces identifikacije (Lee, S.), prolaženja kroz težak period: prepoznavanje zajedničkih problema. Stvara se solidarni studentski pokret sa iznetim zahtevima, pomoću kojih se pre svega prema ispitanicima traži pravednije društvo, bez korupcije.

Ova vrsta političkog buđenja i izgradnje kolektivnog identiteta otvara dalji prostor za pitanja koja se tiču najosetljivije teme ovog društva – ratovi 1990-ih. Potencijal studentskog pokreta za menjanje društva i društvene svesti je velik. Kroz intervju ispitanike sam uvela u razgovor o tranzicionoj pravdi postavljajući pitanje: „Da li si ikad čuo/la za pojam tranziciona pravda? Kako ga interpretiraš?” Od ukupno dvanaest ispitanika, dva ispitanika su čula za tranzicionu pravdu i znala na šta se odnosi. Ukoliko ispitanici nisu znali niti čuli ranije za pojam „tranziciona pravda“, pročitala bi im se definicija i pojasnio koncept, a zatim bi bili upitani s čim povezuju to što su čuli. Prva asocijacija koju su imali je „vezana za proteklih 8 meseci i studentsku borbu kao vrstu tranzicije koja stremlji ka boljem društvu”. Od 10 ispitanika koji nisu ranije čuli za tranzicionu pravdu, nikome asocijacija nisu bile ratne 1990-te. Polazeći dalje, asocijacije na 1990-te godine su im većinski bombardovanje, težak period i sankcije. O tome su najviše slušali u krugu porodice, ukoliko je porodica pričala o tom periodu. Međutim, svi su konstatovali da se o 1990-ima najviše čuti i da, ukoliko žele da saznaju nešto više, moraju sami da istraže to, bilo preko interneta ili kroz neku literaturu.

Sagledavajući Halbwachsovu teoriju kolektivnog sećanja, vidimo kako se ono formira i prenosi na sadašnju generaciju studenata. Činjenica da 12 različitih ispitanika ima vrlo slično skrojene informacije od strane porodice prožima se kroz ideju/teoriju o kolektivnom pamćenju. Kao što je ranije već rečeno, kolektivno pamćenje se odnosi na živa sećanja koja se prenose unutar određene društvene grupe – porodice, zajednice, nacije – i direktno su povezana sa identitetom te grupe. Ta sećanja su fleksibilna, menjaju se kroz vreme, i često se prilagođavaju potrebama sadašnjeg trenutka (Halbwachs). Ovo

sugeriše da se kolektivno pamćenje mladih pretežno oblikuje unutar porodice, pri čemu prećutane informacije imaju jednako snažan uticaj kao i one koje se aktivno prenose. Na taj način, buduće generacije nasleđuju ne samo sećanja, već i tišinu, što dodatno otežava razumevanje prošlosti i formiranje kritičkog stava prema njoj. U tom kontekstu, otvara se važno pitanje tokom intervjua: koliko ispitanici misle da je važno da se kao društvo suočimo sa zločinima iz prošlosti? Uključujući i one koji su počinjeni nad drugim narodima? Odgovori ispitanika na ovo pitanje bili su jednoglasni – svi smatraju da je to izuzetno bitno. S druge strane, većina ispitanika se o 1990-ima nije informisala dalje od porodice. Opservacija koja je neizbežna jeste upravo ta da, iako ispitanici misle da je izuzetno bitno da se suočimo sa zločinima – nije im palo na pamet da suočavanje s zločinima takođe treba da krene od informisanja samog sebe.

Čak i pitanja koja podrazumevaju čisto razumevanje sopstvenih osećanja povodom određenih društvenih pojava – kao što je prisustvo ratnih veterana na protestima – nisu naišla na vidnu samorefleksiju. Mišljenja i osećanja ispitanika bila su podeljena uglavnom između neutralnosti i nerazumevanja oko njihovog zauzimanja prostora na protestima. Međutim većina se složila da „...svako treba da ima pravo da bude na protestima, ukoliko su se oni organizovali kao grupa i to je u redu. Svaka podrška je dobrodošla.” Dotle su dva od 12 ispitanika spomenula prisustvo veterana 63. padobranske jedinice i 125. motorizovane brigade Vojske Jugoslavije Siniše Jevtića i Nenada Stanića, za koje se ne zna da li su se ikada javno ogradili od zločina za koje je odgovorna njihova jedinica.

Pitanje koje se nadovezuje na ovo je da li ispitanici smatraju da u okviru aktuelnih protesta treba da se započne dijalog o suočavanju s prošlošću, u okviru kog su ispitanici većinski pokazali neslaganje, smatrajući da „jedini fokus i cilj studentskog pokreta treba da bude ispunjenje zahteva”. Vredno je spomena da je jedan ispitanik izjavio da misli da je pomenuti dijalog bitan i da treba da se desi. Međutim, smatra da je to nemoguće, budući da „poznaje političku situaciju u Srbiji”.

Kroz odgovore ispitanika može se videti da se studentski pokret formira kao dinamičan, kolektivni subjekt kroz protestne prakse, vrednosti i iskustva. Međutim, iako postoji snažan osećaj solidarnosti i želje za nekom vrstom društvene pravde, tema tranzicione pravde i suočavanja s prošlošću ostaje po strani, netaknuta. To se može razumeti kroz ideju nedostatka ili nepostojanja aktivne razmene znanja i sećanja, što po Halbwachsovoj teoriji kolektivnog pamćenja vidimo kao tišinu unutar kolektivnog pamćenja. Kolektivni identitet studentskog pokreta u svojoj suštini možemo posmatrati kao progresivan i usmeren ka društvenim promenama, ali istovremeno ostaje zarobljen u obrascima selektivnog sećanja i narativa unutar porodica koji oblikuju njegovu političku imaginaciju i granice delovanja.

Razmišljajući o granicama delovanja i političkoj imaginaciji, ovu tvrdnju možemo potvrditi time što većina ispitanika smatra da „ukoliko studentski pokret započne dijalog o suočavanju s prošlošću – izgubiće masovnu podršku građanstva koju trenutno ima”.

Ubedljivo najosetljiviji deo intervjua/razgovora sa ispitanicima je tema Kosova. Kosovo

kao političko, identitetsko i istorijsko pitanje stvara pre svega nelagodu na koju treba pažljivo odgovoriti. Takav utisak stekla je većina ispitanika kada je spomenuto Kosovo kao tema razgovora. U sklopu teorije kolektivnog identiteta, kao i kolektivnog pamćenja temu Kosova, i odnos ispitanika prema ovoj temi može da se posmatra kao rezultat složenog procesa prepoznavanja i prenošenja uspomena, kao i izbegavanja sadržaja koji donosi sukob. Većina ispitanika prepoznaje nezavisnost Kosova kao činjenicu (jedan ispitanik stavlja naglasak na to da „lično mora da prihvati da Kosovo trenutno nije naše“). Nemoguće je ne primetiti da 9 od 12 ispitanika naglašava „pojačan osećaj rodoljublja i razumevanja problematike Kosova, pogotovo od početka aktuelnih protesta“. Naglasak je takođe na tome da „ne treba da se vrši polemika oko toga da li je Kosovo prodato ili ne, već da smo ga mi predali i da su naše institucije zauzete od strane albanskog stanovništva“.

Potreba za ovako jasnim naglaskom na rodoljublje i emotivno iskazivanje koje ispitanici prikazuju kada se Kosovo pomene, govori o tome da je ova tema opterećena jakim simboličkim, istorijskim i emotivnim značenjima. Ta značenja nisu uvek jasno izražena u svakodnevним razgovorima, ali su duboko ukorenjena u pričama porodica i dominantnim društvenim narativima.

Halbwachs smatra da kolektivno sećanje nije neutralan prenos istorije, već se prilagođava potrebama sadašnjosti i identitetu grupe. Na ovaj način, Kosovo deluje kao „memorijalno jezgro“ – mesto sa koncentrisanim značenjem koje nije uvek zasnovano na razumnim razmišljanjima, već na emotivno obojenim uspomenaма, mitovima i tišini. S druge strane, Meluccijeva teorija kolektivnog identiteta podseća nas da se politička bića (poput studentskog pokreta) razvijaju kroz akciju, dijalog i zajedničko prepoznavanje problema. U tom smislu, izbegavanje diskusije o Kosovu može se shvatiti kao granica trenutne faze političke artikulacije studentske grupe – granica koja oslikava šire društvene tenzije, ali i mogućnosti za buduće suočavanje sa složenijim pitanjima identiteta i prošlosti.

Za kraj, bitno je naglasiti da su se svi ispitanici složili da je suočavanje s prošlošću preduslov za demokratizaciju Srbije. Što se tiče tog pitanja, nijednom ispitaniku nije bilo potrebno vreme da razmisli, već je odgovor bio „apsolutno da“.

Zaključak

Tokom sprovođenja ovog istraživanja, bilo je teško odvojiti se od ličnih stavova vezanih za teme tranzicione pravde i suočavanja s prošlošću. Za mene lično, one su bolne i vrlo opipljive. S druge strane, istinski polažem nadu u to da će se o ovim temama u nekom skorijem momentu pričati više.

Analiza ovog rada potvrđuje hipotezu koja je postavljena na početku:

Mladi (studenti) okupljeni unutar studentskog pokreta izbegavaju temu suočavanja s prošlošću o ratovima iz 1990-ih i prepuštaju drugima da pokrenu javni razgovor o nedavnoj prošlosti, umesto da tu temu proaktivno nametnu.

Iako ispitanici lično (po poslednjem pitanju) smatraju da suočavanje s prošlošću jeste preduslov za demokratizaciju Srbije, oni sami izbegavaju pokretanje dijaloga na tu temu, ali mahom i lično informisanje. Najčešće zbog toga što su naučeni da je tematika ratova 1990-ih vrlo kompleksna tema u koju ne treba zalaziti. Lično informisanje podrazumeva preuzimanje neke vrste odgovornosti. U trenutku kada se čovek informiše o osetljivoj temi o kojoj se u društvu načelno ne govori ili govori samo kroz usvojeni, mainstream narativ – on postaje svestan problematike tog narativa. Više nije u mogućnosti da usvoji kolektivni identitet i da oseća pripadnost.

Ovaj rad predstavlja jedan vrlo sažet pregled percepcije mladih unutar studentskog pokreta o tranzicionoj pravdi. Najveća mana ovog istraživanja jeste uzorak koji je vrlo ograničen. Dalji koraci, kako bi tačnost hipoteze mogla da se potvrdi, bili bi unapređivanje metodologije i temeljniji razgovori s ispitanicima, pa samim tim i veći uzor.

Bibliografija

BBC News, n. (2024, November 5, updated 7). Protest u Novom Sadu: Fekalijama na gradsku kuću, skup podrške pritvorenima. Retrieved July 21, 2025, from BBC NEWS NA SRPSKOM: <https://www.bbc.com/serbian/articles/c4gzr15ngeeo/lat>

Gočanin, S. (2025, June 30). Blokade zborova kao novi vid građanske neposlušnosti. Retrieved July 21, 2025, from Radio Slobodna Evropa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/blokade-gradjanska-neposlusnost-srbija/33459928.html>

Halbwachs, M. (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje. Reč, 63–82.

ICTJ. (n.d.). What Is Transitional Justice? Retrieved July 21, 2025, from International centre for transitional justice: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>

Inicijativa. (2025, March 12). YIHR. Retrieved July 22, 2025, from Instagram: https://www.instagram.com/p/DHG5fYxsMzE/?hl=en&img_index=4

Lee, S. (2025, May 27). The Power of Collective Identity in Activism: How Collective Identity Theory Informs and Empowers Social Justice Movements. Retrieved July 21, 2025, from NumberAnalytics: <https://www.numberanalytics.com/blog/collective-identity-theory-activism>

Mašina. (2025, June 29). Protest pa incidenti u centru Beograda: pregled dešavanja. Retrieved July 21, 2025, from Mašina: <https://www.masina.rs/protest-pa-incidenti-u-centru-beograda-pregled-desavanja/>

Melucci, A. (n.d.). Muni. Retrieved July 21, 2025, from Muni: https://is.muni.cz/el/fss/podzim2008/SOC127/um/melucci_lekce5.pdf?kod=M_KF_POJ2;predmet=976285;lang=en

Popović, D. (2021, November 23). Tranziciona pravda i evropske integracije. Retrieved July 21, 2025, from Dealing with the past: <https://dwp-balkan.org/bs/tranziciona-pravda-i-evropske-integracije/>

Studentski Zahtevi. (n.d.). Retrieved July 21, 2025, from studentskizahtevi.rs: <https://studentskizahtevi.rs/lat/>

Teitel, R. G. (2014). Tranziciona Pravda. (D. prevod: Ilić, C S. Glišić, Eds.) Fabrika knjiga

Aneks – pitanja korišćena u intervjuu

Učešće u protestima

1. Kako si se uključio/la u proteste? Šta te je motivisalo?
2. Koji su za tebe lično ključni zahtevi i ciljevi studentskog pokreta?
3. Na koji način si bio/bila aktivan/na – prisustvo, organizacija, komunikacija...? U kom periodu?

Politička i društvena svest

1. Kako bi opisao/la svoj politički stav ili vrednosti?
2. Koliko misliš da protesti menjaju društvo, a koliko politički sistem?
3. Kako trenutno doživljavaš proteklih 7 meseci? Kakav je tvoj trenutni pogled na angažman studentskog pokreta i tebe kao deo toga?

Tranziciona pravda i suočavanje s prošlošću

1. Da li si ranije čuo/la za pojam „tranziciona pravda”? Kako ga razumeš?
2. Kako doživljavaš ratove iz 1990-ih? Da li postoji specifičan sentiment koji ti je prenet u školi ili od strane porodice?
3. Koliko misliš da je važno da se kao društvo suočimo sa zločinima iz prošlosti? Uključujući i one koji su počinjeni u ime Srbije ili srpskog naroda nad drugim narodima?

Veterani na protestima i javni narativi

1. Kako si doživeo/la prisustvo ratnih veterana na protestima?
2. Da li vam je nešto poznato o ratnim događajima u Sarajevu? Da li ste nekada čuli za ulogu dobrovoljaca u ratu i zločine za koje se sumnjiče, odnosno okrivljuju?
3. Da li ti je poznat govor Gorana Samardžića ispred RTS-a? Kako si ga interpretirao/la?

Protestna energija i potencijal za promenu narativa

1. Da li misliš da postoji prostor da se kroz ove proteste otvori dijalog o ratnim zločinima, odgovornosti i pomirenju?
2. Da li smatraš da postoji prostor za takav dijalog? Gde i kako bi se on održao?
3. Ko bi po tvom mišljenju trebalo da započne razgovor o suočavanju s prošlošću – studenti, profesori, institucije?

Identitet, Kosovo i sećanje

1. Kako doživljavaš Kosovo danas – kao političko pitanje, istorijsko, identitetsko...?
2. Da li si bio/la na nekom studijskom putovanju na Kosovo? Kako si to doživeo/la?
3. Kako doživljavaš zastave „Nema predaje” na aktuelnim protestima i teme Kosova prisutne u okviru studentskog pokreta? Da li smatraš da je propagiranje takve vrste odnosa prema Kosovu trenutno bitno/od ključnog značaja?

Završna refleksija

1. Da li misliš da je suočavanje s prošlošću preduslov za demokratizaciju Srbije?
2. Kako zamišljaš idealno društvo u Srbiji za 10 godina i gde u njemu vidiš ulogu mladih?

Narativno bojište: politika i memorijalizacija

Uvod

Čin memorijalizacije već dugo je uspostavljen kao sastavni element u razdobljima nakon nasilnih sukoba, kao i u post-represivnim kontekstima. Kosovo predstavlja i postkonfliktni i postrepresivni kontekst. U društvima razorenim ratom, traumom i političkom tranzicijom, memorijali služe i kao mesta žalovanja i kao alati za oblikovanje kolektivnog pamćenja. Ova međuigra posebno je značajna u kontekstu Kosova, koje prolazi kroz političku tranziciju u postkonfliktnom okviru obeleženom ratom, osporavanom suverenosti i dubokim etničkim podelama. Na Kosovu memorijalizacija nije neutralan proces; naprotiv, ona je duboko upletena u aktuelnu politiku identiteta, legitimiteta i izgradnje nacije. Kroz spomenike, ceremonije i oblikovanje narativa, različiti akteri na Kosovu nastojali su da učvrste određene verzije prošlosti, od kojih je svaka prožeta savremenim političkim ciljevima.

Ovaj esej pokušava da prikaže široku analizu složenog odnosa između memorijalizacije i politike na Kosovu, od završetka jugoslovenske vladavine 1990-ih, preko rata 1998-1999, perioda administracije UN, pa sve do tekućih napora u izgradnji države nakon proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine. Oslanjajući se na istorijski kontekst, studije slučaja i akademsku analizu, esej razmatra načine na koje memorijalizacija istovremeno odražava i oblikuje borbu za moć, smisao i pripadnost u jednoj od najmlađih država Evrope.

Istorijski kontekst: sukob, sećanje i politička transformacija

Raspad bivše Jugoslavije tokom 1990-ih godina bio je praćen nizom nasilnih sukoba obeleženih teškim kršenjima ljudskih prava. Među njima, oružani sukob na Kosovu između 1998. i 1999. godine doveo je do velikog broja žrtava, širokog razaranja i značajne promene političkog statusa Kosova. Nekada autonomna pokrajina u okviru Jugoslavije, Kosovo je nakon sukoba stavljeno pod međunarodnu administraciju, a 2008. godine proglasilo je nezavisnost i uspostavilo se kao parlamentarna republika. Danas je stanovništvo Kosova i dalje u velikoj meri podeljeno po etničkoj liniji, pri čemu koreni tih podela sežu u događaje s kraja 1980-ih i 1990-ih, koji su duboko narušili odnose između etničkih zajednica u regionu, posebno između Albanaca i Srba.

Preliminarni podaci iz **Kosovske knjige sećanja** procenjuju da je između 1998. i 2000. godine, uključujući period sukoba i njegove neposredne posledice, oko **13.535 ljudi ubijeno ili nasilno nestalo**. Od tog broja, **10.317 su bili civili** – među njima **8.676 Albanaca, 1.196 Srba i 445 pripadnika drugih etničkih grupa**. Preostalih **3.218 žrtava** bilo je povezano sa oružanim snagama: **2.131 pripadnik Oslobođilačke vojske Kosova, 1.084 pripadnika**

srpskih i jugoslovenskih snaga i 3 pripadnika NATO-a. Takođe, više od **1.600 osoba** i dalje se vodi kao nestalo.

Sukob iz 1998-1999. godine takođe je izazvao masovna raseljavanja stanovništva, kako unutar Kosova tako i u susednim zemljama. Više od milion stanovnika Kosova bilo je nasilno proterano iz svojih domova. Tokom samo devet nedelja NATO bombardovanja Savezne Republike Jugoslavije, skoro **860.000 ljudi** registrovano je kao izbeglice u susednim zemljama – uključujući oko **444.600 u Albaniji, 344.500 u tadašnjoj Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji i 69.900 u Crnoj Gori.** U mesecima nakon završetka rata u junu 1999, više od **200.000 Srba, Roma i pripadnika drugih manjinskih grupa** napustilo je Kosovo.

Memorijalizacija kao politička praksa

Spomenici, sećanje i država

Spomenici i memorijali predstavljaju jedne od najvidljivijih markera politike sećanja na Kosovu. Nakon rata, pejzaž je brzo ispunjen statuama, pločama, grobljima i muralima u čast albanskih boraca, posebno komandanata OVK. Pojava ovih memorijala nije samo odraz narodnog osećaja, već rezultat namerne kampanje koju su organizovali novouspostavljeni politički akteri, od kojih su mnogi i sami bili veterani OVK.

Izgradnja, održavanje i ceremonijalno aktiviranje ovih memorijala imaju više funkcija, a svaka je centralna za ciljeve političkih elita na Kosovu. Oni služe za legitimisanje državne vlasti, ostvarivanje ciljeva izgradnje nacije i za obeležavanje teritorije.

Proslavljanjem OVK kao temeljne sile oslobođenja Kosova, dominantne političke partije, naročito one sa korenima u OVK, poput Demokratske partije Kosova (PDK), učvršćuju svoj legitimitet. Memorijali postaju mesta izvođenja „zvanične istorije“, potvrđujući pravo političkih elita na vlast kroz narativ nacionalne borbe.

Spomenici i memorijali takođe olakšavaju i legitimišu izgradnju nacije stvaranjem pejzaža sećanja koji oblikuje osećaj jedinstva i žrtve među kosovskim Albancima, kao i stalni podsetnik na nužnost postojanja suverene države na Kosovu. Komemoracije mobilizuju jezik žrtvovanja, heroizma i mučeništva.

Memorijali nisu važni samo zbog toga ko se pamti, već i gde. Statue i groblja često obeležavaju sporna mesta, predstavljajući izjave moći nad zemljom, istorijom i stanovništvom. U područjima sa mešovitim stanovništvom, kao što su delovi severnog Kosova, to može biti posebno provokativno. Pored toga, sâm proces stvaranja i podizanja memorijala omogućava političkim akterima da ih koriste kao alat za teritorijalno obeležavanje.

Sporna sećanja: isključenost i selektivnost

Izraženi fokus na heroizam Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) i patnje Albanaca to-

kom rata nije samo stvar selektivnog sećanja, već proces koji aktivno oblikuje granice kolektivnog identiteta Kosova. To se dešava na račun drugih značajnih istorijskih tokova i iskustava, koja bivaju marginalizovana ili čak izbrisana iz javnog narativa sećanja. U tom smislu, memorijalizacija služi kao savremeno „bojno polje“ u politici, koje i dalje cilja i unapređuje ciljeve koji su obeležili sukob na Kosovu. Štaviše, „bojno polje“ narativa je višedimenzionalno, jer se narativni sukob odvija i na međunarodnom nivou, u vezi sa legitimnošću Kosova kao države, ali i unutar zemlje kroz legitimizaciju političkih partija i njihovih postupaka.

Nenasilni otpor

Uprkos ključnoj ulozi koju je nenasilni otpor imao u borbi Kosova protiv represije srpskog režima tokom 1980-ih i ranih 1990-ih, njegovo obeležavanje je izrazito potisnuto. Pod vođstvom 110 Ibrahima Rugove i Demokratskog saveza Kosova (DSK), kosovski Albanci organizovali su širok pokret mirnog otpora, uključujući paralelne obrazovne, zdravstvene i političke institucije, građansku neposlušnost i međunarodnu aktivnost. Ovaj pokret je skoro deceniju održavao strategiju nenasilnog protesta, koja je bila od ključnog značaja za održavanje kosovskih aspiracija vidljivim u međunarodnoj zajednici i očuvanje društvene kohezije.

Međutim, nasleđe ovog pokreta dobija samo ograničeno priznanje u savremenoj memorijskoj kulturi Kosova. Iako je sâm Rugova povremeno obeležen statuama i pomenima, šire nasleđe DSK i infrastruktura nenasilnog paralelizma nemaju značajnija mesta komemoracije. Školski programi, glavni državni praznici i najistaknutiji spomenici u velikoj meri ističu militaristički heroizam, a ne mirni otpor. Ovo nije previd, već odraz stalnog političkog nadmetanja oko toga čije se žrtve i metode smatraju temeljnim za izgradnju nacije. Prioritetno isticanje narativa OVK, povezanog sa brzom slobodom i dramatičnim događajima oružane borbe, potiskuje suptilnije, ali veoma uticajno nasleđe strpljivog nenasilnog otpora.

Civili, žene i manjine

Sličan obrazac marginalizacije pogađa i komemoraciju civilnih žrtava, žena i etničkih manjina. Zvanični memorijali i javne ceremonije uglavnom daju prioritet poginulim borcima, posebno borcima i komandantima OVK, dok se ogromna patnja koju su pretrpeli civili u manjoj meri javno priznaje. Ipak, civili su činili većinu žrtava sukoba, uključujući žene, decu i starije osobe iz različitih zajednica.

Glasovi i iskustva žena posebno su potcenjeni. Iako su žene imale ključne uloge u podršci zajednicama, pružanju nege, učešću u otporu i, nažalost, preživljavanju seksualnog nasilja i proterivanja, njihov doprinos često ostaje zanemaren u javnom sećanju. Kada se i pojavljuju u komemorativnom kontekstu, žene se uglavnom predstavljaju u ulozi ožalošćenih majki ili udovica, simbola patnje i istrajnosti, a ne kao akterke i učesnice sa političkom agendom. Pitanje seksualnog nasilja tokom rata ostaje naročito stigmatizovano; tek su nedavno simboli poput spomenika **Heroinat** u Prištini pokušali da prekinu

tišinu, ali su ti pokušaji i dalje izuzeci.

Etničke manjine, uključujući Srbe, Rome, Aškalije i Egipćane, uglavnom su isključene iz dominantnog kosovskog narativa o patnji i otporu. Mnoge masovne grobnice i mesta civilnih masakra vezana za manjinske zajednice ili nemaju formalnu komemoraciju ili su obeležena na visoko sporan način, što odražava trajne međuetničke tenzije. Manjinske zajednice koje su stradale i tokom i nakon rata bore se za priznanje, a njihovo učešće u širem otporu i civilnom stradanju retko se uključuje u nacionalne projekte sećanja.

Srpsko i socijalističko nasleđe

Nakon rata, došlo je do opsežnog zanemarivanja, skrnavljenja ili čak potpunog uništavanja kulturnih mesta, spomenika i grobalja povezanih sa srpskom zajednicom i jugoslovenskim socijalističkim periodom. To uključuje grobove, crkve, spomenike istorijskim ličnostima i relikvije socijalističkog modernizma. Takvi akti simboličkog čišćenja usko su povezani sa pokušajima preoblikovanja javnog prostora kako bi odražavao novi, posleratni, albansko-centrični identitet, umesto multietničkog ili socijalističkog nasleđa koje je prethodno postojalo.

Ovo brisanje dodatno komplikuje pomirenje i otežava napore ka inkluzivnoj kulturi sećanja na Kosovu. Srpska mesta, posebno, ne samo da podsećaju na dugotrajno prisustvo lokalne srpske zajednice, već i prizivaju gorka sećanja za mnoge Albance, podstičući vandalizam ili namerno 111 zanemarivanje kao oblik osvetničke pravde ili potvrde novih odnosa moći. U međuvremenu, spomenici iz socijalističkog perioda, koji su nekada slavili multietničko bratstvo ili jugoslovensko jedinstvo, sada se vide kao relikti neželjene ili represivne prošlosti, pa su takođe prepušteni propadanju.

Politika komemoracije: političke partije i rivalski narativi

Memorijalizacija na Kosovu usko je povezana sa partijskom politikom. Vodeće partije povezane sa OVK koristile su javno sećanje kako bi izgradile politički kapital, organizujući godišnje ceremonije, sponzorišući nove spomenike i oblikujući školske programe. Ovi komemorativni akti često uključuju prisustvo državnih zvaničnika i medija, čime se dodatno učvršćuje vladajući narativ.

Druge političke frakcije, poput DSK-a, nastojale su da izgrade sopstvena mesta sećanja i rituale, mada oni obično dobijaju manju zvaničnu podršku i javnu pažnju. Rat sećanja između ovih tabora i dalje traje, pri čemu svaka strana nastoji da preuzme legitimitet za nezavisnost Kosova. Povremeno se sukobi oko spomenika, državnih praznika ili sadržaja nastavnih planova javljaju kao posredni odrazi dubljih političkih rivalstava.

Memorijalizacija i etnička podela

Paralelni narativi: Albanci i Srbi

Upornost paralelnih, etnički isključivih narativa jedna je od najupečatljivijih karakteristika

memorijalizacije na Kosovu. Nigde granice, kao i opasnosti politizovanog sećanja, nisu očiglednije nego u ukorenjenoj podeli između albanske i srpske zajednice. Javni memorijali, umesto da služe kao mostovi zajedničkog sećanja i izlečenja, često produbljuju međuetničke podele održavanjem i izvođenjem odvojenih kolektivnih sećanja.

Albanski memorijali

Na celom Kosovu, posebno u područjima gde dominiraju etnički Albanci, javni komemorativni pejzaž ispunjen je spomenicima, pločama i statuama koje naglašavaju heroizam Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), kolektivne patnje koje su Albanci pretrpeli pod srpskom represijom i narativ nacionalnog oslobođenja i preporoda. Ovi memorijali predstavljaju mesta ponosa, žalovanja i identiteta, sa godišnjim ceremonijama koje potvrđuju žrtvu i boraca OVK i civila. U tim ritualima često učestvuju školska deca, veterani i politički lideri, okupljajući zajednicu oko dominantnog sećanja na borbu i otpor.

Srpski memorijali

Suprotno tome, u severnim opštinama Kosova, kao što su Severna Mitrovica i okolna područja, gde Srbi čine značajan ili većinski deo populacije, memorijalni pejzaž prenosi sasvim drugačiju priču. Srpski spomenici komemorišu stradanje i progon lokalnih Srba, naglašavaju gubitke pretrpljene tokom i nakon sukoba i memorijalizuju osećaj viktimizacije povezan sa širim narativom o izgubljenom srpskom suverenitetu nad Kosovom. Ključni događaji, poput uništavanja srpskih pravoslavnih crkava, ubistava ili proterivanja Srba, kao i trauma iz pogroma 2004. godine, obeležavaju se kao centralni elementi kolektivnog sećanja zajednice. Takve komemoracije učvršćuju osećaj ugroženosti i nerazrešenih nepravdi.

Podeljeni pejzaž sećanja

Rezultat je fragmentiran komemorativni prostor, obeležen dvema u velikoj meri odvojenim, neukrstivim kulturama sećanja. Memorijali retko priznaju patnju „druge“ zajednice ili prepoznaju zajedničke teškoće, dodatno učvršćujući narative isključivog žrtvovanja. U mnogim slučajevima, ova mesta postaju tačke tenzije ili čak sukoba, umesto pomirenja. Vandalizovanje albanskih grobalja ili statua u sredinama sa srpskom većinom (i obrnuto) nije retkost, što signalizira trajno međuetničko neprijateljstvo i ranjivost komemorativnih prostora.

Napori državnih ili lokalnih vlasti da stvore inkluzivne, zajedničke komemoracije ostaju veoma ograničeni. Rastuće bezbednosne brige, rizik od provokacija, politički pritisci unutar obe zajednice i stalna krhkost međuetničkih odnosa čine zajedničko sećanje veoma izazovnim. Kao rezultat, memorijalizacija na Kosovu ne samo da odražava, već i aktivno učvršćuje paralelne istorijske svesti – sprečavajući svaki pomak ka pomirenoj, zajedničkoj budućnosti.

Međunarodne i NVO inicijative

Pojedini pokušaji su učinjeni kako bi se premostile etničke podele kroz memorijalne

projekte, koje često sponzoriraju međunarodne organizacije, NVO-i ili civilno društvo. Oni uključuju napore da se obeleže sve civilne žrtve, bez obzira na nacionalnost. Međutim, ovakvi projekti često nailaze na lokalni otpor i izloženi su vandalizmu, naročito na spornim mestima.

Međunarodni akteri, poput Misije UN na Kosovu, Misije EU za vladavinu prava (EULEX) i stranih ambasada, povremeno su zagovarali inkluzivniju politiku sećanja, ali su njihovi napori ograničeni širim političkim kontekstom i javnim raspoloženjem. Lokalno vlasništvo nad ovakvim inicijativama ostaje slabo, a poverenje između zajednica nisko.

Društveni i generacijski efekti

Politika memorijalizacije duboko oblikuje međugrupne odnose, socijalizaciju i identitet među mladima na Kosovu. Narativi iz udžbenika, komemorativne ceremonije u školama, omladinske organizacije, pa čak i muzika, učvršćuju dominantni kosovsko-albanski narativ viktimizacije i heroizma.

Mladi kosovski Albanci odrastaju uronjeni u priče o junaštvu OVK, nekritičkom slavljenju rata i demonizovanim prikazima srpskog „drugog“. Nasuprot tome, srpska deca na Kosovu, naročito na severu ili u srpskim većinskim enklavama, socijalizovana su u narativ koji naglašava srpsko stradanje, izdaju međunarodne zajednice i agresiju Hrvata/Albanaca.

Ove izolovane kulture sećanja doprinose upornom međuetničkom nepoverenju, ograničenim kontaktima među zajednicama i odsustvu zajedničkog simboličkog prostora. Odsustvo pomiriteljskog narativa ili inkluzivnog memorijalnog projekta održava percepciju gubitaka nulte sume i binarnih podela pobednik-žrtva.

Pol, memorijalizacija i tišina

Jedna važna, ali često zanemarena dimenzija kosovske politike sećanja jeste rodna priroda komemoracije. Žene su bile aktivne tokom čitavog sukoba kao podržavateljke, učesnice, preživjele i, u previše slučajeva, žrtve seksualnog nasilja. Međutim, način na koji se žene pamte – ili zaboravljaju – u zvaničnom i nezvaničnom sećanju mnogo govori o moći i tišini.

Dok se žene u javnim obredima prizivaju uglavnom kao majke ili udovice, njihovi glasovi i iskustva retko su u centru pažnje. Spomenici posvećeni preživelim seksualnog nasilja su retki, a 113 diskusija o ratnom silovanju i dalje je stigmatizovana. Poslednjih godina zabeleženi su pojedini napori civilnog društva, poput spomenika Heroinat u Prištini, da se u prvi plan stave ženska patnja i otpornost, ali je napredak spor i ponekad kontroverzan. Dominantni herojsko- militaristički okvir ostavlja malo prostora za nijansiranje i inkluzivnije sećanje.

Sećanje, spomenici i međunarodno priznanje

Monumentalni pejzaž Kosova nije značajan samo na domaćem planu; on je i instrument

međunarodnog signaliziranja. Kroz javnu komemoraciju, Kosovo projektuje sliku sebe kao nacije rođene iz legitimne borbe, stradanja i oslobođenja. Zvanične ceremonije, posete međunarodnih zvaničnika mestima OVK-a i javna umetnost učvršćuju zahtev Kosova za državnost i moralni legitimitet na svetskoj sceni.

Istovremeno, sporna mesta i narativi komplikuju kosovske napore za međunarodno priznanje. Na primer, visokoprofilni memorijali mogu biti drugačije shvaćeni od strane država koje ne priznaju nezavisnost Kosova, ili pak od strane organizacija za ljudska prava koje su zabrinute zbog njihovih isključivih poruka.

Ekonomija memorijalizacije: sećanje i pristup

Iako je dominantni fokus na političkim i etničkim aspektima, socioekonomske hijerarhije takođe oblikuju sećanje na Kosovu. Mnogi ratni memorijali finansirani su privatno ili ih pokreću udruženja veterana, porodice poginulih ili lokalne zajednice. Kao rezultat toga, oni koji imaju više resursa ili veza mogu efikasnije obeležiti svoje gubitke, dok su siromašnije ili marginalizovane grupe manje vidljive u javnom prostoru.

Neka istraživanja ističu da ovo dodatno učvršćuje društvene hijerarhije. „Bogatstvo“ jedne porodične komemoracije – veličina ili lokacija groba, spomenika ili ploče – može odražavati ne samo prošlu patnju već i sadašnju moć.

Memorijalizacija, pravo i tranziciona pravda

Memorijalizacija je usko povezana sa procesom tranzicione pravde na Kosovu. Suđenja, komisije za istinu i reparacije predstavljaju mehanizme kroz koje društva nastoje da se suoče sa prošlim nasiljem i uspostave vladavinu prava. Na Kosovu, međutim, politika često remeti ove napore. Tela zadužena za mapiranje masovnih grobnica ili dokumentovanje zločina suočavaju se sa pritiscima političkih aktera ili lokalnih zajednica da favorizuju određene narative.

Za mnoge preživle i porodice žrtava, memorijalizacija nadopunjuje ili čak zamenjuje formalnu pravdu. Nedostatak odgovornosti za zločine počinjene sa obe strane – usled političkih kompromisa, međunarodnih pritisaka ili praktičnih prepreka – čini javne memorijale i izrazom gubitka i oblikom protesta protiv odsustva pravde.

Izazovi inkluzivnog sećanja

Uprkos povremenim naporima, postizanje inkluzivnije, pluralne kulture sećanja na Kosovu suočava se sa ozbiljnim preprekama:

- **Politička volja:** Vladajuće stranke imaju malo podsticaja da ospore dominantni narativ koji učvršćuje njihov legitimitet.
- **Bezbednost i poverenje:** U područjima sa mešovitim stanovništvom, strahovi za fizičku bezbednost čine zajedničke komemorativne događaje rizičnim.
- **Simbolički ulozi:** Za i Albance i Srbe, sećanje na rat usko je povezano sa političkim

zahtevima. „Kompromis“ se može doživeti kao izdaja nacionalnih ciljeva ili mrtvih.

- **Ograničenja civilnog društva:** Iako NVO-i i međunarodni akteri imaju važnu ulogu, bez lokalne političke podrške njihovi projekti retko postižu širi obim ili održivost.

Studije slučaja u memorijalnom pejzažu Kosova

Memorijalni kompleks Adema Jasharija

Možda najikoničniji memorijal na Kosovu jeste Memorijalni kompleks Adema Jasharija u Prekazu. Jashari, komandant OVK, i njegova porodica ubijeni su od strane srpskih snaga 1998. godine, a taj događaj je danas mitologizovan kao prelomni trenutak u borbi Kosova.

Kompleks, koji uključuje grobove, statue i muzej, mesto je godišnjih nacionalnih ceremonija, zvaničnih poseta i školskih ekskurzija. Kult Jasharija centralni je za legitimitet PDK-a i za širu herojsku naraciju rata. Kritičari tvrde da se ovim fokusom isključuju druga iskustva, poput civilnog otpora ili stradanja neboraca, te da se time učvršćuje militaristička i maskulina kultura sećanja.

Memorijal Heroinat

Otkriven 2015. godine u centru Prištine, Memorijal Heroinat („Heroine“) retki je spomenik posvećen ženama koje su stradale u ratu, naročito preživelim silovanja. Sastavljen od hiljada čeličnih iglica koje formiraju lice žene, spomenik pokušava da izazove tišinu i oda počast otpornosti.

Memorijal Heroinat hvaljen je zbog razbijanja tabua, ali ostaje jedan od veoma retkih takvih lokaliteta. Njegova ograničena javna angažovanost i povremena politička instrumentalizacija naglašavaju trajnu borbu da se rodna iskustva integrišu u širi memorijalni pejzaž Kosova.

Mesta civilnih masakra

Događaji poput masakra u Meji, Račku i drugim selima obeleženi su spomen-pločama ili godišnjim ceremonijama, ali su to često lokalne inicijative koje nemaju nacionalnu vidljivost. U opštinama sa srpskom većinom obeležavaju se i mesta stradanja srpskih civila (ponekad navodno od albanskih ruku), ali su ona često zapuštena ili oskrnavljena.

U oba slučaja, memorijali postaju bojišta suprotstavljenih tvrdnji o žrtvovanju i legitimnosti, a retko ih posećuje ili priznaje „druga“ zajednica.

Međunarodni uticaj i budućnost sećanja

Kako Kosovo nastavlja put ka integraciji u EU i konsolidaciji državnosti, međunarodni akteri promovišu inkluzivnije i pomirljive narative. Međunarodno sponzorisanе konferencije, projekti pomirenja i komisije za istinu povremeno se sprovode.

Ipak, napredak ostaje spor. Duboka polarizacija traje – osnovna sećanja na rat ostaju neuporediva za većinu Albanaca i Srba, koji međusobno priznanje ili kompromis vide kao

pretnju dostojanstvu svoje grupe.

Zvanični narativi

Političke elite imaju malo izbornih razloga da umanje fokus na herojsko mučeništvo, pa memorijalizacija ostaje arena rigidnog performansa, a ne prostor dijaloga ili osporavanja.

Neki se nadaju da će generacijska promena, sa mladima koji su manje direktno vezani za ratne identitete, ili veća evropska integracija, omogućiti da memorijalni pejzaž Kosova postane postepeno pluralističkiji. Za sada, to ostaje neizvestan scenario.

Zaključak

Memorijalizacija na Kosovu je duboko politički i sporan proces, nerazdvojiv od nasleđa rata, izgradnje države i trajnih etničkih podela. Izgradnja, rušenje i performans spomenika nisu samo odrazi istorije, već i aktivne intervencije u borbi za moć, legitimitet i kolektivni smisao.

Kroz dominantnu naraciju o herojstvu OVK i albanskom stradanju, politička elita nakon rata afirmisala je svoju osnivačku ulogu. Ovaj memorijalni pejzaž uglavnom isključuje alternativne narative, nenasilni otpor, civilno stradanje, iskustva žena i sećanja manjina, čime se učvršćuju podele i ograničavaju izgledi za pomirenje.

Napori ka inkluzivnijoj memorijalizaciji, bilo lokalno ili međunarodno pokrenuti, suočavaju se sa ogromnim strukturnim i političkim preprekama. Ipak, kako Kosovo nastavlja svoj spori put ka političkoj konsolidaciji i potencijalnoj evropskoj integraciji, izazov pluralizacije sećanja – u službi pravde, izlečenja i demokratije – ostaje od suštinskog značaja.

Samo kroz kritičko suočavanje s prošlošću i razvoj inkluzivne, dijaloške kulture sećanja, Kosovo može da se nada prevazilaženju „ratova sećanja“ koji i dalje oblikuju njegovu sadašnjost i budućnost.

Ruševine, hotel, protest: Prakse memorijalizacije bombardovanja 1999. i političke instrumentalizacije sećanja

Uvod

Zgrade Generalštaba i Ministarstva odbrane (u daljem tekstu: Generalštab) bombardovane su u noćima između 29. i 30. aprila i između 7. i 8. maja 1999, kao deo vazdušne akcije NATO snaga protiv Savezne Republike Jugoslavije. Ovi objekti su, kao i drugi ciljevi, delimično demolirani. Međutim, za razliku od drugih ciljeva, kao što je na primer Avalski toranj, zgrade u ulici Kneza Miloša nisu rekonstruisane. Opstale su u svom polu-demoliranom stanju, služeći kao svojevrsni podsetnik na događaje iz 1999. godine.

Preuzevši tu simboličnu ulogu, Generalštab je prošao kroz proces memorijalizacije. Memorijalizacija je proces stvaranja javnih spomenika⁷⁹. Ona je deo politike sećanja, koja „obuhvata sve diskurse i aktivnosti u kojima se interpretacija istorije, tačnije prošlosti koja se smatra relevantnom za sadašnjost, koristi u političke svrhe”⁸⁰. Politiku sećanja treba razlikovati od kulture sećanja, koja predstavlja društveni okvir u kojem se odvija politika sećanja i obuhvata mnoštvo supkultura sećanja raznih društvenih grupa koje mogu biti kompetitivne, komplementarne ili jednostavno koegzistirati jedne sa drugima⁸¹. Ako se vratimo na prvobitan pojam memorijalizacije, autori kao što su Asman i Šort navode: „Sećanje takođe može da pređe iz neformalnih ili prolaznih oblika u javne, monumentalne ili ritualne forme. Ova vrsta promene čini trajnost i stabilnost njegovim prepoznatljivim obeležjem.”⁸². Uobičajeno je da zgrade i druge vrste građevina posluže kao spomenici kulture. Primeri kao što su Dom Vojske ili Spomenik streljanim taocima u Skeli su primeri zgrada sa vojno-ratnim kontekstom koji se smatraju spomenicima kulture. Posebnost Generalštaba leži u tome što postaje spomenik nakon svog rušenja, to jest bombardovanja, a ne građenja. Njegova neobična memorijalizacija praćena je i neobičnom i nestalnom pričom o njegovoj budućnosti.

Prethodna literatura na ovu temu je skromna. Prva grupa postojećih radova analizira Generalštab iz arhitektonske prizme, što svakako nije cilj ovog rada. Druga grupa radova fokusira se na ulogu koju je Generalštab imao ili ima u izgradnji različitih vrsta identiteta. Takav je, na primer, rad Aleksandre Đorđević na temu „Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrićevog Generalštaba”⁸³ ili rad Marte Vukotić „Značaj 'Starog

79 Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko i Marcela Rios, *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (New York: International Center for Transitional Justice, 2007), str. 1, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf.

80 „Pojmovnik“, *Kulture sećanja*, Fond za humanitarno pravo <https://www.kulturesecanja.org/pojmovnik/>

81 Ibid.

82 Assmann, Aleida & Shortt, Linda, ur. *Memory and Political Change*. New York: Palgrave Macmillan, 2012, 10.

83 Đorđević, Aleksandra. *Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrićevog Generalštaba*. U *Uvodna reč priređivača*, 248-258.

beogradskog sajmišta' i 'Dobrićevog Generalštaba' za identitet grada Beograda“⁸⁴ .

U nastavku rada nastojim da izložim odnos dosadašnjih vladajućih struktura prema Generalštabu kao spomeniku kulture. Nastojaću da svoja zapažanja uvežem u širi kontekst kulture sećanja na bombardovanje. Ponudiću analizu postojećih najpoznatijih rešenja za zgrade Generalštaba i iz toga zaključiti kakva je njihova uloga u kulturi sećanja danas i u budućnosti.

Kako vlasti vide Generalštab?

Prema odluci Vlade Srbije iz 2005. zgrade Generalštaba i Ministarstva odbrane proglašene su za spomenik kulture, navodom da predstavljaju značajno ostvarenje posleratne srpske i jugoslovenske arhitekture⁸⁵ . Generalštab je 1965. sazidan po projektu arhitekta Nikole Dobrovića i već tada je važio za velepnu građevinu. Zgrada je svojim izgledom trebala da podseća na kanjon reke Sutjeske i bitku koja se tamo odigrala 1943. godine⁸⁶ . Nakon 1999. godine, uprkos tome što u svom razrušenom obliku još više podseća na kanjon, sećanje na Sutjesku bleedi, a na njegovo mesto dolaze uspomene na bombardovanje. U godinama nakon pada Slobodana Miloševića, nove vlasti nisu želele da uđu u koštac sa kompleksnim pitanjem sećanja na ratove 1990-ih, kršenja ljudskih prava i odgovornosti društva. Nedostatak javnih rasprava na temu ratova, povratak političara koji su bili na vlasti 1990-ih u dnevnu politiku, kao i podeljenost kako vladajuće koalicije, tako i velikih segmenata društva, značilo je da je sudbina Generalštaba ostala otvoreno pitanje. U tom pasivnom pristupu, Generalštab je ostao da stoji u svom razrušenom stanju u jednoj od najprometnijih ulica u Beogradu, konstantno evocirajući skoro preživljenu kolektivnu traumu.

Odavde postoje dva moguća objašnjenja za put do dobijanja statusa spomenika kulture. Prvo, memorijalizacija je usledila kao produkt kulture sećanja, sasvim slučajno. Jedno društvo gradi kolektivno sećanje na značajne događaje, bilo ono vođeno zvaničnom politikom ili ne. Vođeno kolektivnom traumom koja nije na adekvatan način obrađena, društvo je samo krojilo svoje viđenje stvari. Generalštab je bio veliki i glasan podsetnik u moru tišine. Kao rezultat, narod je gledao na Generalštab kao na spomenik i pre nego što je on to zvanično postao. Zvanično dobijanje statusa je samo doprinelo legitimitetu takvog stava.

Drugo objašnjenje je ukorenjeno u razdoru unutar vladajuće koalicije. Postojalo je jasno neslaganje u vidu odnosa različitih aktera sa zaostavštinama ratova 1990-ih. Ovo je verovatno najprimetnije u odnosu vlasti prema suđenjima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). U takvim okolnostima, dati status spomenika kulture zgradi koja za jedan broj političara predstavlja simbol onoga što nazivaju „agresijom NATO pakta prema Srbima“ i koja doprinosi viktimizaciji Srbije, nedvosmisleno je politički potez.

84 Marta Vukotić, "Značaj 'Starog beogradskog sajmišta' i 'Dobrovićevog Generalštaba' za identitet grada Beograda," Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 6 (2010): 117–131.

85 Ljudmila Cvetković, „Ukinut status kulturnog dobra Generalštabu u Beogradu uprkos protivljenju struke“, Radio Slobodna Evropa, 19. novembar 2024.

86 Đorđević, Aleksandra. Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrovićevog Generalštaba. U Uvodna reč priređivača, 250.

Istina najverovatnije leži negde između ova dva objašnjenja. Status spomenika kulture ne bi mogao da bude dat da to već nije bila popularna odluka među građanima, a građani ne bi posmatrali Generalštab kao spomenik da politička klima to nije ohrabivala.

Nakon dobijanja statusa spomenika kulture, postojali su napori da se pronađe idejno rešenje za Generalštab. Najčešće se govorilo o obnovi zgrade i njoj transformaciji u neku vrstu muzeja ili memorijalnog centra. Prema navodima bivšeg premijera Ivica Dačića, i tada je postojalo interesovanje iz uticajnih američkih krugova, bili oni politički ili ekonomski, za saradnju na ovom projektu⁸⁷. Do rešenja se nije dolazilo, najčešće uz obrazloženje da bi Generalštab trebao da ostane podsetnik na NATO bombardovanje.

Zaokret se dešava sa dolaskom Srpske napredne stranke i revizionističkom politikom koju sprovodi. Nacionalistička retorika praćena je uspostavljanjem zvaničnih komemoracija ispred Generalštaba na datum početka NATO bombardovanja.⁸⁸ Počinju akcije čišćenja i rekonstrukcije zgrade, radi uspostavljanja neophodne bezbednosti i sigurnosti same konstrukcije.

Uprkos snažnoj kampanji o žrtvama NATO bombardovanja, u ovom periodu se intenziviraju razgovori o prodaji Generalštaba. Najuticajnije ponude dolaze iz jedinstvenog političkog kruga: onog oko Donalda Trampa. Pre nego što je postao predsednik, 2013. godine se pojavila vest da Donald Tramp želi da kupi kompleks Generalštaba kako bi ga pretvorio u „Trampove Kule“⁸⁹. Ričard Grenel, bivši izaslanik SAD-a za Zapadni Balkan za vreme Trampovog predsedništva, 2020. u razgovoru sa predsednikom Srbije Aleksandrom Vučićem, izneo je ideju o zajedničkoj obnovi kompleksa⁹⁰. Finalno, 2024. godine Džared Kušner, nekadašnji viši savetnik Bele kuće i zet Donalda Trampa, izlaže ponudu da „oko 500 miliona dolara izdvoji i za 99-godišnji zakup lokacije na kojoj se nalaze zgrade Generalštaba kako bi od njihovih ruina načinili luksuzni hotel sa poslovnim prostorom i više od 1.500 stanova“⁹¹. Ovaj predlog je do sada naišao na najviše kritika, kako od struke tako i od javnosti, ali je takođe i najbliži ostvarenju.

Ukidanje statusa kulturnog spomenika

Prva izložena kritika Kušnerovog plana bila je da revitalizacija ne bi mogla biti izvedena u zamišljenom obliku zbog činjenice da je kompleks Generalštaba pod statusom kulturnog spomenika. Zakon o kulturnim dobrima nalaže: „Kulturno dobro i dobro koje uživa prethodnu zaštitu ne sme se oštetiti, uništiti, niti se bez saglasnosti, u skladu s odredbama ovog zakona, može menjati njegov izgled, svojstvo ili namena.“ Kao što je prethodno zaključeno, revitalizacija Generalštaba bila je onemogućena upravo ovom odredbom.

Problem je brzo uklonjen. Krajem 2024. godine, zgradama Generalštaba i Ministarstva

87 Slepčević, Zoran. „Kako je sudbina zgrade Generalštaba povezana sa građenjem mosta između prošlosti i budućnosti Beograda i Vašingtona.“ RTS, 19. mart 2024. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5393398/>.html.

88 Fond za humanitarno pravo, Politika sećanja: Pristup suočavanju s prošlošću u Srbiji, Bosni i Hercegovini i na Kosovu (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021), 17, https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.

89 Ognjen Terzin, „Generalštab, 25 godina kasnije,“ Velike priče, 24. mart 2024, <https://velikeprice.com/drustvo/generalstab-25-godina-kasnije/velikeprice.com+1velikeprice.com+1>

90 Ibid.

91 Ibid.

odbrane je ukinut status kulturnog spomenika, čime se pravi najveći korak ka finalnom rešenju za ovaj kompleks. Sama procedura ukidanja statusa naišla je na kritike od struke, jer je za pravosnažnu odluku Vlade bila potrebna saglasnost Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, koja nije dobijena. U maju 2025. godine, uhapšen je v.d. direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Goran Vasić. Optužen je da je falsifikovao dokument kojim se daje saglasnost Vladi da ukine status spomenika kulture Generalštabu, čime je efektivno pokazano da je doneta odluka protivzakonita. Međutim, struka na ovaj događaj gleda sa zabrinutošću, jer „hapšenje direktora Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u ovom trenutku izaziva sumnju da će na njegovo mesto biti postavljen novi v.d. direktor sa potrebnim kvalifikacijama i znanjem da uradi odluku o ukidanju statusa kulturnog dobra zgradama Generalštaba na adekvatan način“⁹².

Praksa ukidanja statusa spomenika kulture je u našoj državi retka, što je iskazano u komplikovanoj zakonskoj proceduri koju zahteva. Najčešće su u pitanju stari industrijski kompleksi, u procesu propadanja, na atraktivnim lokacijama i sa samo delimično zaštićenim statusom. Praksa u svetu nam pokazuje da su spomenici sklanjani kao pokušaj otklona od prošlosti. „Nakon sloma socijalizma i Jugoslavije dižu se novi nacionalni spomenici, ali se u nekim delovima (Hrvatska, Kosovo) i masovno ruše stari multietnički.“⁹³ Najčešće su to anti-fašistički spomenici, kao što je slučaj sa spomenikom borcima Narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Ipak, treba istaći da je Generalštabu dat poseban status koji označava njegov značaj u odnosu na druge spomenike, te samim tim on predstavlja jedinstven slučaj.

Nestalan i problematičan odnos sa ratovima 1990-ih u javnom diskursu stvara bojazan da bi dememorijalizacija dovela do kulture zaborava umesto do kulture sećanja. Profesorka Milena Dragičević-Šešić navodi da se kultura zaborava koristi kako bi negativna prošlost „bila poslata u zaborav zajedničkom voljom političkih lidera i naroda koji ne žele da žive unutar kulture stida“⁹⁴. Guranjem dijaloga i kritičkog mišljenja pod tepih efektivno se onemogućava pronalaženje puta do dugoročnog mira i pomirenja.

Odnos sa Sjedinjenim Američkim Državama

Druga kritika koja se ističe u vezi sa predloženim rešenjem revitalizacije Generalštaba jeste činjenica da bi ona bila sprovedena od strane visoko pozicioniranih lica u političkom sistemu Sjedinjenih Američkih Država (SAD). Prema istraživanju pod nazivom „Viđenje istine u Srbiji“, rađenom 2001. godine, najveći krivac za raspad Jugoslavije i ratove koji su usledili bila je međunarodna zajednica, specifično SAD i NATO⁹⁵. Ovakvo stanovište je trajno oštetilo odnos Srbije i SAD. Dvadeset godina kasnije, u istraživanju sprovedenom od strane Instituta za evropske poslove, situacija nije značajno poboljšana. „Prema rezultatima istraživanja, na skali od 1 do 5 (gde je prosek 3) odnosi dve države ocenjeni su

92 Nemanja Smičiklas, konzervator-restaurator i docent na Fakultetu primenjenih umetnosti u Beogradu, u N1, „Šta se krije iza hapšenja vd direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture,“ objavljeno 16. januara 2025, <https://n1info.rs/vesti/sta-se-krije-iza-hapsenja-vd-direktora-zavoda-za-zastitu-spomenika-kulture/>.

93 Kuljić, Todor. „Novi javni spomenici u regionu: oružje u građanskom ratu sećanja.“ Peščanik, 13. septembar 2019. <https://pescanik.net/novi-javni-spomenici-u-regionu-oruzje-u-gradjanskom-ratu-secanja/>.

94 Milena Dragičević-Šešić, „Counter-Monument: Artivism Against Official Memory Practices,“ *Kultura/Culture* 6, no. 13 (2016): 8.

95 Svetlana Logar i Srđan Bogosavljević, „Viđenje istine u Srbiji,“ *Reč* 62, br. 8 (jun 2001).

prosečnom ocenom 2,58.“⁹⁶ Zaključak koji se sâm nameće jeste da su u očima javnosti Srbije SAD i dalje viđene u izrazito negativnom svetlu. Ova činjenica se najvećim delom može pripisati upravo nacionalističkim narativima, koji ne dozvoljavaju kritički osvrt prema pitanju krivice. U ovakvoj klimi, zajednički rad na tako osetljivom projektu kao što je revitalizacija Generalštaba zabrinjava kritičare projekta.

Ove bojazni su dodatno potvrđene pri analizi predloženog rešenja. Kao što je navedeno, plan je da se od Generalštaba napravi luksuzni hotel sa stambeno-poslovnim prostorom. Ispred hotela bi se nalazio spomenik bombardovanju 1999. godine, kao i muzej koji bi obeležio istoriju zgrade⁹⁷. Uprkos pokušaju očuvanja memorijalizacije prostora, prevlađuje osećaj da su ti pokušaji samo površni. Planirani hotel je profitno orijentisan, a najveći profit će donositi svojim investitorima. Opis luksuza prate i visoka cena i ekskluzivnost, što znači da će biti nedostupan većini stanovništva i rezervisan samo za najbogatije. Uzevši sve navedeno u obzir, jasno je da predloženi plan nikada nije imao nameru pomirenja i suočavanja sa prošlošću, a da su predloženi spomenik i muzej samo naknadna rešenja za kritike javnog mnjenja.

Drugačiji način razmišljanja

Kroz rad su navedena opšta mesta kritika predloženih rešenja, najčešće pronađena u medijima nezavisnim od državne strukture. Na ovom mestu je važno pomenuti fokusirane i masovne akcije koje prikazuju usmerenu volju javnosti da se pozabavi ovim pitanjem.

Najvažnija takva akcija je nedavni studentski protest pod nazivom „Protest za Generalštab“. Održan 24. marta 2025. godine, na 26. godišnjicu početka NATO bombardovanja, protest poziva na vraćanje statusa kulturnog dobra zgradama Generalštaba. Glavna akcija sastojala se iz predaje inicijative Ustavnom sudu za ocenu ustavnosti odluke Vlade Srbije o ukidanju statusa kulturnog dobra zgradama Generalštaba⁹⁸. Akcija se uvezuje sa glavnom porukom višemesečnih studentskih protesta, koji pozivaju na odgovornost za pogibiju 16 ljudi u padu betonske nadstrešnice Železničke stanice u Novom Sadu 1. novembra 2024, sa akcentom na razotkrivanju državne korupcije i malverzacije. Ono što je interesantno je to da je najveći broj studenata rođen nakon NATO bombardovanja, i samim tim nema direktno proživljeno iskustvo samog događaja. Protest je svedočanstvo važnosti bombardovanja u kolektivnom sećanju Srbije. Kroz govore studenata izneta je ideja o rekonstrukciji zgrade po originalnom dizajnu kao alternativnom dugoročnom rešenju.

Ideje za rekonstrukciju zgrade su svoj prikaz dobile kroz konkurs Arhitektonskog fakulteta u Beogradu i Srpske akademije nauka i umetnosti, a u saradnji sa Beogradskom međunarodnom nedeljom arhitekture (BINA) kao deo aktivnosti obeležavanja 125. godišnjice rođenja Nikole Dobrovića. Navodi se: „Cilj konkursa je bila afirmacija vrednosti arhitekture

96 Institut za evropske poslove (IEA). 2021. „Istraživanje javnog mnjenja – Stavovi građana Srbije prema SAD.“ IEA, 30. jun 2021. <https://iea.rs/blog/2021/06/30/istrazivanje-javnog-mnjenja-stavovi-gradjana-srbije-prema-sad-2/>.

97 Džared Kušner (@jaredckushner). „These are some new renderings of our future project in Belgrade..“ Instagram. 20. jun 2024. https://www.instagram.com/p/C8cjux7gm7l/?utm_source=ig_embed&ig_rid=c5e2d954-997e-40b5-9603-24a57ddf0c18&img_index=1

98 Komarčević, Dušan, i Iva Gajić. „U Beogradu 'Protest za Generalštab' studenata u blokadi na godišnjicu NATO bombardovanja.“ Radio Slobodna Evropa, 24. mart 2025. <https://www.slobodnaevropa.org/a/protest-generalstab-studenti-u-blokadi-nato-bombardovanje/33357481.html>.

objekta Generalštaba i skretanje pažnje šire javnosti na značaj očuvanja ovog kulturnog dobra, dok sama inicijativa proizilazi iz želje raspisivača da se angažovanjem studenata prikupe što kreativniji i inovativniji pristupi u promišljanju ovog, zahtevnog, specifičnog, i za našu arhitektonsku kulturu jedinstvenog arhitektonsko-urbanističkog problema.“⁹⁹Sličnosti studentskih rešenja u odnosu na Kušnerovo se ogledaju u prenameni objekta u odnosu na prvobitnu svrhu i postojanju memorijalnog centra ili muzeja u sklopu građevine. U slučaju studentskih rešenja, najčešća zamisao jeste da čitava zgrada posluži kao muzej (nekada je u pitanju muzej 1990-ih, muzej anti-ratne tematike...). Međutim, nesumnjiva razlika se ogleda u tome što studentska rešenja ne beže od prošlosti. Ne ruše je i ne sakrivaju je, već je inkorporiraju u budućnost. Odaju počast originalnoj građevini i umesto da njenu istoriju ispričaju samo posredno, ona je pokazuju kroz samu konstrukciju.

Suština leži u onome što treba da proistekne iz kulture sećanja. Razlog zašto pamtimo i pominjemo prošlost jeste da bismo je dalje inkorporirali u naš odnos prema sadašnjosti i budućnosti. Rušenjem zgrade i kompletnim menjanjem njenog izgleda i namene gubi se svaki trag prošlosti koju je ona predstavljala, a samim tim i svaki povod za dijalog o datom pitanju. Problem se ne rešava, već izbegava.

Zaključak

Kroz rad je analiziran put memorijalizacije i dememorijalizacije Generalštaba i reakcije javnosti koje su iz toga proistekle. Sama tema ima širinu na koju se može nadograditi u budućim radovima. Može se istraživati etička komponenta dememorijalizacije. Može se analizirati odnos mlađih generacija prema kolektivnim traumama kojima nisu svedočili, ali koje su sve prisutne u javnom diskursu. Na kraju, može se nastaviti pratiti budućnost Generalštaba i analizirati posledice koje takva budućnost donese.

Generalštab ima centralnu ulogu u praksi memorijalizacije NATO bombardovanja 1999. godine. Njegova nedefinisana budućnost dozvolila je političkim akterima da proizvoljno menjaju njegovo mesto u politici sećanja, što dovodi do naglog menjanja njegovog statusa kao spomenika kulture. Time se pretilo da se jedan važan i komplikovan period u istoriji Srbije baci u zaborav, bez prethodnog suočavanja sa njim. Izbegavanje i viktimizacija ne mogu biti efikasni načini postupanja sa prošlošću. Zato je važno da se pri određivanju budućnosti Generalštaba otvori javna rasprava, i na detaljan i transparentan način dođe do rešenja. Politički motivisana memorijalizacija sada se pretvara u politički motivisanu dememorijalizaciju i komercijalizaciju. Generalštab je primer kako se spomenik može pretvoriti u sredstvo političkog kalkulisanja, što direktno oblikuje kolektivnu memoriju i odnose sa prošlošću.

99 Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, „Izložba radova rezultata studentskog konkursa za idejno rešenje rekonstrukcije zgrada Generalštaba“, 24. maj 2022, <https://www.arh.bg.ac.rs/2022/05/24/izlozba-radova-rezultata-studentskog-konkursa-za-idejno-resenje-rekonstrukcije-zgrada-generalstaba/?pismo=lat>.

Pravo na istinu: Percepcije mladih o ratnim zločinima i tranzicionoj pravdi na Kosovu i u Srbiji

Prošlo je više od dve decenije od završetka rata na Kosovu, ali njegove posledice i dalje oblikuju društva Kosova i Srbije. Iako je sukob okončan 1999. godine, nasleđe nasilja, raseljavanja i podela ostaje duboko ukorenjeno u kolektivnom sećanju i svakodnevnom životu ljudi. Studija „Pravo na istinu: Percepcije mladih o ratnim zločinima i tranzicionoj pravdi na Kosovu i u Srbiji“ pruža blagovremeni uvid u to kako mladi, koji rat nisu direktno doživeli, razumeju, tumače i suočavaju se sa prošlošću.

Ovaj rad ispituje kako mladi iz albanskih i srpskih zajednica vide ratne zločine i tranzicionu pravdu, ulogu sećanja i obrazovanja u oblikovanju njihovih stavova, kao i potencijal dijaloga koji vode mladi u podsticanju pomirenja. Uprkos naslednim narativima, mnogi mladi pokazuju spremnost da ospore pristrasnosti, traže istinu i grade zajedničku budućnost zasnovanu na pravdi i međusobnom razumevanju.

Istorijski kontekst i nasleđe nasilja

Rat na Kosovu nije bio izolovan izliv nasilja, već kulminacija decenije sistemske diskriminacije i represije. Tokom 1990-ih godina, srpski režim ukinuo je autonomiju Kosova i marginalizovao albansko stanovništvo, uklanjajući ga iz institucija, potiskujući jezik i kulturu i gušeći miran otpor. Kada su nenasilne strategije ustupile mesto oružanom sukobu, dogodile su se zločini sa obe strane, ali su sistematski ratni zločini počinjeni od strane srpskih snaga – masakri, prinudna proterivanja i seksualno nasilje – bili posebno razorni.

Do kraja rata 1999. godine, ubijeno je više od 13.000 ljudi, a preko 860.000 Albanaca raseljeno. Iako su institucije poput Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), UNMIK-a, EULEX-a, Specijalnih veća Kosova i lokalnog pravosuđa tragale za odgovornošću, mnoge žrtve i dalje osećaju da je pravda bila delimična, odložena ili politizovana.

Razumevanje prava na istinu

„Pravo na istinu“ nije samo pravni princip, već moralni imperativ. Za društva koja prelaze iz konflikta, od suštinske je važnosti da građani, posebno mladi, razumeju šta se dogodilo, zašto se dogodilo i ko snosi odgovornost. Ovo pravo ne služi samo žrtvama i njihovim porodicama; ono je ključno za negovanje demokratskih vrednosti, vraćanje poverenja u institucije i promovisanje dugoročnog pomirenja.

Međutim, na Kosovu i u Srbiji mladi često odrastaju okruženi jednostranim narativima. Škole, mediji i politički diskursi uglavnom nude etnički filtrirane prikaze prošlosti. Kao rezultat toga, mnogi mladi nasleđuju pristrasna ili nepotpuna razumevanja sukoba – ono što bi filozof Pol Riker nazvao „sećanje iz druge ruke“. U takvom kontekstu, suočavanje sa istinom postaje ne samo intelektualni zadatak, već i emocionalni i politički izazov.

Metodologija uključivanja mladih

Ova studija primenila je kvalitativni pristup, angažujući 18 mladih iz albanske i srpske zajednice putem vođenih, otvorenih pitanja. Učesnici, svi aktivni u civilnom društvu, podelili su iskrena razmišljanja o svom razumevanju ratnih zločina, značaju istine i spremnosti da učestvuju u izgradnji mira.

Nalazi: Različiti narativi, zajedničke težnje

Istraživanje je otkrilo i zajedničke tačke i razlike. U obe zajednice postojalo je široko priznanje da su obrazovanje i mediji pristrasni i nedovoljni da pruže uravnotežen prikaz sukoba. I albanski i srpski mladi izrazili su frustraciju zbog politizacije istorije i nedostatka institucionalne posvećenosti istini i pravdi.

Ipak, tumačenje „prava na istinu“ razlikovalo se. Albanski ispitanici isticali su važnost priznavanja ratnih zločina i odavanja počasti žrtvama kao preduslova za pravdu. Srpski ispitanici, iako su takođe cenili istinu, često su je kontekstualizovali unutar šireg geopolitičkog narativa ili su izražavali skepticizam prema dominantnim prikazima.

Bez obzira na razlike, gotovo svi ispitanici, nezavisno od etničke pripadnosti, složili su se da je priznanje svih ratnih zločina, bez obzira na počinioca, ključno za pomirenje. Smatrali su da su obrazovanje, dijalog i kritičko suočavanje sa istorijom od suštinskog značaja za ozdravljenje.

Mladi kao akteri promena

Možda najviše nade uliva uvid da su mladi prepoznati kao ključni akteri u otkrivanju istine i pomirenju. Kada su upitani kako mogu doprineti, ispitanici su navodili obrazovanje, slušanje svedočenja preživelih, učešće u dijaloškim inicijativama i zagovaranje transparentnosti.

Zaključak: Ka kulturi sećanja i pravde

Generacija posle rata na Kosovu i u Srbiji nasledila je tešku prošlost, ali poseduje i potencijal da je transformiše. Pravo na istinu nije samo pitanje istorijske tačnosti, već i isceljenja, priznanja i izgradnje institucija koje jednako služe svim građanima.

Studija naglašava značaj inkluzivnog obrazovanja, nepristrasnih medija i participativnog dijaloga u oblikovanju percepcija mladih. Takođe ukazuje na izazove sa kojima se mladi

suočavaju u konfrontaciji sa nasleđenim predrasudama i političkom manipulacijom. Iako postoje razlike u percepciji, postoji i zajednička želja mladih da prevaziđu podele i izgrade pravednije i mirnije društvo.

Put ka tranzicionoj pravdi za preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom na Kosovu: pravni i društveni izazovi njihovom pravu na pravdu

Apstrakt

Iako oružje može utihniti i mirovni sporazumi mogu biti potpisani, za mnoge preživjele rata nepravde koje su doživeli i trauma koju nose ne prestaju, već nastavljaju da oblikuju njihovu svakodnevnicu. Slično tome, preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom (CRSV) na Kosovu godinama su ostale nepriznate, uskraćene čak i za tračak pravde za zločine koje su preživjele. Procenjuje se da je tokom rata preko 20.000 osoba pretrpelo seksualno nasilje, ali samo 1.801 ima zvanični status preživelih CRSV, od čega su samo tri slučaja završila sudskim presudama, a samo jedan je dobio pravosnažnu odluku. Ovaj rad ispituje prepreke koje i dalje onemogućavaju preživjelima CRSV na Kosovu da ostvare pristup pravdi, uprkos širokoj javnoj podršci i formalnom pravnom priznavanju ovog ratnog zločina. Nalazi ističu dve glavne vrste prepreka: prvo, kulturne izazove, poput upornog stigmatizovanja i društvenog srama vezanog za CRSV; i drugo, pravne i institucionalne prepreke, uključujući opterećujući proces prijave, restriktivne rokove i nedostatak poverenja u pravosudni sistem. Ove prepreke su međusobno povezane, međusobno se učvršćuju i moraju se istovremeno rešavati kako bi se počeo zatvarati jaz između priznavanja i odgovornosti.

Uvod

„Duša mi pronalazi olakšanje samo kada se suoči sa počinioćem i kada ga drugi prepoznaju kao zlostavljaća.“¹⁰⁰ – preživela silovanja kao ratnog zločina tokom rata na Kosovu

“Shpirti rehatohet nëse e ballafaqoj dhunuesin, dhe kur të tjerët e dinë se ai është dhunues” – e mbijetuar e dhunës seksuale gjatë luftës në Kosovë

Granice između sukoba i mira nisu tako jasne za one koji su bili žrtve ratnih zločina i teških kršenja ljudskih prava dok pokušavaju da prihvate novi režim. Prema izveštaju Saveta bezbednosti UN (S/2004/616), „...spektar procesa i mehanizama povezanih sa pokušajima jednog društva da se suoči sa nasleđem masovnih zločina iz prošlosti, kako bi se obezbedila odgovornost, pružila pravda i postiglo pomirenje, poznat je kao tranziciona pravda.“¹⁰¹ Tranziciona pravda obuhvata četiri glavne komponente: pravo na istinu,

¹⁰⁰ The Kosova Rehabilitation Centre for Torture Victims (KRCT). Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

¹⁰¹ United Nations, "Report of the Secretary-General on the Situation in Kosovo," (United Nations, 29

pravo na reparacije, pravo na pravdu i institucionalnu reformu. Iako se fokus ovog rada uglavnom odnosi na pravo na pravdu za preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom u procesu tranzicione pravde na Kosovu, sva četiri elementa tranzicione pravde su međusobno povezana i teško je posmatrati samo jedan, a da se ne zadire u ostale.

Seksualno nasilje u vezi sa sukobom (CRSV) predstavlja sistematsko nasilje koje se koristi za kažnjavanje i ponižavanje pojedinaca i zajednica, ostavljajući trajne traume. To je jedna od najbrutalnijih strategija rata ili terora u postizanju političkih ili vojnih ciljeva.¹⁰² Kako je izjavila jedna albanska preživjela seksualnog nasilja na Kosovu: „Bolje bi bilo da sam umrla nego da doživim silovanje.“¹⁰³ Ova izjava naglašava ekstremni psihološki teret i dubok osećaj beznađa koji preživeli proživljavaju. Žrtve seksualnog nasilja na Kosovu bile su brojne žene, muškarci, stariji, tinejdžeri i deca. Jedna od preživelih imala je samo 11 godina kada je silovana i objašnjava u jednom intervjuu:

„Koristili su nož da nam strgnu odeću. Do današnjeg dana patim od tragova koje su ostavili. Još uvek imam ožiljke na telu... Tokom silovanja pokušavala sam da se odbranim – bila sam dete, imala sam samo 11 godina. Ali obeležili su me. Urezali su mi krst i rekli: ‘Ovo je uspomena koju ćeš čuvati od nas.’ Uništili su me kao dete, iznutra. Te tragove su mi napravili nožem.“¹⁰⁴

Ova bolna priča opisuje brutalnu i dehumanizujuću prirodu seksualnog nasilja u sukobu. Dok su ožiljci koje takvo nasilje ostavlja i fizički i psihološki, borba za pravdu ostaje jednako trajna za preživjele. Za mnoge preživjele CRSV, sudski proces nije samo pravna procedura, već ima ključnu ulogu u njihovom emotivnom i psihološkom izlječenju. U studiji *Paths to Justice* jedna preživjela ističe da bi „ako bi se u potpunosti ostvario, sudski proces doneo duboko olakšanje, omogućivši [joj] da konačno pronađe mir“.¹⁰⁵ Njena izjava naglašava kako bi proces pravde bio simboličan preokret nametnutog srama od strane počinitelja, naglašavajući da teret ne bi trebalo da nose preživjele. Ona veruje da pokretanje pravnih postupaka pomaže u rasterećenju misli preživelih i smanjenju predrasuda, omogućavajući im da krenu dalje i povrate dostojanstvo.

Procenjuje se da je tokom rata na Kosovu bilo više od 20.000 žrtava seksualnog nasilja.¹⁰⁶ Međutim, do jula 2025. podneta su 2.281 zahteva, od kojih je 1.801 dobio zvaničan status preživjele seksualnog nasilja.¹⁰⁷ Od onih koji su dobili zvaničan status, tri slučaja su završena sudskim presudama, a samo jedan pravnosnažnom odlukom.¹⁰⁸ Jaz između

April 2004), <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=en&v=pdf>.

102 United Nations. *United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence*. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV-Handbook.pdf>.

103 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video, July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

104 RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’ – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?” YouTube video, July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyll-nPQ>.

105 KRCT, *Paths to Justice*.

106 KRCT. *E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims*. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VER-TETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_-RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf.

107 Leonora Selmani (Head of Commission to Verify the Status of Survivors of Sexual Abuse during the War), email message to author, July 11, 2025.

108 Humanitarian Law Center (HLC). *Breaking the Silence: Justice for War Victims?* Prishtina: Humanitarian Law Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>.

broja zvanično verifikovanih žrtava i broja onih koji su imali sudsku presudu predstavlja nepravdu za preživjele. Ovaj rad istražuje višestruke prepreke sa kojima se suočavaju preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom na Kosovu u svojoj potrazi za pravdom. U radu se tvrdi da, iako je pravno priznanje donelo određeni napredak, značajne prepreke i dalje postoje, uključujući duboko ukorenjenu društvenu stigmatu, nedostatke u procesu verifikacije i nedostatak poverenja u pravosudni sistem.

Pravni okvir seksualnog nasilja u vezi sa sukobom

Seksualno nasilje u vezi sa sukobom zvanično je priznato i međunarodnim zakonima i domaćim zakonodavstvom Kosova. Prvi put je silovanje u ratu procesuirano pred međunarodnim sudom 18. decembra 1992. godine, kada je Savet bezbednosti UN proglasio „masovno, organizovano i sistematsko zatočenje i silovanje žena, posebno muslimanskih žena, u Bosni i Hercegovini“ međunarodnim zločinom.¹⁰⁹ Nakon toga, Statut Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) predviđen je tako da uključi silovanje kao zločin protiv čovečnosti, kada je izvršeno tokom oružanog sukoba i usmereno protiv civilnog stanovništva. Međunarodni krivični tribunal za Ruandu (MKTR) kasnije je sledio ovaj primer, postavši prvi međunarodni sud koji je osudio pojedinca za silovanje u ratu kao deo genocidne kampanje.¹¹⁰ Na temelju ovih presedana, Rimskim statutom Međunarodnog krivičnog suda, koji je stupio na snagu 2002. godine, proširena je definicija zločina protiv čovečnosti tako da obuhvata silovanje, seksualno ropstvo, prinudnu prostituciju, prisilnu trudnoću i prisilnu sterilizaciju, kao i svaki drugi oblik seksualnog nasilja slične težine, kada se počini na široko rasprostranjen ili sistematski način.¹¹¹

U domaćem kontekstu, nakon sukoba, Kosovo je donelo zakone kojima se nude penzije i drugi oblici socijalne, medicinske i finansijske pomoći veteranima, civilnim žrtvama i porodicama pogođenim smrtnim ishodom, nestancima, povredama ili invaliditetom povezanim sa sukobom ili neeksplozivnim ubojnim sredstvima.¹¹² Preživjele seksualnog nasilja ovaj pravni okvir nije obuhvatao, ostavljajući ih 15 godina bez formalnog priznanja ili podrške države, jer zakon u početku nije priznavao štetu koju su pretrpele. Zahvaljujući istrajnom aktivizmu i doslednoj javnoj podršci organizacija civilnog društva, posebno Kosovskog centra za rehabilitaciju žrtava torture (KRCT), Medica Kosova i Medica Gjakova, 2014. godine doneta je izmena „Zakona o statusu i pravima palih boraca, invalida, veterana, članova Oslobođilačke vojske Kosova, civilnih žrtava rata i njihovih porodica“. Ova izmena priznala je status preživelih silovanja i seksualnog zlostavljanja počinjenog između 27. februara 1998. i 20. juna 1999. godine. Međutim, tek 2018. godine Komisija Vlade za priznanje i verifikaciju žrtava seksualnog nasilja započela je svoj rad, omogućivši preživelim da dobiju finansijsku podršku kroz penzije nakon priznavanja njihovog statusa.¹¹³

109 United Nations, Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>

110 Human Rights Watch. "Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict." February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/09/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

111 OHCHR. "Rome Statute of the International Criminal Court." Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

112 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

113 KRCT. Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës

Metodologija

Ova studija koristi kvalitativnu metodologiju zasnovanu na sekundarnim izvorima kako bi istražila izazove sa kojima se suočavaju preživle seksualnog nasilja u vezi sa sukobom na Kosovu u svojoj potrazi za pravdom. Uzimajući u obzir emocionalni napor koji podrazumeva prisećanje i prepričavanje traumatičnih iskustava, kao i etičke izazove direktnih intervjua¹¹⁴ – naročito za istraživača bez profesionalne obuke u vođenju intervjua sa traumom informisanim pristupom – odlučila sam da istraživanje zasnujem na postojećim svedočanstvima, intervjuima i izveštajima prethodno objavljenim u medijima i akademskim izvorima. Centralni fokus istraživanja je jačanje glasova preživelih, jer njihova lična iskustva pružaju ključne uvide u prepreke sa kojima se suočavaju. Studija se oslanja na kvalitativne podatke iz istraživanja organizacija civilnog društva, izveštaje međunarodnih organizacija i izjave iz intervjua objavljenih u medijima. Takođe, korišćena je akademska literatura o tranzicionoj pravdi i seksualnom nasilju u postkonfliktnim okruženjima radi obogaćivanja teorijskog okvira.

Nalazi

Ovo istraživanje otkriva da prepreke sa kojima se preživle CRSV suočavaju u ostvarivanju svog prava na pravdu imaju dva različita oblika: prvi tip proizilazi iz društvenih stavova, gde preživle i dalje trpe sram i stigmatu povezanu sa seksualnim nasiljem; drugi tip prepreka su one koje stvaraju neadekvatni zakoni na Kosovu i institucionalni propusti u izgradnji mehanizama zasnovanih na pristupu koji u centar stavlja preživle.

Stigma i društvena sramota

Strah od društvene sramote i stigmatizacije jedan je od ključnih faktora koji sprečava žrtve silovanja kao ratnog zločina da progovore i bore se za pristup pravdi, pravo na reparacije i pravo da saznaju istinu. U svom članku „Silovanje kao genocid: Bangladeš, bivša Jugoslavija i Ruanda” Lisa Šarlah tvrdi da žene i devojke koje su silovane tokom oružanog sukoba doživljavaju duboke i dugotrajne posledice, uključujući sramotu, stigmatu i, u mnogim slučajevima, proterivanje iz svojih domova i zajednica. Šarlah naglašava da preživle genocidnog silovanja ne nose samo fizičku i psihološku traumu napada, već i ono što naziva „drugim silovanjem” – društveno odbacivanje, diskriminaciju i loš tretman kojima su izložene samo zato što su preživle. Ovaj dodatni sloj patnje produžava njihovu marginalizaciju i pogoršava dugoročne posledice nasilja koje su pretrpele.

Argument koji iznosi Šarlah jasno se vidi u slučaju Kosova. Studija Put ka pravdi organizacije KRCT ističe da se preživle silovanja tokom rata osećaju rastrzano između želje da progovore i potraže pravdu i straha da će ih porodica i zajednica odbaciti. Preživela koju je KRCT intervjuisao veruje da mnoge priče o silovanjima tokom sukoba ostaju neispričane.

Pored bola preživljavanja tako strašne traume, najgori deo je i dalje osećaj stida.¹¹⁵ Jedna ne Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEK-SUALE-GJATE-LUFTE-NE-KOSOVE-2024.pdf>.

¹¹⁴ Li, Winnie M. “The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto- Ethnography and Interviews.” Phd, London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

¹¹⁵ KRCT, Paths to Justice, 9.

ispitanica istakla je značajan uticaj društvenih stavova na reakciju njenog muža. U početku ju je podržavao, ali je postao sve zabrinutiji šta će drugi misliti nakon što je stupila u kontakt sa svedokinjom njenog silovanja. Kako je opisala:

„Na početku, odmah posle rata kada se to dogodilo, moj muž je bio podrška. Onda sam upoznala svedokinju [silovanja]... i družila se sa njom. Tada je moj muž počeo: ‘Ceo svet zna za to.’ Tada je počeo sukob... Rekao mi je: ‘Izađi iz kuće, ne želim da te imam u kući.’“

116

Ova reakcija pokazuje dugotrajni uticaj društvene sramote povezane sa seksualnim nasiljem na intimne odnose preživelih CRSV i predstavlja značajnu prepreku za njihov pristup pravdi. Jedan muškarac, žrtva seksualnog nasilja tokom rata, ispričao je u intervjuu da nikome nije rekao za silovanje sve dok posledice po njegovo psihičko zdravlje nisu počele da utiču na njegov posao. Tada je rekao direktoru škole u kojoj je radio kao nastavnik, a direktor je to preneo drugim ljudima u selu. Svaki put kada bi izašao, čuo bi uvredljive reči i optužbe da je sam kriv. Osećao se osuđeno i odbačeno, pa nije imao izbora osim da proda sve što je imao i napusti selo.¹¹⁷ Druga preživela ispričala je KRCT-u da joj je jedan od najtežih strahova upravo to da drugi ne saznaju. Rekla je:

„Još uvek sam oprezna sa svojom porodicom, bojim se da bi to moglo da uništi moj odnos sa njima. Čula sam za druge žene koje su bile odbačene od svojih porodica. I kada čujemo određene stvari, ne usuđujemo se da progovorimo. Ostaje ti u glavi. Stalno mislim, ako se to desilo njoj, moglo bi i meni – da izgubim porodicu.“¹¹⁸

Neke ispitanice objasnile su da su bile silovane u prisustvu svoje porodice – roditelja, braće i sestara, pa čak i pred velikim grupama ljudi. Uprkos prinudnoj i javnoj prirodi tih napada, preživle su dosledno opisivale osećaj trajnog tereta stida. Jedna je izjavila:

„Budila sam se usred noći. Anksioznost. Nisam želela da budem oko bilo koga – osećala sam kao da gubim razum, kao da želim da okončam život. Stalno sam govorila: stidim se da vidim ljude, stidim se da se suočim sa muževljevom porodicom. Stalno sam govorila: toliko me je sram – šta sam to uradila? Stalno sam to ponavljala.“¹¹⁹

Jedna preživela podelila je u intervjuu za TV program „Tišina koja ubija, pravi krik rata“ da ju je majka uvek savetovala i podsticala da ćuti, kako niko ne bi saznao šta se desilo njoj i njenim ćerkama; nisu imale poverenja ni da kažu ocu.¹²⁰ Druga preživela je rekla da je imala samo 13 godina kada je silovana. Ispričala je kako nije mogla da kaže nikome osim majci i baki, koja je takođe bila silovana. Nikada nije rekla ocu, niti braći. Slično priči iznad, kada je ispričala mužu, on joj je rekao da napusti kuću već sledećeg dana. Osećaj stida bio je veoma prisutan u njenom svedočenju:

116 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me’: A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo” (Medica mondiale e.V., 2024), 84, <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

117 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

118 KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 7, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

119 RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ – Rrënjeth e mbijetuara e luftës.” YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWBg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

120 RTV Dukagjini, “‘Me thikë m’i kanë heq teshat’” YouTube video.

„Rekla sam da ne želim više da živim. Nisam želela da nastavim da živim, ni trenutka. Život je bio nepodnošljivo težak. Na primer, možda mi kao deca nikada nismo imali slobodu da uživamo ili se radujemo budućnosti – ali meni se ceo svet srušio. Ni sloboda mi nije donela radost. Bilo da sam sa prijateljima ili bilo gde, uvek sam imala osećaj da svi to vide. Uvek sam držala glavu pognutu.“¹²¹

Mnogi koji su silovani tokom rata naglašavaju da su podrška porodice i zajednice od suštinskog značaja za početak puta ka pravdi. U istom TV programu, jedna preživela je rekla da bi, da joj muž nije ubijen u ratu i da je živ, imala više podrške da progovori i zalaže se.¹²² Druga preživela je u razgovoru sa KRCT-om uputila apel društvu:

„Imam poruku za naše društvo. Apelujem na sve one koji ne podržavaju svoju ženu ili muža koji su silovani – to je katastrofa. Moj muž mi je pomagao i govorio više od mene, kod lekara i svuda. Moramo ih još više podržavati. Katastrofalno je za ljude koji isteruju svoje žene iz kuće. Dovoljno sam patila, ako bi mi se desilo isto, samo bih napustila ovaj život.“¹²³

Pored toga, stigma oko silovanja nije bila samo lična za žrtvu, već se protezala i na njenu porodicu. Jedna preživela je objasnila da se gubitak nevinosti žene zbog silovanja posmatra kao sramota za njenog oca, ostavljajući njemu teret da objašnjava situaciju. Druga je podelila da stigma silovanja majke može negativno uticati na šanse da se njene ćerke udaju, jer bi živele u stalnom strahu da će prošlost njihove majke biti otkrivena, zbog čega bi postale „neudajne“, nepodobne za udaju. Jedna preživela je to opisala ovako:

„Devojke se uvek boje da će neko saznati, jer se niko neće udati za njih zbog njihove majke.“¹²⁴

Izveštaj No Safe Place: An Assessment on Violence Against Women in Kosovo (UNIFEM) takođe pokazuje slučajeve u kojima su deca bila izložena uvredljivim komentarima o svojim majkama. Jedan primer je učitelj koji je detetu rekao: „Tvoja majka ne postoji. Bolje bi bilo da je mrtva“, misleći na majku koja je preživela silovanje.¹²⁵

Pogubna stigma i društvena sramota povezane sa CRSV predstavljaju značajne prepreke na putu preživelih ka pravdi, reparacijama i priznavanju njihove patnje. Kao što pokazuju svedočanstva preživelih sa Kosova, strah od društvene izolacije proteže se ne samo na same žrtve, već i na njihove porodice, dodatno pogoršavajući traumu i otežavajući reintegraciju u društvo. Za dublje razumevanje emocionalnog iskustva preživelih, vidi tekst pesme „Ludilo” Shqipe Malushi u Dodatku A. Ova stigma duboko utiče i na psihološko blagostanje preživelih i na njihovu sposobnost da dobiju ključnu pravnu i socijalnu podršku. Stoga, suočavanje sa ovim društvenim stavovima je ključno za stvaranje pogodni-

¹²¹ RTV Dukagjini. “SHOKUESE/ ‘Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bërë’ – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus.” YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpkuUVQY6Xtwp6>.

¹²² Ibid.

¹²³ KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 16, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

¹²⁴ Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”, 75.

¹²⁵ United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo (New York: United Nations Development Fund for Women, 2000), 69, https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

jeg okruženja u kojem preživeli mogu da traže pravdu. Ovo nas vodi do sledećeg aspekta pitanja: uloge pravnih okvira i institucionalnih mehanizama u podršci preživlima i osiguravanju njihovih prava.

Pravne i institucionalne prepreke

Zahtevan proces prijave preko Vladine komisije za priznavanje i verifikaciju statusa žrtava seksualnog nasilja tokom rata na Kosovu

Prvi korak koji preživeli seksualnog nasilja u vezi sa sukobom (CRSV) na Kosovu moraju da preduzmu da bi ostvarili svoje pravo na istinu, reparacije ili pristup pravdi jeste podnošenje zahteva za formalnu verifikaciju statusa žrtve ratnog seksualnog nasilja. Vladina komisija kojoj je poveren zadatak identifikacije i verifikacije žrtava predstavlja ključnog aktera za preživle, obezbeđujući siguran i podržavajući proces na njihovom putu ka pravdi. Međutim, sâm proces prijave – koji uključuje dostavljanje izjava svedoka, beleški sa terapija i medicinske dokumentacije, kao i način na koji su mnogi podnosioci bili tretirani tokom intervju – deluje obeshrabrujuće i odvraća žrtve da progovore.

Jedna žrtva silovanja, koja je imala samo 12 godina u vreme kada je zločin počinjen, izjavila je:

„Imala sam 12 godina kada se dogodilo nešto što mi više nije dozvolilo da budem dete. Sada mi moja država kaže: ‘Nema dovoljno dokaza’. Kakve dokaze oni traže? Bio je rat, nije imalo šta da se sačuva, nije bilo načina. [...] Dala sam izjavu, moja država me odbija, to je jako, jako veliko razočaranje. Ne možete da mi uskratite to pravo, to mi se dogodilo.“

126

Ova izjava osvetljava dubok emocionalni i psihološki uticaj institucionalnog nepoverenja na preživle. Njeno retoričko pitanje – „Kakve dokaze oni traže?“ – razotkriva nemogućnost ispunjavanja birokratskih zahteva u haotičnom ratnom kontekstu. Osećaj izdaje je naročito snažan: svedokinja je ispunila svoju obavezu davanjem izjave, ali je odbijanje države proizvelo novi sloj nepravde.

Jedan muškarac, takođe preživeli, opisao je svoje iskustvo ovako:

„Brinuo sam kada sam išao pred komisiju. Bilo je troje ili četvoro ljudi. Nije prošlo dobro. Imao sam dokument da sam ranjen u sukobu. Tada mi je neko iz komisije rekao: ‘Zašto si došao?’ Rekao sam mu da imam pravo da podnesem zahtev. On se koncentrisao na taj dokument i nije me ništa drugo pitao. Mislio je da lažem. Bilo mi je jako teško kada je to rekao, nedelju dana mi nije izlazilo iz glave. Da sam znao, ne bih ni slao taj dokument. Poslao sam ga kao dokaz, ali smatram da je trebalo da pokaže više tolerancije jer je zvučalo kao pretnja. Nisu mi dali prostor da ispričam slučaj kako jeste, ništa me nisu pitali.“¹²⁷

Preživeli su povređeni činjenicom da samo deljenje svoje traumatične i razarajuće priče

126 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me” 106.

127 KRCT, In Search of Justice, 19.

nije dovoljno za Komisiju. Oni podsećaju državu da u ovom patrijarhalnom društvu niko ne bi sâm sebi „naneo takvu sramotu“ i slagao Komisiju. Takve priče o odbijanju obeshrabrile su i druge da podnesu zahtev. Jedna preživela je u intervjuu objasnila da, kada je pokušala da ohrabri druge žrtve da govore, rečeno joj je da nikada ne bi podnele zahtev ako to znači izlazak pred Komisiju.¹²⁸

Vasfije Krasnići, prva javno poznata preživela seksualnog nasilja na Kosovu, ove zahteve vidi kao oblik „drugog silovanja“:

„Ovo priznanje mora biti trajno. Ne sme zavisiti od proizvoljnih rokova. Pozivam vladu da preispita te odluke. Srbija ne priznaje ove zločine. Kada nam naša država kaže da nema dokaza, za svaku preživelu to je osećaj drugog silovanja.“¹²⁹

Njen stav jasno pokazuje emocionalni teret koji preživeli nose kada njihove izjave institucije osporavaju ili odbacuju. Proceduralne prepreke i nepoverenje nisu samo tehničko pitanje, već izvor nove boli i poniženja.

Rok za podnošenje zahteva

Pored činjenice da preživeli prolaze kroz težak proces podnošenja zahteva za priznavanje statusa, oni se suočavaju i sa vremenskim ograničenjem. Zakon kojim je regulisan rad Vladine komisije predviđao je početno petogodišnji rok za podnošenje zahteva¹³⁰, koji je kasnije produžen do maja 2025. godine¹³¹, a najnovijom izmenom do maja 2027. godine.¹³² Uvođenje rokova za tako kompleksan i bolan proces naišlo je na ozbiljne kritike – kako međunarodnih organizacija i NVO-a, tako i samih preživelih. Preživeli se suočavaju sa ogromnim emocionalnim i društvenim barijerama kada odluče da progovore, a nametanje rokova dodatno marginalizuje one koji još nisu spremni ili u mogućnosti da podnesu zahtev.

U istraživanju slučaja koje je sproveo KRCT, jedna preživela je istupila tek 18 godina nakon što je pretrpela nasilje, pokazujući da je rok kontraproduktivan.¹³³ Amnesty International ocenjuje da je takvo ograničenje kršenje principa iz Najrobi deklaracije, koja ističe da reparativni procesi moraju omogućiti ženama i devojkama da podnesu zahtev u trenutku kada su spremne, bez rizika da budu isključene zbog nepoštovanja vremenskog okvira.¹³⁴

128 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me,” 106.

129 Zymberi, Veronë. “Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit të Viktimës.” Kallxo, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxopernime/te-mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen-e-statusit-te-viktimes/>.

130 Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

131 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

132 Hamiti, Arton. “Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit të Të Mbijetuarve të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusit-te-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>

133 KRCT, Paths to Justice

134 Amnesty International. “Wounds That Burn Our Souls”: Compensation for Kosovo’s Wartime Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017ENGLISH.pdf>.

Naučnici su takođe problematizovali pitanje vremenskih rokova u procesima tranzicione pravde. Klark smatra da tranziciona pravda često počiva na linearnom shvatanju vremena, sa naglaskom na „kretanje napred“ i jasnoj podjeli između „prošlosti ispunjene zločinima“ i „sadašnjosti zasnovane na miru“. Ovakav pogled ne uzima u obzir složene i nelinearne dinamike traume. Traumatična iskustva „lome vreme“ i nastavljaju da se pojavljuju u svakodnevnom životu preživjelih kroz emotivne rane, zdravstvene probleme i društveno-ekološke podsetnike. Rokovi Komisije zanemaruju ovu unutrašnju borbu i nelinearne načine na koje preživjeli doživljavaju prošlost, očekujući od njih da progovore u proizvoljno određenom vremenu.¹³⁵ Komisiji se takođe zamera što ne primenjuje pristup usmeren na preživjele. Šyhrete Tahiri- Sylejmani, sama preživjela ratnog seksualnog nasilja, izjavila je:

„Ako nema preživjele u Komisiji, oni ne mogu razumeti ovaj bol. Potrebno nam je više ljudi da rade na ovome. Bez pravde, nećemo imati mir.“¹³⁶

Njene reči naglašavaju odsustvo glasova preživjelih u procesu odlučivanja. Isključivanjem onih koji imaju lično iskustvo, institucije rizikuju da dodatno učvrste birokratsku neosetljivost i oslabe poverenje preživjelih. Bez pristupa zasnovanog na iskustvima preživjelih, mehanizmi tranzicione pravde ostaju nepotpuni – ostavljajući mir bez pravde, a priznanje bez dostojanstva.

Nedostatak poverenja u institucije

Da bi preživjele seksualnog nasilja donele odluku da prijave svoja iskustva institucionalnim telima, od presudnog je značaja da imaju potpuno poverenje u javne institucije odgovorne za postupanje u takvim slučajevima, jer te institucije igraju ključnu ulogu u oblikovanju njihovih života. Nažalost, zbog brojnih slučajeva u kojima ove institucije nisu adekvatno postupale, poverenje u njih – naročito u komisije, a najviše u pravosuđe – ozbiljno je narušeno.

Dana 10. juna 1999. godine, nakon što je NATO potvrdio povlačenje snaga Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) sa Kosova i nakon obustave NATO vazdušnih udara na SRJ, Savet bezbednosti usvojio je Rezoluciju 1244.¹³⁷ Ovom rezolucijom poverena je odgovornost generalnom sekretaru da uspostavi međunarodnu civilnu administraciju na Kosovu. Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK) osnovana je sa ciljem da obezbedi mirno i stabilno okruženje za sve stanovnike Kosova, podstakne regionalnu stabilnost na Zapadnom Balkanu i unapredi vladavinu prava, ljudska prava, rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena i mladih.¹³⁸ Međutim, kada je reč o slučajevima silovanja tokom rata, Misija nije adekvatno odgovorila. Amnesty International navodi da, iako su UNMIK policija i tužilaštvo primili svedočanstva preživjelih seksualnog nasilja u vezi sa sukobom, nisu pokretali

¹³⁵ Clark, Janine Natalya. "The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice." *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2023): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

¹³⁶ Ardita Zeqiri, "Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes," *Prishtina Insight*, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-wartime-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>

¹³⁷ NATO. "Kosovo." June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/natohq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

¹³⁸ United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). "Mandate." Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate..>

pravovremene istrage niti obaveštavali preživjele o napretku njihovih slučajeva. Direktor jedne NVO izjavio je da je oko 25 žena iz jednog centra dalo svedočanstva UNMIK policiji između 2003. i 2006. godine. Uprkos tome, nijedna preživjela nije obavještena o statusu istrage niti o tome da li se njihov slučaj vodi ili je zatvoren. Žene nisu dobile kopije svojih izjava niti im je omogućeno pravno zastupanje. Jedna preživjela je čak predala svoju ličnu kartu, koja joj je ispala tokom napada, ali nije bilo nikakvog odgovora od strane vlasti.¹³⁹

U decembru 2008. godine, Misija vladavine prava Evropske unije (EULEX) preuzela je od UNMIK-a odgovornost za sprovođenje zakona, tužilaštvo i pravosuđe, uključujući istragu i krivično gonjenje zločina po međunarodnom pravu. EULEX je pokrenut 2008. godine kao najveća civilna misija EU u okviru Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike. EULEX obezbeđuje da pravosudne institucije funkcionišu bez političkog uplitanja, u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava i evropskom praksom, kroz nadzor, savetovanje, mentorstvo i ograničene izvršne funkcije. Mandat EULEX-a, zasnovan na Odluci Saveta (CFSP) 2025/1161, traje do 14. juna 2027. godine i deluje u okviru Rezolucije 1244 SB UN.¹⁴⁰ Amnesty International navodi da je EULEX nasledio oko 1.187 slučajeva ratnih zločina, od kojih samo devet vezanih za seksualno nasilje, od UNMIK-a. Pored toga, sâm je pokrenuo tri nova slučaja i preuzeo još jedan od kosovskog suda. Nakon sastanaka sa predstavnicima EULEX-a, organizacije civilnog društva izjavile su da slučajevi seksualnog nasilja nisu prioritet za EULEX zbog protoka vremena, teškoća u identifikaciji svedoka i nedostatka dokaza. Do septembra 2017. godine, EULEX je presudio u samo dva slučaja seksualnog nasilja.¹⁴¹

Izveštaj „Rane koje peku naše duše” objašnjava da su, čak i nakon što su probile društvenu stigmiju i kulturne barijere o kojima je ranije bilo reči, žene smogle snagu i rizikovale da prijave svoje slučajeve. Međutim, međunarodna zajednica – konkretno UNMIK i EULEX – zanemarila je njihove slučajeve i nije sprovela istrage zločina.¹⁴² Nesposobnost međunarodne zajednice da uhapsi ključne ratne zločince takođe je oblikovala način na koji žene doživljavaju smisao prijavljivanja silovanja. Mnoge smatraju da istupanje nema svrhu jer ne može promeniti ono što se dogodilo. Jedna žena je, na primer, u početku bila spremna da svedoči u Hagu, ali je kasnije odustala, rekavši da to neće ništa promeniti.¹⁴³

Ovo je, nažalost, rezultat situacije u kojoj se međunarodna zajednica postavlja kao ideal vladavine prava i zaštite ljudskih prava, ali ne uspeva da ispuni te standarde kada ih pokušava sprovesti u drugoj zemlji. Dok promovišu vrednosti pravde i odgovornosti, institucije poput UNMIK-a i EULEX-a nisu uspele da pruže ni osnovne povratne informacije ženama koje su hrabro podelile svoja iskustva seksualnog nasilja. Teret ovog neuspeha pao je direktno na živote žena, čiji glasovi nisu saslušani, čiji slučajevi su ignorisani i čija je patnja zanemarena. Štaviše, ovaj nedostatak odgovornosti stvorio je ciklus nepoverenja koji traje i danas prema institucijama Kosova, jer su one od UNMIK-a i EULEX-a nasledile predmete zajedno sa problemima.

139 Amnesty International, “Wounds That Burn Our Souls”, 18.

140 European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

141 Ibid, 20.

142 Ibid, 25.

143 UNIFEM, No Safe Place.

Prema navodima Amnesty International, u maju 2014. godine, Skupština Kosova usvojila je zakonske izmene kojima su smanjena ovlašćenja tužilaca i sudija EULEX-a. Ovim izmenama odgovornost za gonjenje teških krivičnih dela, uključujući ratne zločine, preneti su na domaće vlasti u okviru Specijalnog tužilaštva Republike Kosovo (SPRK). Međutim, kao što je već pomenuto, tužioci SPRK-a i dalje se suočavaju i sa nasleđenim i sa novim izazovima u obezbeđivanju pravde za preživjele seksualnog nasilja u vezi sa sukobom. Ograničeni resursi, prevelik broj predmeta i nedostatak osoblja značajno otežavaju efikasno vođenje ovih slučajeva. Pored toga, odsustvo ključnih spisa predmeta i nepotpuna dokumentacija nasleđena od prethodnih misija, poput UNMIK-a, zajedno sa nedostatkom saradnje Beograda, dodatno komplikuje istrage. Sve ove prepreke narušile su poverenje preživelih u pravosudni sistem.¹⁴⁴

Kada su je u TV emisiji Heshtja që vret, klithma e vërtetë e luftës pitali da li će za njen slučaj biti pravde, jedna preživela je skeptično odgovorila:

„Ne znam [da li će biti pravde], možda će doći vreme.“

Uprkos sumnjama, naglasila je svoju odlučnost da učini sve što je potrebno kako bi njen slučaj napredovao i kako bi pravda bila postignuta.¹⁴⁵

Pozitivni koraci ka pravdi za preživjele žrtve seksualnog nasilja u ratu

Traganje za tranzicionom pravdom za preživjele seksualnog nasilja kao ratnog zločina proces je pun izazova i jasno je da postoji mnogo prostora za napredak. Čak i mali pomaci ka pravnom priznavanju i pružanju psihološke, kao i finansijske podrške, nastali su kao rezultat upornog feminističkog aktivizma i zagovaranja na Kosovu. Studija „Nisam kriva za ono što mi se dogodilo“ koju su sprovele organizacije Medica mondiale i Medica Gjakova pokazuje da su promene u društvenom priznavanju preživelih seksualnog nasilja povezanog s ratom najčešće bile vezane za dobijanje podrške od organizacija civilnog društva. Preživjele ističu da im je mnogo značilo to što su ih NVO okupile u grupe i omogućile im da razgovaraju o ovom teškom pitanju o kojem su bile primorane da dugo ćute.¹⁴⁶ To im je pomoglo da osete olakšanje i da saznaju svoja prava. Jedna od preživelih izjavila je o KRCT-u:

„Da nas osoblje [NVO-a] nije lepo primilo, kao žene uništene prošlošću, ja ne bih mogla ništa da uradim. Direktor i doktorka su nas uvek motivisali na svakom sastanku. Osoblje je ovde veoma gostoljubivo; to nam je omogućilo da se slobodno izrazimo. Pravna predstavica me je takođe veoma dobro razumela i poštovala.“¹⁴⁷

Druga preživela je u medijima izjavila da će zauvek biti zahvalna NVO Medica Gjakova koja joj je pružila psihološku, pravnu i profesionalnu podršku. Rekla je:

144 Amnesty International, „Wounds That Burn Our Souls”, 23-28.

145 RTV Dukagjini. „E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0

146 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, „I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

147 KRCT, In Search of Justice.

„Da nije bilo Medica Gjakova, danas ne bih bila ono što jesam. To je organizacija kojoj jednostavno ‘hvala’ nije dovoljno reći. Zahvalna sam sve do dana kada odem pod zemlju. To je organizacija koja te podržava, koja ti pokaže tvoju vrednost.“¹⁴⁸

Ovi uvidi samih preživjelih pokazuju značaj aktivnih NVO i zašto je saradnja vlade sa civilnim društvom ključna za rešavanje društvenih problema. Pored pomoći od NVO, mnoge preživjele su istakle da su mediji imali važnu ulogu u razbijanju tabua kroz izveštavanje o ovoj temi. Čuvši tuđa iskustva slična sopstvenim, osetile su da nisu same na ovom putu i dobile su hrabrost da progovore. Kroz medije su takođe mogle da saznaju za organizacije koje aktivno rade na Kosovu na pružanju podrške preživelim, što im je donelo osećaj olakšanja jer znaju da postoje vrata na koja mogu da pokucaju.¹⁴⁹ Ove godine po prvi put jedan muškarac, preživela žrtva seksualnog nasilja u ratu, javno je govorio o svom iskustvu, poručivši da „stid nije naš“, kao poziv drugima koji se i dalje stide da progovore.¹⁵⁰ Mediji su se pokazali kao ključan alat za širenje narativa usmerenih na preživjele, podizanje svesti javnosti i izazivanje ukorenjenih stigmi.

Takođe, preživjele su posebno cenile kada su parlament i političari govorili o temi seksualnog nasilja u ratu. U intervjuima koje je sprovedla NVO Medica Gjakova, pomenule su rad bivše predsednice Atifete Jahjage na kampanjama podizanja svesti, pružanju pomoći i dugoročnom javnom zastupanju.¹⁵¹ Jedna od ispitanih preživjelih istakla je snažan trenutak kada su preživjele pratile sadašnju predsednicu Vjosu Osmani na sastanak Saveta bezbednosti UN.¹⁵² Osmani je nedavno dodelila i titulu „Čast Republike“ trima žrtvama seksualnog nasilja iz rata koje su javno govorile.¹⁵³ To je podsetnik da kada institucije otvoreno priznaju i bave se CRSV-om, one ne samo da potvrđuju iskustva preživjelih već i potvrđuju njihovo dostojanstvo. Otvorenim bavljenjem ovim pitanjima institucije pomažu smanjenju stigme i stvaraju podržavajuću atmosferu u kojoj preživjele mogu ponovo da izgrade poverenje, što je ključno za njihovu potpunu reintegraciju u društvo. Društvene i institucionalne barijere ka pravdi za preživjele CRSV su isprepletane i mogu pomoći u prevazilaženju jedna druge.

Zaključak i ograničenja

Traganje za pravdom za preživjele žrtve seksualnog nasilja povezanog s konfliktom na Kosovu je stalna borba koja se suočava sa značajnim društvenim, pravnim i institucionalnim barijerama. Kao što ovaj rad pokazuje, preživjele nisu sputane samo sveprisutnom stigmom koja ih izdvaja iz porodica i zajednica, već i institucionalnim izazovima koji potkopavaju njihove napore da potraže pravdu.

148 RTV Dukagjini. "TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat," YouTube, July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyll-nPQ>.

149 149 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

150 Zymberi, Veronë. “‘Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunen Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrafen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

151 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

152 KRCT, Paths to Justice.

153 President of Kosovo. “Me Krenarinë Më të Madhe I Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit” Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndava-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniqit-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

Društvena sramota vezana za seksualno nasilje jedna je od najmoćnijih sila koja sprečava preživjele da progovore i ostvare svoje pravo na pravdu. Svedočanstva koja su delile otkrivaju koliko duboko ukorenjeni kulturni stavovi o časti, rodu i porodici utiču na njihovu sposobnost da povrate dostojanstvo i dobiju pravno priznanje koje zaslužuju. Pored toga, nedostaci u pravnom i institucionalnom okviru Kosova dodatno pogoršavaju traumu. Duga kašnjenja u priznavanju i nedostatak adekvatne podrške od strane vladinih komisija, zajedno sa skepticizmom sa kojim se preživjele suočavaju kada iznose svoje slučajeve, pokazuju neuspeh pravosudnog sistema da zaštiti prava svojih najranjivijih građana. Uprkos ovim barijerama, uloga civilnog društva bila je presudna u iznošenju ovih pitanja u javnost. Zagovaranje usmereno na preživjele, zajedno sa javnim priznavanjem i potvrđivanjem žrtava CRSV, imalo je transformativnu ulogu u izazivanju stigme i podsticanju preživelih da povrate svoje glasove.

Zaključno, postizanje pravde za preživjele CRSV na Kosovu zahteva višeslojni pristup. Preplitanje institucionalnih reformi, društvenog prihvatanja i uključivanja preživelih, kao i zagovaranja usmerenog na njihove potrebe, može otvoriti put ka pravednijem i inkluzivnijem društvu. Kada ovi elementi deluju zajedno, Kosovo može početi da isceljuje rane i obezbedi da preživjele više ne budu ostavljene u senci konflikta, već osnažene da povrate svoje zasluženno mesto u budućnosti zemlje.

Ipak, iako ovaj rad pruža dubinsko istraživanje barijera sa kojima se suočavaju preživjele žrtve seksualnog nasilja povezanog sa konfliktom (CRSV) na Kosovu, postoji nekoliko ograničenja koja treba istaći.

Prvo, rad se pretežno bavi preživjelima uopšte, bez razmatranja kako višestruki identiteti preživelih – kao što su pol, etnicitet, socioekonomska pozadina, sposobnosti ili drugi društveni faktori – mogu dati nijansirane razumevanje izazova sa kojima se suočavaju. Buduća istraživanja bi mogla da istraže kako preplitanje više faktora oblikuje put preživelih ka pravdi. Drugo, iako rad obrađuje nekoliko ključnih barijera, važno je naglasiti da to nije iscrpna lista. Na primer, problem da preživjele ne mogu da primaju penziju za seksualno nasilje ukoliko već primaju neku drugu penziju po osnovu rada, ili neadekvatna obuka istražitelja koji vode CRSV slučajeve, među su dodatnim izazovima koji nisu obrađeni u ovoj studiji. Još jedno ograničenje je i nedostatak perspektive pravosuđa. Zbog osetljive prirode teme, pristup ovim sudijama nije bio moguć. Razumevanje njihove perspektive važno je za sagledavanje jaza između velikog broja verifikovanih preživelih i malog broja procesuiranih slučajeva.

Dodatno, nalazi i analiza duboko su povezani sa specifičnim kontekstom, kulturom i istorijom regiona. Kao takvi, zaključci ovog rada ne mogu se automatski primenjivati na druge postkonfliktne zemlje. Bilo bi dragoceno da buduća istraživanja uporede situaciju na Kosovu sa drugim kontekstima, kako bi se videlo da li se javljaju slični obrasci ili specifični faktori u različitim državama. Na kraju, iako rad identifikuje izazove sa kojima se preživjele suočavaju, on ne nudi rešenja niti predloge politika. Iako su ta rešenja detaljnije obrađena u brojnim sveobuhvatnijim izveštajima (od kojih je nekoliko citirano u

bibliografiji), cilj ovog rada nije bio da pruži detaljne preporuke. Buduće studije mogle bi da dublje istraže ove aspekte i ponude konkretne mere za unapređenje sistema podrške i pravde za preživjele

CRSV.DODATAK A:

LUDILO – SHQIPE MALUSHI

Nije istina
Da me je silovao
Bataljon
Maskiranih lica
Koja marširaju u tami.

Nije istina
Da je moje telo
Postalo plastična lutka
U čeljustima
Vukova
U iznenadnoj, besnoj erupciji.

Nije istina
Da je moja duša bila uplašena
Kandžama
Zaslepljenih zveri
Na njihovom putu bez povratka.

Nije istina
Da su moje grudi
Bile žvaka
Nekih gladnih gadova
Usred njihove igre.

Nije istina
Da su se moj otac
Moj muž
Stideli da me pogledaju
Posle katastrofe.

Nije istina
Da su moja deca gledala
Ispod sudopere
Dok su mi lomili noge.

Nije istina
Da su mi se čudovišta smejala
Dok su dodirivala
Moje golo telo.

Nije istina
Nije istina
Da mi je glava obrijana
Da me obeleže kao gubitnicu.

Nije istina da sam ta žena
Koja pokušava da pobegne
Iz noćne more izgubljene bitke
Koja nije bila moja.

Nije istina.
Ja sam živa!
Ja sam prelepa!
Čujte me!
Vidite me!

Bibliografija:

Amnesty International. "Wounds That Burn Our Souls": Compensation for Kosovo's War-time Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017EN-GLISH.pdf>.

Ardita Zeqiri, "Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes," Prishtina Insight, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-wartime-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>.

Clark, Janine Natalya. "The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice." *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2023): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

Hamiti, Arton. "Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit Të Të Mbijetuarve Të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë." Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusit-te-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>.

Humanitarian Law Center (HLC). Breaking the Silence: Justice for War Victims? Prishtina: Humanitarian Law Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>.

Human Rights Watch. "Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict." February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/09/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

KRCT. E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VERTETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf.

In Search of Justice. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEKSUALE-GJATE-LUFTES-NE-KOSOVE-2024.pdf>

Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the 139 Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

Li, Winnie M. "The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto-Ethnography and Interviews." PhD diss., London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova. "I Am Not Guilty for What Happened to Me': A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo." Medica mondiale e.V., 2024. <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

NATO. "Kosovo." June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/nato-hq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

OHCHR. "Rome Statute of the International Criminal Court." Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

President of Kosovo. "Me Krenarinë Më të Madhe I Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit." Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndava-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniqit-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

RTV Dukagjini. "E TRISHTË/ 'Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit' – Rrëngeth e mbijetuara e luftës." YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

RTV Dukagjini. "SHOKUESE/ 'Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bë' – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus." YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=...>

com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpkUVQY6Xtwp6.

RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’ – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?” YouTube video. July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyll-nPQ>.

RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

Selmani, Leonora. Email message to author, July 11, 2025.

UNIFEM. No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo. New York: United Nations Development Fund for Women, 2000. https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

United Nations. United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV- Handbook.pdf>.

Secretary-General. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: Report of the Secretary-General. New York: United Nations, 2004. <https://digitallibrary.un.org/record/527647>.

Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>.

United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, ed. The Conflict Did Not Bring Us Flowers: The Need for Comprehensive Reparations for Conflict-Related Sexual Violence in Kosovo. Technical Report. Prishtina: UN Women Kosovo Office, 2016. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/Country/Kosovo/The%20Conflict%20Did%20Not%20Bring%20Us%20Flowers_ENG.pdf.

United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). “Mandate.” Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate>.

Zymeri, Veronë. “Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunën Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO. Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrefen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

“Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit Të Viktimës.” Kallxo, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxoper->

nime/te- mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen- e-statusit-te-viktimes/.

Pejzaž politika sećanja na Kosovu – očuvanje kolektivnog sećanja kroz civilno društvo

Kolektivno sećanje između studija i prakse

Kolektivno sećanje je koncept i tradicija društvenih praksi od davnina. Društva na različite načine manifestuju uređenje i odabir svog kolektivnog sećanja, pa se u tom smislu ono može smatrati društvenom konstrukcijom. Kolektivno sećanje može se posmatrati kroz dijalektički odnos, jer i utiče i biva pod uticajem društva, a istovremeno je fluidno – dakle, promenljivo, ne fiksirano i prilagođeno kontekstu. Ova fluidnost opisuje način na koji se sećanje transformiše kroz nove interpretacije, emotivna iskustva i javne reprezentacije (Erll 2011). Ovi razvojni procesi zavise od politika sećanja, kulturnog, političkog i ekonomskog konteksta, kao i od volje pojedinačnih ili kolektivnih aktera da očuvaju ili ponovo izmisle prošlost.

Studije kolektivnog sećanja obuhvataju široku interdisciplinarnu koaliciju, počevši od sociologije, psihologije, istorije, medijskih studija, kulture, politike i sličnog, i predstavljaju ključnu osnovu za razumevanje procesa izgradnje identiteta i odnosa moći koji uslovljavaju sećanje. Ispitujući kulturne, socio-psihološke i istorijske tragove koje kolektivno sećanje ostavlja u ljudskim društvima, njegovo proučavanje ima značaj koji prevazilazi samu epistemologiju. Kolektivno sećanje nije samo objekat za analizu, već proces koji živi u svakodnevnim iskustvima društvenih praksi. Ono se materijalizuje kroz različite oblike sećanja: od nacionalnih ceremonija do porodičnih rituala, od spomenika i političkih govora do turističkih destinacija i lokaliteta kulturne baštine, kao i kroz različite oblike popularne kulture.

Smešteno u arenu savremenih društava koja nameću snažan diskurs o budućnosti gotovo svega, kolektivno sećanje, posebno javno, suočava se sa izazovima zaborava i potrebom za diskusijom o tome kako prakse sećanja treba održavati, budući da je njihova transformacija neizbežna:

Transformacija sećanja podrazumeva odlučujući prelazak od istorijskog ka psihološkom, od društvenog ka individualnom, od objektivne poruke ka njenom subjektivnom doživljaju, od ponavljanja ka [ponovnom] sećanju. Totalna psihologizacija savremenog sećanja uključuje potpuno novu ekonomiju sopstvenog identiteta, mehanike sećanja i značaja prošlosti (Nora 1989:15).

Politike sećanja i simbioza kulturnog i komunikativnog sećanja

Glavna teorijska osnova za većinu istraživača kolektivnog sećanja je koncept Pierrea Nore, lieux de mémoire (mesta sećanja), objavljen u studiji u periodu 1984-1992. Za razliku od topografskog sugerisanja termina, mesta sećanja ne moraju biti samo geografska mesta, već i događaji, 142 procesi, stvarne i imaginarne figure, artefakti, simboli i druge istorijske pojave u kojima se „kristališe nacionalno nasleđe“ (Nora 1995:83). Proučavanje kolektivnog sećanja kroz prizmu mesta sećanja znači analizirati forme i funkcije upotrebe (i zloupotrebe) prošlosti u savremenim potrebama. U tom smislu, mnogi teoretičari, poput geografa Davida Harveya, dalje dekonstruišu koncept razvijajući kritiku veze između urbanog kapitalizma i urbanog kolektivnog sećanja, dok antropolog Marc Augé razrađuje koncept ne-mesta sećanja (non-places of memory), koji ističe prazninu samih mesta sećanja, i tako dalje.

Dotle se u teorijskoj studiji francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa, objavljenoj 1925. godine i prevedenoj na engleski kao *The Social Frameworks of Memory*, razvijaju dva različita koncepta kolektivnog sećanja: prvo, kolektivno sećanje određuje se kao organsko sećanje pojedinca, koje funkcioniše unutar sociokulturnih granica; drugo, kao tvorevina zajedničkih vizija prošlosti, održavanih kroz interakciju među ljudima, institucijama i medijima. U svakom slučaju, Halbwachs smatra da kolektivno i individualno sećanje dele jednu simbiotičku vezu: „Može se reći da pojedinac pamti stavljajući sebe u perspektivu grupe, ali se isto tako može tvrditi da se sećanje grupe ostvaruje i manifestuje kroz individualna sećanja“ (Halbwachs 1992:40). Ipak, ono čime se bavi sećanje, bilo na nivou pojedinca ili grupe, jesu uspomene na događaje iz prošlosti, koje dodatno oblikuju identitet. Pamćenje može obuhvatiti različite elemente, od faktičkih do izmišljenih: „Uspomena je u velikoj meri rekonstrukcija prošlosti postignuta podacima pozajmljenim iz sadašnjosti, rekonstrukcija pripremljena, štaviše, prethodnim rekonstrukcijama u kojima su prošli likovi već bili izmenjeni.“ (ibid:68)

U kontinuitetu Halbwachsovih okvira sećanja, Jan i Aleida Assmann konceptualizuju komunikativno i kulturno sećanje kako bi izdvojili razliku između kolektivnog sećanja koje se gradi kroz svakodnevne oblike interakcije i komunikacije, i onog koje se oblikuje kroz krute institucionalne rituale. Tako komunikativno sećanje pripada domenu usmene istorije i svi ljudi su podjednako odgovorni za pamćenje i interpretaciju prošlosti. Nasuprot tome, kulturno sećanje vezano je za materijalnu objektivizaciju, organizovano je, ceremonijalizovano i vođeno od strane profesionalaca (J. Assmann 1995:130-2).

Ali kako se ovaj teorijski opis prevodi na teren sećanja na Kosovu?! Ko stoji iza održavanja praksi sećanja i kako se one realizuju?! Počevši od pravnog okvira, Kosovo ima dva zakona i jedan pravilnik koji se odnose na događaje iz perioda 1998-1999 (Službeni list Kosova), dok se posebno reguliše **Memorijalni kompleks „Adem Jashari“**. Kao nadležni **državni organ za izgradnju**, administraciju i upravljanje memorijalnim kompleksima na Kosovu funkcioniše **Agencija za upravljanje memorijalnim kompleksima Kosova**.

Međutim, pravna infrastruktura ostaje slaba u potpunom adresiranju komemorativnih praksi. Među najvažnijima su 5-7. mart kao zvanična godišnjica sećanja na porodicu Jashari i snage OVK-a, 27. april kao godišnjica masakra u Meji, 5. maj kao Dan palih bo-

raca nacije, komemoracija masakra u Studimlju i tako dalje. Ove godišnjice – algoritmi komemorativnih politika – okupljaju političare, članove porodica, bivše vojnike, građane i dobijaju medijsku pažnju širom zemlje. Uz nacionalne zastave, zastavu OVK i državne simbole, organizuju se duge ceremonije koje uključuju govore visokih političara, odavanje počasti u odgovarajućim kompleksima, dakle lieux de mémoire, i polaganje cveća na spomenike/memorijale. Ova politika sećanja istovremeno kanališe ponašanje i proizvodnju diskursa koji se pretežno oslanja na 143 slavljenje žrtve palih, podstiče na prisećanje prošlosti, dok se ujedno prepliće sa nadom da će učinjena žrtva biti nagrađena razvojnim vizijama usmerenim ka evroatlantskoj budućnosti zemlje. Iznad svega, glorifikuju se istorija i nacionalni identitet. Najbolja ilustracija za to je institucionalna organizacija kojoj se dobrovoljno priključuju stotine građana tokom Epopeje OVK-a koja se svake godine održava početkom marta. Iako je reč o praksi kulturnog sećanja, ona se prepliće sa komunikativnim sećanjem jer je većina građana koji učestvuju u organizovanim aktivnostima na ovaj ili onaj način bila svedok poslednjeg rata.

Unifikacija kolektivnog sećanja pod državnim rukovodstvom umrežava se kroz održavanje svećanih parlamentarnih i opštinskih sednica, komemorativnih koncerata i paljenja baklji u simboličnoj manifestaciji „Noć vatri“. Istovremeno, u nekim školama na Kosovu postala je praksa da se 5. marta prvi čas nastave posveti ratnim figurama, na osnovu odluka donetih od strane Ministarstva obrazovanja, nauke, tehnologije i inovacija (MASHTI). Ove intervencije predstavljaju nove oblike komemorativnog obrazovanja, koje imaju za cilj približavanje kolektivnog sećanja školskom iskustvu učenika, izvan strukturisanih lekcija u udžbenicima istorije.

(Ne)zvanične komemorativne politike

Na nekom putovanju bilo gde po Kosovu gotovo je nemoguće da se ne naiđe na mesta privatnog sećanja, koja su izgrađena i održavana od strane samih porodica. Zapravo, prema sociološkinji Anni Di Lellio, koja dokumentuje memorijale OVK još od 1999. godine, upravo je po ovoj logici započela komemoracija na Kosovu. U jednom članku za medij Kosovo 2.0, ona tvrdi da je simbolika tih memorijala evoluirala prelaskom sa spomen-obeležja sa pojedinačnim imenima na kolektivna, upravo da bi se poistovetila sa OVK-om i zajedničkim projektom otpora.

Odmah posle rata, memorijali na Kosovu imali su oblik jednostavnog grobnog kamena, sa logoom OVK, imenom i datumom rođenja i smrti... Kasnije su spomenici postajali sve specifičniji, često posvećeni više nego jednoj osobi. Oni su poprimili oblik dvoglavih orlova ili tradicionalnih albanskih kapa (keče, plis); neki i kula. Svi su čuvali uspomenu na ratnike, čije zajedničke vrline – hrabrost, čast, samopregor – počivaju u tradicionalnoj kulturi. Pažnja se pomerila sa pojedinca na alegorijsko, tradicionalno predstavljanje nacionalnog kolektiva. (K2.0 2013)

Ono što je nastalo kao potreba za sećanjem na člana porodice koji je pao, uglavnom muškarca, proširilo je opseg od privatnog sećanja ka javnom, iako ovo poslednje nije sveobuhvatno i predstavlja meta-narativ u prikazu rata i heroizma. Sa druge strane, civilno

društvo igra ključnu ulogu u očuvanju kolektivnog sećanja. Pri pregledu napora u obeležavanju, sve inicijative civilnog društva katalizuju nedostatak javne institucionalizacije i često preuzimaju ulogu posrednika u željama porodica da tugu pretvore u sećanje otvoreno za širu javnost. Iako su ovi napori dragoceni, treba primetiti da je njihova velika većina koncentrisana u Prištini, čime se ona postavlja kao glavni prostor za očuvanje sećanja. Neki od odgovarajućih primera su:

Izložba u sećanje na 1.024 ubijene i 109 nestale dece kao posledica rata na Kosovu, pod naslovom „Bilo jednom da se nikad ne desi“ iz 2020. godine. Izložbu je realizovao Fond za humanitarno pravo Kosovo, a kustos je bila Blerta Hoçian. Ona predstavlja angažman koji pripada dvema sferama politika sećanja. Prenosi predmete i priče različite dece iz privatnih soba 144 i prostora, razvija komunikaciju sa porodicama u vezi sa saglasnošću za izlaganje, a ironično, nalazi se u podrumu Biblioteke „Hivzi Sulejmani“ u prištinskoj četvrti Dardania. Smeštanje ove izložbe u podrum biblioteke grada u velikoj meri kompromituje mesto sećanja (*lieux de mémoire*), pošto je smeštena u objektu koji ne pruža empatsko pamćenje, te kao posledica toga više svedoči o prisustvu polovičnih i nepažljivih javnih politika – što deluje paradoksalno, s obzirom na to da izložba služi kao destinacija i za međunarodnu posetu Kosovu, ali i za institucionalne zvaničnike. Za razliku od fragmentizacije narativa, izložba uključuje ubijenu i nestalu decu i iz drugih etničkih zajednica, organizovana je na albanskom, srpskom i engleskom jeziku, omogućava interakciju i maštu, i iako se nalazi u prostoru koji teško da je idealan za nju, uspešno je opremljena dobrim osvetljenjem, zvučnim rešenjima i pristupačnim materijalima – elementima koji olakšavaju dijalog sa predstavljanim sećanjem.

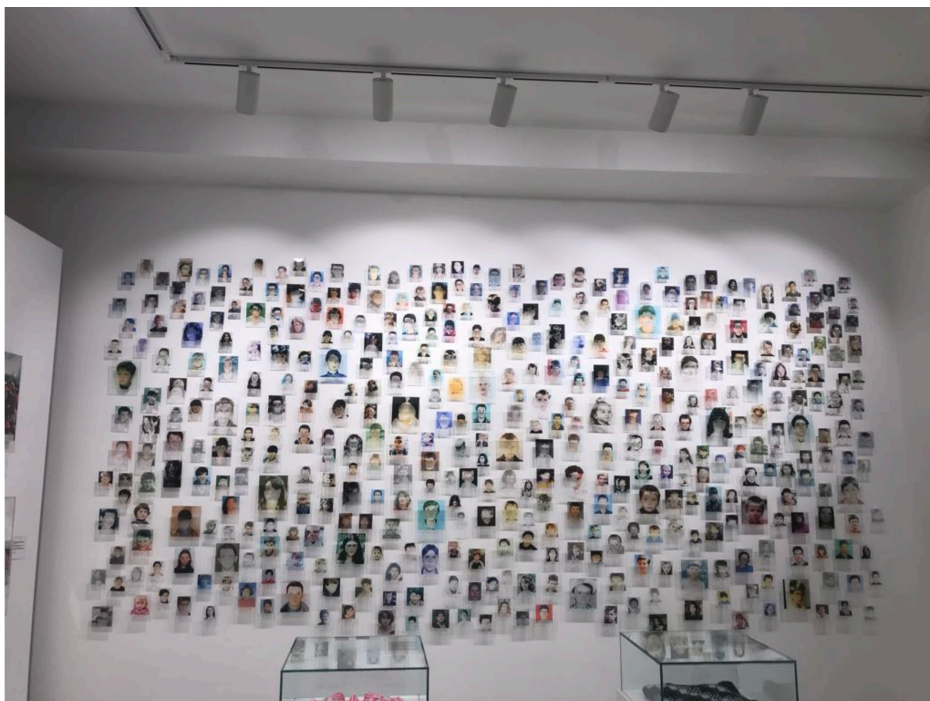

Foto 1: Prikaz izložbe „Bilo jednom da se nikad ne desi“ (privatna fotografija)

Još jedan nedavni poduhvat je onaj Youth Initiative for Human Rights – Kosovo (YIHR KS) pod vođstvom Bjeshke Guri, vezan za otvaranje Muzeja dece Rata, alternativnog prostora sećanja koji govori o deci i prekidanju njihovog detinjstva, ilustrovanom kroz izložbu

„Prekinuta igra“. Muzej, otvoren početkom 2025. godine, ima kuraciju gotovo istovetnu izložbi Fonda za humanitarno pravo Kosovo iz 2019. godine. Smešten u prizemlju zgrade YIHR-a, muzej funkcioniše u nenametljivom prostoru, iako je dostupan za posetu javnim institucijama. Izložba u okviru Muzeja donosi priče i predmete koji komuniciraju sa posetiocima na svim jezicima i na vizuelno privlačan način.

Foto 2: Prizor iz Muzeja dece Rata (privatna fotografija)

Jedan značajan aspekt takođe pokriva izložba Reporting House, koju su organizovali BIRN Kosovo, KALLXO.com, Bijenale u Prištini i Paper Gallery, u kojoj se prikazuje rad novinara, fotografa i artefakti iz tog perioda, što je praćeno savremenim umetničkim delima koja reflektuju uticaj rata. Prostor Reporting House, otvoren 2024. godine, za razliku od dve prethodno pomenute izložbe, nalazi se u javnom prostoru – nekadašnji tržni centar „Grmija“ – i redovno nudi događaje koji rekonfiguriraju kolektivno sećanje iz različitih perspektiva. U tom smislu, Reporting House, oznažen javnim prostorom, ne služi samo kao mes-

to sećanja, već i kao diskurzivni prostor, gde se pamćenje jedne kulture aktuelizuje kroz javni dijalog, interakciju i kritičku refleksiju. Aktivnosti sa gostima, neformalne debate i umetničke prezentacije stvaraju uslove za formiranje osetljive i svesne publike, pretvarajući ovo mesto sećanja u stalnu laboratoriju aktivnog i edukativnog pamćenja.

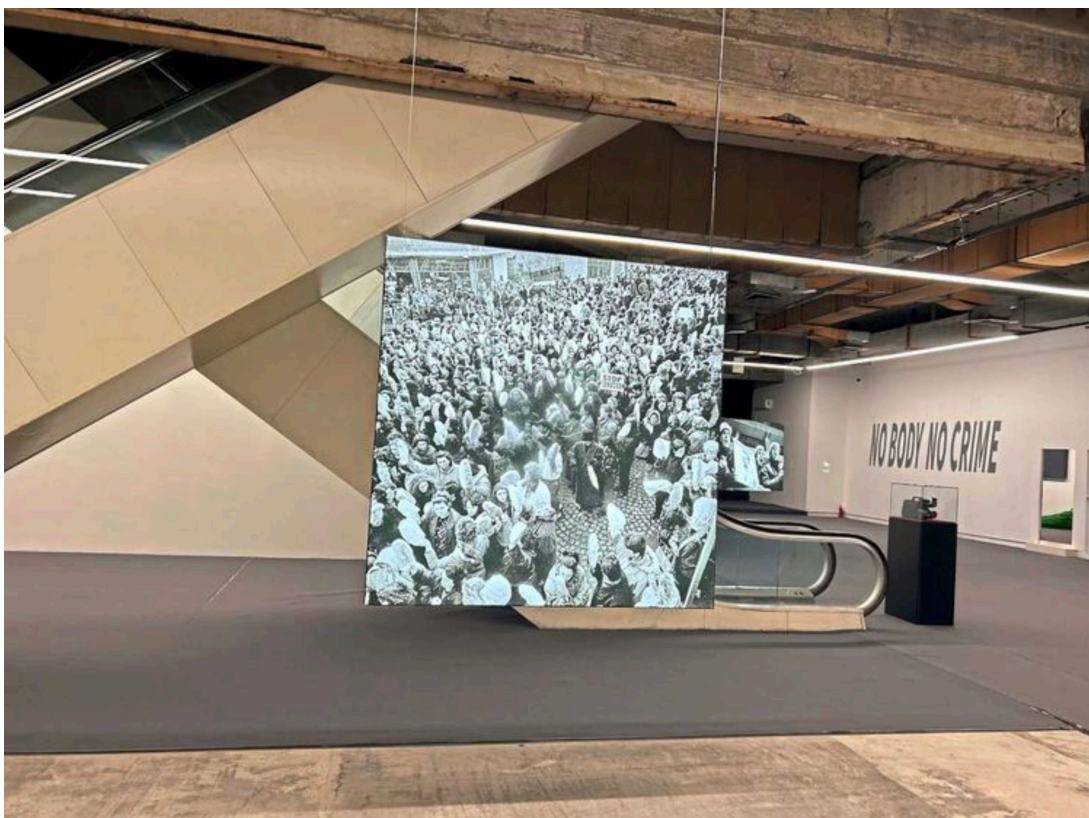

Foto 3: Prikaz izložbe Reporting House (privatna fotografija)

Još jedna značajna intervencija na karti kolektivnog sećanja na Kosovu je Muzej preživelih seksualnog nasilja tokom rata na Kosovu, otvoren 2024. godine. Inicijativu su pokrenule bivša predsednica Atifete Jahjaga i Diona Hoxha, a kustoskinja je Eliza Hoxha. Muzej predstavlja hrabar čin prevođenja kolektivne tihe boli u vidljivo javno sećanje. Obuhvata četiri izložbene sobe sa pažljivo kuriranim i osetljivim sadržajem, podržanim artefaktima koje su donirale organizacije kao što su Medica Gjakova i Centar za promociju prava žena u Drenasu. Kroz angažman umetnika poput Ylbera Chervadiku i Zake Prelvukaj, muzej daje vizuelni i emotivni oblik sećanju na jednu od najdubljih rana rata. Ova memorijalna lokacija nadilazi funkciju samog memorijala: ona je prostor otpora protiv stigme, politički čin slušanja i priznavanja, kao i sredstvo za kolektivno osnaživanje preživelih. Ovi oblici sećanja, nastali odozdo i održavani od strane civilnog društva, svedoče o moći kulturne intervencije u izgradnji kritičkog, senzitivnog i inkluzivnog sećanja.

Nadalje, u ovom duhu, Manifesta Biennale 14 predstavila je važan primer potencijala koji savremena umetnost ima u aktiviranju javnog prostora u gradu Prištini. Održano tokom sto dana 2022. godine, bijenale je imalo za cilj da preformuliše odnos između kulture i civilnog društva i da podstakne građanski povratak u zajedničke urbane prostore. Iako nije direktno uspostavilo dijalog sa specifičnom istorijom korišćenih lokacija – poput Grand Hotela, Biblioteke „Hivzi Sulejmani“ ili Fabrike cigli – uključivanjem tih prostora u tok bijenala, oni su bili izloženi i postali su prisutni u javnoj svesti.

Izuzetak je bila kuća-škola porodice Hertica, gde je umetnička intervencija imala direktnu vezu sa konkretnim sećanjem na to mesto. Ova intervencija predstavljala je praksu sećanja koja je naglašavala potrebu za kontinuiranom institucionalnom brigom, iznad individualnih napora 147 porodice Hertica. Na ovaj način, bijenale je posredno doprinelo procesima kolektivnog sećanja – ne kroz narativ, već kroz reimaginaciju prostora i vraćanje pažnje na njega.

Sve dok je trajalo bijenale, ta marginalizovana mesta bila su veoma posećena, funkcionišući kao privremeni itinereri sećanja, otvoreni za posetioce različitog socijalnog i generacijskog profila. U ovom preplitanju javne umetnosti i javnog prostora, Manifesta 14 je otvorila mogućnost za šire razmišljanje o odnosu društva prema prošlosti, identitetu i sećanju – iako je taj uticaj ostao posredan i ne uvek čvrsto povezan sa istorijskim kontekstom korišćenih prostora.

Foto 4: Prikaz umetničke transformacije Monumenta „Trokut“ na trgu „Adem Jashari“ tokom bijenala Manifesta 14 (privatna fotografija)

Uprkos potrebi za kritikom samog formata koji je doneo bijenale i koji zaslužuje zasebnu diskusiju, završetak ove duge umetničke ceremonije u glavnom gradu vratio je ona mala mesta sećanja u „ne-mesta sećanja“ (engleski: non-places of memory). Dakle, kolektivno pamćenje se ne ostvaruje memorijalizacijom – što se pokazuje kao ključni argument ovog teksta. Termin je prvi put razvio francuski antropolog Marc Augé u svojoj knjizi „Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity“, objavljenoj 1995. godine. On opisuje osobine ne-mesta sećanja na sledeći način:

Treba dodati da isto važi za ne-mesto kao i za mesto. Ono nikada ne postoji u čistom obliku; mesta se ponovo grade unutar njega; odnosi se ponovo uspostavljaju i nastavljaju u njemu [...] Mesto i ne-mesto su pre suprotni polariteti: prvo nikada nije potpuno izbrisano, drugo nikada nije potpuno završeno (Augé 1995: 78-9).

Kao što Pierre Nora (1989) naglašava, da bi postojalo mesto sećanja, mora postojati volja za sećanjem; čini se, da bi postojalo ne-mesto sećanja, mora postojati odsustvo volje za sećanjem. To 148 podrazumeva zanemarivanje sprovođenja praksi sećanja, iako institucije i ljudi i dalje znaju za mesto, često čak i kroz usmena predanja koja prenose prethodne generacije. U stvari, ovo pokazuje sporazum javnih institucija u odnosu na javne prakse sećanja.

Sve ove alternativne prostorne forme očuvanja kolektivnog sećanja – koje su uspostavile civilne organizacije – imaju višestruku ulogu: one dokumentuju nasilje i prošlost, podstiču svest i pomažu u oblikovanju kritičkog građanskog identiteta. One su, u smislu Hal-

Halbwachsa i Assmanna, oblik komunikativnog sećanja koji se pretvara u kulturno sećanje kroz fragmentiranu institucionalizaciju.

Ipak, ovaj napor je dvostruko opterećen: s jedne strane, on zahteva pravdu za prošlost, a s druge strane, bori se za samu legitimnost prava na sećanje, često u marginalizovanim prostorima koje država potcenjuje. Postavljanje izložbi u podrumima ili tretiranje sećanja kao sporedne teme na javnim agendama transformiše ga u „ne-mesto“ sećanja – kako bi rekao Augé – gde institucionalni nedostatak volje više koristi zaboravu nego pamćenju.

U ovom kontekstu, kolektivno sećanje nije samo čin prisećanja, već i čin otpora prema organizovanom zaboravu. Stoga, potreba za osetljivom, sveobuhvatnom i dostojanstvenom institucionalizacijom javnog sećanja nije samo kulturno pitanje, već zahtev za pravdom i reprezentacijom. Dokle god ovi napori ostaju podržani isključivo od strane civilnih aktera, sećanje rizikuje da ostane periferni napor – snažan, ali usamljen.

Bibliografija

Assman, J., 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* [online], (65), 125–33. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/488538>

Augé, M., 1995. *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*, New York: Verso.

Erll, A., 2011. *Memory in Culture*. Përkthyer nga S.B. Young. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Halbwachs, M., 1992. *On Collective Memory*, përkthyer nga A. Coser, L., Çikago: University of Chicago Press.

Hirsch, M., 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Humanitarian Law Center Kosovo, 2022. *Memorialization, Its Role and Importance in Dealing with the Past* [online]. Qasur nga: https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Memorializimi/ENG_Memorializimi.pdf

Humanitarian Law Center Kosovo, 2024. *Decade of Remembrance* [online]. Qasur nga: <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Decade-of-Remembrance.pdf>

Kosovo Two Point Zero, 2015. *Një monument mes Vëllazënim Bashkimit dhe Adem Jasharit, Kosovo Two Point Zero* [online]. 30.10.2015. Qasur nga: <https://kosovotwopointzero.com/a-monument-between-brotherhood-and-unity-and-adem-jashari/>

Ligji për Agjencinë për Menaxhimin e Komplekseve Memoriale të Kosovës, 2013, Nr. 9 / 26,

Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Ligji për Institucionet e Kulturës, 2007, Nr. 02/L-57, Gazeta Zyrtare e Institucioneve të përkohshme të vetëqeverisjes në Kosovë/ Prishtinë.

Ligji për Planifikimin Hapësinor, 2013, Nr. 04/L-174, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Ligji për Trashëgiminë Kulturore, 2008, Nr. 02/L-88, Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës.

Nora, P., 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations [online], (26), 7- 24. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V. dhe Levy, D., 2011. The Collective Memory Reader. New York: Oxford University Press. Ritzer, G., 2010. Sociological Theory. Edicioni i 8-të. New York: McGraw-Hill.

Szpociński, A., 2016. Sites and Non-sites of Memory. Depot [online], Qasur nga: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Youth Perspectives on Transitional Justice

Introduction

Young people play a crucial role in shaping transitional justice processes, not only as inheritors of the past but also as active contributors to building a more just and inclusive future. Their perspectives bring fresh insights, challenge established narratives, and ensure that memory, accountability, and reconciliation remain relevant to future generations.

This publication presents the work of eight young researchers who participated in a three-month mentorship program organized by the Humanitarian Law Center Kosovo and the Humanitarian Law Center Foundation. Over the course of the program, the students explored issues of justice, memory, and accountability through their chosen topics, guided by the expertise and support of experienced staff from both organizations. Their contributions reflect the diverse ways in which youth can engage with questions of the past while envisioning a more equitable society.

The following pages showcase the results of their dedication, curiosity, and critical engagement. Together, these works highlight the importance of empowering young voices in transitional justice and the need to provide platforms where their ideas can foster dialogue, broaden understanding, and inspire lasting change.

Table of Content

The Impact of Historical Trauma through Victimhood Narratives on Albanian Ethnic Identity

By Diona Visoka 165

The Impact of the 1998-1999 War Legacy on the Perceptions and Challenges of Roma Youth in Kosovo¹⁵⁴

By Gynesh Veshall 181

Transitional Justice: Youth Perspectives on Confronting the Past The existence, importance, and role of transitional justice within the current student protests in Serbia

By Jona Arsenić 183

The Narrative Battleground: Politics and Memorialisation

By Joshua Riley 194

Ruins, Hotel, Protest: Practices of Memorialization of the 1999 Bombing and the Political Instrumentalization of Memory

By Kristina Lazić 204

The Right to Truth: Youth Perceptions of War Crimes and Transitional Justice in Kosovo and Serbia

By Miodrag Denić 211

The Journey to Transitional Justice for Conflict-Related Sexual Violence Survivors in Kosovo: Legal and Social Barriers to Their Right to Justice

By Puhiza Shemsedini 214

The Landscape of Memorialization Policies in Kosovo – Preserving Collective Memory through Civil Society

By Trina Hoti 233

¹⁵⁴ This designation is without prejudice to positions on status and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ opinion on Kosovo Declaration of Independence

The Impact of Historical Trauma through Victimhood Narratives on Albanian Ethnic Identity

1. Introduction

After the end of World War II, trials began against those responsible for the Holocaust. One of the accused was Adolf Eichmann. Eichmann had served in the Reich Main Security Office, later as head of the department for “Jewish Affairs,” and was one of the organizers of the Final Solution, which aimed at the mass extermination of Jews. During his trial, he repeatedly defended himself by saying that he had merely been following orders (Eichmann, 1964).

Because of this trial, social psychologist Stanley Milgram wanted to understand whether ordinary people—not just those considered “evil”—would be capable of committing such crimes simply by obeying authority. He therefore carried out an experiment in which participants were instructed to administer electric shocks whenever a “learner,” located in another room, answered incorrectly. The shocks were not real, but the participants could hear pre-recorded screams each time they delivered a shock. When participants hesitated, the authority figure, who was part of the experiment, would simply tell them: “Please continue.” The results showed that most people delivered shocks up to the level that supposedly caused “death,” merely because the authority figure had instructed them to do so (Milgram, 1974).

Another experiment of this nature was conducted by another social psychologist, Philip Zimbardo. In 1971, he carried out an experiment intended to last two weeks, where ordinary students were divided into two groups—guards and prisoners—to simulate prison life. They were placed in the basement of the Psychology Department at Stanford University. After six days, the experiment was terminated due to the escalation of violence and dehumanization inflicted on the prisoners by the guards. This experiment revealed how power, social roles, and group identification can shape perceptions of good and evil, even in the absence of prior hostility.

The findings of these two experiments show how people are capable of inflicting violence in response to authority and social roles, even without any pre-existing hostile motivation. These findings serve not to justify, but to explain the extent to which human beings can go when in possession of authority or in obedience to it.

A similar case may be found in the violence and repression by Serbian forces against Albanians in Kosovo. Since the former held authority and the latter were a group almost

entirely without power, this brings us back to the findings of the experiments. Although we may come to understand how such violence against Albanians in Kosovo [hereafter referred to as Albanians] was carried out, what is worth examining is how all of this affected this powerless group.

Due to these violent historical events, the collective trauma experienced by Albanians has been transmitted across generations, causing the Serbian ethnic group to be perceived not only as the historical aggressor, but also as a moral threat whenever contact occurs. Therefore, through Social Identity Theory, which explains how group identity is constructed through in-group pride¹⁵⁴ and out-group comparison, this study explores how historical trauma, through victimhood narratives, influences the shaping of ethnic identity. To begin, let us briefly turn to the historical context of Kosovo.

2. Context

The most recent war in Kosovo was an event that captured the world's attention, not only during that period but also afterward. Within a span of 25 years, more than 7,000 books have been written about the Kosovo War (1999) by authors from different countries around the world. This is according to a study conducted by researchers Durim Abdullahu and Davjola Ndoja, published in 2024 under the title "The Kosovo War, 1997–1999: A Selected Bibliography," on which the chronology that follows here is based. Although in official reports the Kosovo War is dated as 1998–1999 (UNMIK, 1999; Independent International Commission on Kosovo, 2000), this study includes the war's beginning as the public emergence of the Kosovo Liberation Army (KLA), which will also be the reference point throughout this study.

Following the Russo-Ottoman War and the Ottoman defeat, the territories of the Ottoman Empire in the Balkans, populated mostly by Albanians, were being partitioned and left under Serbia and Montenegro, the key allies of the Russian Empire. The Congress of Berlin decided that Albanian territories would be assigned to Serbia, Montenegro, and Greece. Once this happened, Serbia began radical measures, expelling and relocating Albanians from 500 villages in southern Serbia to settle them in the Kosovo Plain (Uka, 1994).

In 1912, the First Balkan War began, during which Serbian military troops, by the end of that year, had killed 25,000 Albanian men throughout Kosovo. Both World War I and World War II, for Kosovo, were nothing more than battlegrounds, after which it was once again oppressed by Serbia. Especially after World War II, Serbian partisans carried out massacres against the civilian population and then seized the harvests, causing famine throughout Kosovo (Freundlich, 1913; Helsinki Watch, 1992).

In 1963, the symbol of Albanian resistance, Adem Demaçi, founded the Revolutionary Movement for the Unification of Albanians, a movement that aimed to defend the rights of Albanians in Kosovo and achieve national unification with Albania. Once Yugoslav security authorities discovered the organization's activities, they arrested about 300 mem-

bers, many of whom were sentenced to long prison terms. Every attempt at resistance or opposition was suppressed with violence and imprisonment (Keçmezi-Basha, 2018).

All this repression culminated in the outbreak of the 1981 demonstrations, which shook all of Yugoslavia. It all began on March 4, 1981, in the cafeteria of the University of Pristina, where, in a completely spontaneous way, students began to revolt and protest about the conditions in which they were living and studying at the Student Center. In the following days of March and early April, workers and other Albanian citizens of Kosovo joined the demonstrations to express their discontent. The protests were brutally crushed by the Yugoslav police, who used violence against the demonstrators and arrested many of them. As a result, about one-third of the population in Kosovo was under police investigation, and Kosovo had the largest number of political prisoners in all of Europe. But these events were not the last for Kosovo or for the plans that the Serbian regime had at that time (Gazeta Express, 2025; International Crisis Group, 1998).

On the 600th anniversary of the Battle of Kosovo, Slobodan Milošević delivered his most notorious nationalist speech in Kosovo Polje, where he spoke of Greater Serbia, threatened Albanians, and sent a message of preparation for war (Milošević, 1989). After this speech, repression against Albanians intensified. Albanian workers were forced to sign loyalty agreements to Serbia; otherwise, they would be dismissed from their jobs. Because of this, 200,000 citizens protested, and these same people were prohibited from returning to their workplaces. In 1990–1991, all Albanians were dismissed from their jobs. During March and April 1990, in several cities of Kosovo, Serbian security and intelligence organs poisoned thousands of Albanian students (Gashi, 2004; Koha.net, 2022). In September, due to the refusal of the Serbian curriculum by Albanian teachers, 350,000 students were not allowed to return to school, which led to the creation of a home-schooling system (Kosovo Education Center, 2009).

Because of the escalating situation, in 1991, military training began for a small group of Albanians from Kosovo and Macedonia. After several actions carried out against Serbian forces, on November 28, 1997, the Kosovo Liberation Army (KLA) made its public appearance. On February 28, 1998, after a chance encounter between Serbian police patrols and the KLA, an armed clash began in the village of Likoshan. Out of revenge for their defeat, Serbian police massacred 20 Albanian civilians in Likoshan and Qirez—massacres of civilians that would not be the last for Kosovo (Human Rights Watch, 1999).

On March 5–7, 1998, the village of Lower Prekaz was surrounded by 8,000 Serbian police officers. The target was the house of Adem Jashari, the legendary commander of the KLA. By the afternoon of March 7, Adem Jashari, along with 58 other members of his family, had been killed after three days of resistance. Some of the subsequent massacres included: the Massacre of Upper Abria (21 civilian victims), Račak (45), Krusha e Madhe and Krusha e Vogël (243), Suhareka (49), Izbica (147), Kralan (87), Old Poklek (59), Meja (376), Studime (116), Qyshk (over 100), Dubrava prison (116), among others. By the end of the war, more than 10,000 civilian victims had been killed (Human Rights Watch, 2001; OSCE, 1999; ICTY, 2009).

After NATO intervention, on June 12, 1999, Kosovo was liberated from Serbian forces. About 860,000 Albanian refugees expelled from Kosovo returned home. On February 17, 2008, Kosovo declared itself an independent and sovereign state. Although Kosovo ultimately achieved independence, the wounds inflicted by history remain and continue to affect the daily lives of its citizens. Even the smallest destabilizing attempts by Serbia, or wars and unrest elsewhere in the world, seem to immediately panic the Albanian citizens of Kosovo.

4. Literature Review

4.1. Historical Trauma

Historical trauma is a concept that refers to a group of people who have experienced collective traumas throughout their history as a group, and these traumas have been carried over from one generation to the next (Gone, 2013). Collective trauma was initially conceptualized and studied among Holocaust survivors, later among African Americans, Palestinians, and other marginalized groups (Alford, 2015; Henderson et al., 2021; Atallah, 2017). To better understand the historical trauma of Albanians in Kosovo, we will use Sotero's (2006) conceptual model of historical trauma.

Through this model, Sotero proposes that historical trauma is not an individual experience of repression and violence, but rather a collective experience that is carried from one generation to the next and that affects the health and well-being of the community.

According to this model, every experience of collective trauma begins with the dominant group (in the context of this study: the Serbian regime) who subjugates a population (Albanians in Kosovo). This subjugation may be through: displacement (resettling the population into villages), physical/psychological violence (beatings and threats of killing), economic destruction (lack of food, inability to trade, exclusion from employment due to ethnic identity), or cultural dispossession (ban on using the Albanian language).

The model then explains how all this is experienced by the first generation or the primary generation (for example, the first generation after World War I). This generation develops a traumatic response, which may be physical, social, or psychological.

- **Physical responses:** poorer health, various illnesses from malnutrition.
- **Social responses:** high unemployment, loss of resources, destruction of community structures.
- **Psychological responses:** increased aggression and domestic violence, constant fear of the future, lack of self-esteem, helplessness.

The second generation, or the secondary generation, is directly affected both by the original trauma and by the way the primary generation has addressed that trauma. This generation may already have poorer physical health and higher predisposition to illness, live in a non-stimulating and negative environment, face poverty, continuous violence,

and lack opportunities to plan for the future.

Therefore, historical trauma cannot be measured directly, as post-traumatic stress disorder (PTSD) might be; rather, its manifestation in mental health can be observed through symptoms of depression, anxiety, stress, violent behavior, and trauma levels (Mohatt, 2014; Brown-Rice, 2013; Barron et al., 2016).

4.2. Victimization Narratives

Victimization narratives refer to the way people construct stories about their experiences from an event in which they, as individuals or as a group, were victims. These narratives emerge after the traumatic event has taken place. Some examples of victimization narratives might be: “I lost everything during this war,” “My family suffered a lot,” “Our people were never treated properly,” “We were not to blame for what happened,” etc. The use of such narratives influences the way individuals perceive themselves, but also how the entire community perceives the group after the traumatic event.

The self-perceived sense of collective victimhood is deeply rooted within individuals and constitutes an integral part of their social identity (Robben & Suarez-Orozco, 2000), continuing long after the conflict has been officially resolved (Bar-Tal et al., 2009; Shnabel & Nadler, 2008). Such a belief has been observed in several communities trapped in ongoing or recent conflicts. For example, both Israeli Jews and Palestinians perceive themselves as clear victims of the Israeli-Arab conflict and blame the other group as the cause of the conflict and violence (Bar-Tal, 2007; Caplan, 1999; Rouhana & Bar-Tal, 1998).

For Albanians in Kosovo, it seems that the victimization narrative of Us vs. Them (explained in the next section through Social Identity Theory; Tajfel & Turner, 1979) existed even before the last war, which is seen as the culminating event of a series of historical events. What makes the last war the culminating and somewhat determining event in the construction of victimization narratives is that the victims (Albanians in Kosovo) received acknowledgment of their victimhood. The attention of international media and NATO’s intervention are some of the moments that made Albanians feel visible and protected.

What has further reinforced these victimization narratives, influencing intergroup processes, includes the lack of acknowledgment of guilt and the absence of an apology from Serbian institutions (Këllezi et al., 2023; Këllezi et al., 2024).

All existing victimization narratives affect the way individuals connect themselves with their group. The sense of belonging to the group—in our case, the Albanian ethnic group—and its role in shaping social identity, influences how the group in conflict is perceived, which in this case may be the Serbs. Therefore, to clarify how these attitudes exist between groups, we will use Social Identity Theory by Tajfel and Turner (1979).

4.3. Theoretical Framework and Ethnic Identity

Tajfel and Turner (1979) introduced Social Identity Theory through the concepts of in-group and out-group to explain stereotypes, prejudice, and discrimination between groups. People tend to favor the group they belong to, which is known as in-group favoritism or in-group bias, and to exclude other groups, which is known as out-group homogeneity. The minimal condition for group membership bias is when the minimal group paradigm is simply being a member of the group. In addition, this tendency toward bias is reinforced even more when one group is dominant and the other non-dominant—meaning one enjoys the status quo and superiority compared to the other. This results in a pattern where the stronger an individual's identification with their group, the greater the in-group bias and the higher the prejudice toward the out-group.

Through this lens, we can explain the relations between Albanians and Serbs. Simply being Albanian or Serbian fulfills the minimal condition for group membership. These members share with others in their group additional characteristics such as language, history, traditions, values, and attitudes. What increases in-group favoritism and out-group homogeneity is the ongoing conflict between Serbs and Albanians. The rise of intergroup prejudice causes both sides to refuse even minimal contact with one another.

Ethnic identity is a complex construct of social identity, which includes self-identification as a group member, where values, attitudes, behaviors, and ethnic involvement align with that group (Phinney, 1991). Belonging to an ethnic identity affirms and preserves positive attitudes toward oneself and the ethnic group (Tajfel, 1981; Umaña-Taylor et al., 2004). Research shows that for Albanians in Kosovo, ethnic identity is very important, to the extent that the characteristics of Albanian ethnic identity are also attributed to Kosovar identity (Maloku et al., 2016; Xhelili, 2010; Babuna, 2000).

4.4. Historical Trauma, Victimization Narratives, and Ethnic Identity

There are studies that address collective trauma in Kosovo due to the 1998–1999 war (Audergon, 2004; Kelmendi & Hamby, 2023; Hoxha & Andresen, 2021), but they have never treated it as historical trauma. Likewise, there is a lack of empirical measurement of the ethnic identity of Albanians in Kosovo (Baliqi, 2020). However, research has been conducted on victimization narratives (Andrighetto et al., 2012; Stockdale, 2009; Freedman, 2000). Yet, there is no study that seeks to understand the impact of historical trauma—nor even collective trauma—on ethnic identity, much less a study that aims to understand this impact through a moderator, such as victimization narratives. Finding such a relationship allows us to study the effects of other events beyond the most recent war. It also opens the way for studying intervention strategies for addressing trauma, processing traumatic events, and ultimately resolving intergroup conflict.

As mentioned earlier, the impact of historical trauma affects every sphere of life and is transmitted from one generation to the next. One of those spheres is self-perception in relation to the group to which individuals belong. And this entire impact is made possible through the ways in which people—in this case, Albanians—have processed and continue to process their experiences through narratives. Therefore, the two hypotheses of this

study are: (H1) Historical trauma is a statistically significant positive predictor of Albanian ethnic identity. (H2) This prediction is moderated by victimization narratives.

5. Methodology

5.1 Instruments

To measure historical trauma, several instruments were used that include the assessment of depression, anxiety, stress, trauma, and tolerance of violence.

To measure stress, anxiety, and depression, the Depression, Anxiety, Stress Scale (DASS-21) by Lovibond and Lovibond (1995) was used. This instrument has a total of 21 items for measuring stress, anxiety, and depression. Its internal validity has shown high values, with $\alpha = .95$ for stress, $\alpha = .91$ for anxiety, and $\alpha = .86$ for depression. The scale consists of seven items for each subcategory.

- Example items for stress: “I found it hard to calm down after something upset me,” “I reacted too strongly in different situations.”
- Example items for anxiety: “I had bodily tremors (e.g., in my hands),” “I was aware of dryness in my mouth,” “I had difficulty breathing (e.g., very rapid breathing or a feeling of not being able to breathe properly even without physical exertion).”
- Example items for depression: “I couldn’t seem to experience any positive feeling,” “I had difficulty initiating things I had to do,” “I felt that I had nothing to look forward to.”

To measure trauma, the Harvard Trauma Questionnaire (HTQ-5) by Mollica et al. (1992) was used. HTQ-5 consists of 25 items, such as: “Repeated thoughts or memories of the most hurtful or terrifying events,” “Avoidance of activities that remind you of the traumatic or hurtful event,” “Feeling that the world is a very dangerous place.” The questionnaire uses a 1–4 Likert scale, where 1 represents “Not at all” and 4 represents “Extremely.” The instrument has a reliability of $\alpha = .89$.

To measure violence, the Personal and Relationships Profile (PRP) by Straus et al. (1999) was used. Two subscales of the questionnaire were used: Approval of Violence ($\alpha = .97$) and Socialization of Violence ($\alpha = .95$).

- Approval of Violence measures the extent to which participants approve or justify violence, including family violence (e.g., “Sometimes it is necessary to discipline a child with strong and good slaps”), male violence (e.g., “A boy who is hit by another boy should hit him back”), and sexual aggression (e.g., “A woman who has been raped probably asked for it”).
- Socialization of Violence measures exposure to and experiences of violence during childhood, both within the family (e.g., “When I was younger than 12, my mother or

father slapped or hit me hard”) and outside the family (e.g., “When I was a child, I often saw children who were not from my family fighting, struggling, and hitting each other”). The questionnaire uses a 1–4 Likert scale, where 1 represents “Strongly disagree” and 4 represents “Strongly agree.”

To measure victimization narratives, the Collective Victimhood Questionnaire (Schori et al., 2014), adapted to the context of Kosovo, was used. The questionnaire consists of three dimensions:

- Historical victimization (3 items, e.g., “We have always fought against invading people”),
- General victimization in conflict (5 items, e.g., “Throughout the conflict with the Serbs, Albanians suffered the most”),
- Victimization in the specific conflict event (5 items, e.g., “Serbs injured and killed, indiscriminately, children, women, men, and defenseless elderly people”). The instrument has a reliability of $\alpha = .95$.

To measure ethnic identity, the Multigroup Ethnic Identity Measure (Roberts et al., 1999) was used. The instrument has two dimensions:

- Exploration of the ethnic group (e.g., “I have spent time trying to learn more about my ethnic group, such as its history, traditions, and customs”),
- Commitment to the ethnic group (e.g., “I have a strong sense of belonging to my own ethnic group”). The instrument has a reliability of $\alpha = .96$.

5.2 Participants

A total of 210 participants (141 women and 69 men) took part in the study. The participants’ ages ranged from 18 to 68 years. They came from both rural and urban areas (138 urban and 72 rural), from municipalities including: Prishtina, Podujeva, Mitrovica, Prizren, Gjakova, Ferizaj, Gjilan, Drenas, Skenderaj, Suhareka, and Vushtrri. Individuals under 18 years old or those without Albanian ethnic affiliation were not included in the study.

5.3 Procedures

160 Participants were first asked to provide demographic data such as age, gender, place of residence, education, ethnicity, loss of close family members during the war, material damages caused by the war, and political imprisonment (whether they themselves or family members had been imprisoned). Instructions were given for each section of the questionnaire on how it should be completed. The questionnaire was distributed online. Before completing the questionnaire, participants were presented with a Consent Form containing information about confidentiality and clarification that the data would be

used solely for the purposes of this research.

6. Results

In the first table we present the means, standard deviations, and bivariate correlations of the study variables. Historical trauma is positively correlated with victimhood narratives ($r = .59, p < .001$) and with ethnic identity ($r = .75, p < .001$). Victimhood narratives are also positively correlated with ethnic identity ($r = .72, p < .001$). These correlations suggest that all three study variables are strongly interrelated and in the predicted direction.

Hypothesis 1: Historical trauma as a predictor of ethnic identity

Table 1

Means, standard deviation, and correlations among study variables

Variables	M	SD	1	2	3
1. Historical trauma	139.69	32.06	—		
2. Victimhood narratives	41.8	6.58	.59***	—	
3. Ethnic identity	31.76	6.19	.75***	.72***	—

*** $p < .001$

To test the first hypothesis—that higher levels of historical trauma would be associated with stronger ethnic identity—a linear regression was conducted. Results show that historical trauma statistically significantly predicts ethnic identity, $b = 0.144, SE = 0.009, t(208) = 16.28, p < .001$. The model explains 56% of the variance in ethnic identity, $R^2 = .56, F(1, 208) = 264.92, p < .001$. Furthermore, higher levels of historical trauma are associated with stronger ethnic identity (see Table 2).

Hypothesis 2: Victimhood narratives as a moderator

Table 2

Linear regression predicting ethnic identity from historical trauma

Predictor	B	SE	β	t	p
Constant	11.58	1.27	—	9.10	<.001
HT_total	0.144	0.009	.748	16.28	<.001

Note. DV = Ethnic identity (ID_t); IV = Historical trauma (HT_total).

To test the second hypothesis—that victimhood narratives moderate the relationship tested in Hypothesis 1—the PROCESS moderation analysis v4.2 (Model 1, Hayes, 2022) was used. The model was statistically significant, $F(3, 206) = 173.85, p < .001$, explaining 71.7% of the variance in ethnic identity ($R^2 = .717$).

The interaction between historical trauma and victimhood narratives was statistically significant, $b = 0.005, SE = 0.0009, t = 5.40, p < .001$, indicating that the relationship between historical trauma and ethnic identity was stronger with higher levels of victimhood narratives (see Table 3). Figure 1 illustrates this interaction, showing that the slope becomes steeper as the use of victimhood narratives increases, in the interaction between historical trauma and ethnic identity.

Table 3

Moderation of the effect of historical trauma on ethnic identity by victimhood narratives (Model 1, PROCESS)

NV_total (Moderator level)	Effect of HT_total	SE	t	p	95% CI (LLCI, ULCI)
36 (Low)	0.0586	0.0113	5.19	<.001	[0.0363, 0.0809]
42 (Average)	0.0889	0.0090	9.91	<.001	[0.0712, 0.1065]
48 (High)	0.1191	0.0098	12.17	<.001	[0.0998, 0.1384]

Note. DV = Ethnic identity (ID_t); IV = Historical trauma (HT_total); Moderator = Victimhood Narratives (NV_total).

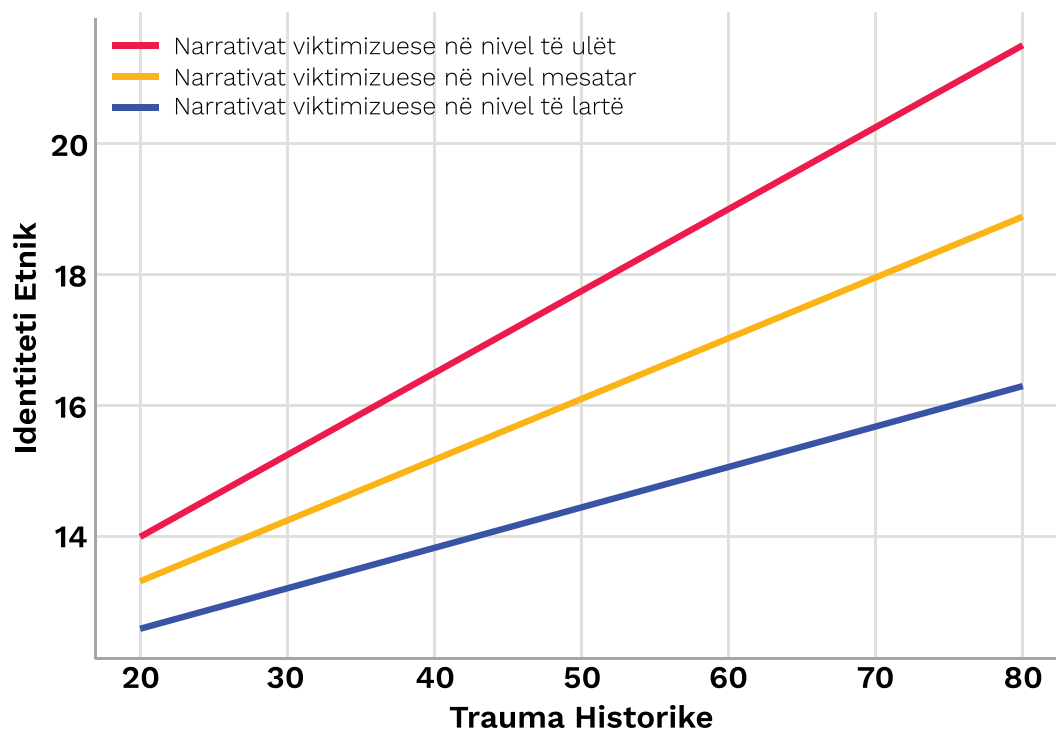

Figure 1: Interaction of historical trauma and victimhood narratives in predicting ethnic identity

These results demonstrate that the hypotheses were confirmed. Historical trauma is a strong predictor of ethnic identity, and this relationship is further strengthened when individuals rely on the use of victimhood narratives.

7. Discussion and Recommendations

The findings of this study show that historical trauma has an intergenerational effect on ethnic identity through victimhood narratives. This finding aligns with Social Identity Theory. When a group is subordinated and discriminated against, that group seeks alternatives to create positive perceptions about themselves and their ingroup (Tajfel, 1978). Albanians in Kosovo, as a historically subordinated group, have created circumstances in which their sense of ethnic belonging is reinforced, but largely through the use of victimhood narratives.

The use of victimhood narratives and maintaining the role of the victim is also evident in Bosnia and Herzegovina. A study by Mijić (2021), similar to the present one, found that for Bosniaks, too, holding on to the victim role contributed to more positive attitudes toward their group. Likewise, a study conducted with Native Americans found that historical trauma influences ethnic identity (Guenzel & Struëe, 2020). This again aligns with the findings of the present study, which showed that for Albanians in Kosovo, historical trauma impacts the way they identify with their ethnic group.

These findings demonstrate how historical trauma complicates the process of trauma processing and reconciliation with other ethnic groups. This can be addressed through educational curricula that, in addition to teaching collective memories, also promote critical thinking about existing narratives.

Beyond the education system, mental health professionals should work with groups most affected by historical trauma, where victimhood narratives are more present—particularly vulnerable groups such as war veterans, survivors of massacres in Kosovo, former political prisoners, and survivors of sexual violence. These interventions should also include family members, to prevent the continued intergenerational transmission of trauma. Addressing the most recent collective trauma—the Kosovo war of 1997–1999—serves as the first step toward processing historical trauma. Gradual interventions at different layers of historical trauma allow for its processing and prevention of its transmission to future generations.

Non-governmental organizations could also create more sustainable joint projects between ethnic groups to reduce prejudices and stereotypes through intergroup contact. Such projects should not only include post-war youth but also those who lived through the pre-war period.

Future studies should include more dimensions that constitute historical trauma and investigate which of them may be most problematic. Qualitative studies should explore victimhood narratives in greater depth. Longitudinal studies are necessary to understand how these narratives influence and are transmitted across generations, in order to better address treatment needs.

8. Conclusion

This study shows the impact that historical trauma has on the ethnic identity of Albanians in Kosovo, an impact further reinforced by victimhood narratives. Through this study we gain some understanding of how traumatic historical events affect the well-being of future generations. The way these events are interpreted causes traumatic experiences to be transmitted, to negatively affect well-being, and to sustain interethnic conflict. Understanding how people interpret historical experiences can be the key to explaining today's ethnic identity and the one that will develop in the future. This study can serve as a foundation for further research on historical trauma and the deeper exploration of victimhood narratives, which could then contribute to the creation of intervention strategies.

9. Bibliography

- Abdullahu, D., & Ndoja, D. (2024). *Lufta e Kosovës, 1997–1999: Një bibliografi e përzgjedhur*. Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”.
- Andrighetto, L., Mari, S., Volpato, C., & Behluli, B. (2012). Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, 33(4), 513–529.
- Atallah, D. G. (2017). A community-based qualitative study of intergenerational resilience with Palestinian refugee families facing structural violence and historical trauma. *Transcultural psychiatry*, 54(3), 357–383.
- Audergon, A. (2004). Collective trauma: The nightmare of history. *Psychotherapy and politics international*, 2(1), 16–31.
- Babuna, A. (2000). The Albanians of Kosovo and Macedonia: Ethnic identity superseding religion. *Nationalities Papers*, 28(1), 67–92.
- Baliqi, B. (2020). State and Belonging: Collective memory and identity formation in post-war Kosovo. *Forging Kosovo: Between Dependence, Independence and Interdependence*, 27–44.
- Barron, I., McInnes, J., & Abdallah, G. (2016). Intergenerational trauma framework for programme efficacy studies: Child trauma recovery in occupied Palestine. *Critical and Radical Social Work*, 4(2), 217–230.

- Brown-Rice, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. *Professional Counselor*, 3(3).
- Eichmann, A. K. (1962). Transcript of the trial in the case of the Attorney-General of the Government of Israel v. Adolf Karl Eichmann, Criminal Case No. 40/61 [Microfiche edition]. Microcard Editions
- Faul, F., Erdfelder, E., Buchner, A., & Lang, A. G. (2009). Statistical power analyses using G* Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior research methods*, 41(4), 1149-1160.
- Fred Alford, C. (2015). Subjectivity and the intergenerational transmission of historical trauma: Holocaust survivors and their children. *Subjectivity*, 8(3), 261-282.
- Freedman, L. (2000). Victims and victors: reflections on the Kosovo War. *Review of International Studies*, 26(3), 335-358.
- Freundlich, L. (1913). *Albania's Golgotha: Indictment of the exterminators of the Albanian people*. Vienna.
- Gashi, S. (2004). *Helmimet në Kosovë 1990: Një akt i qëllimshëm*. Prishtinë: Qendra për Informim të Kosovës.
- Gazeta Express. (2025). [Title of the article]. *Gazeta Express*.
- Gone, J. P. (2013). Redressing First Nations historical trauma: Theorizing mechanisms for indigenous culture as mental health treatment. *Transcultural psychiatry*, 50(5), 683-706.
- Guenzel, N., & Struwe, L. (2020). Historical trauma, ethnic experience, and mental health in a sample of urban American Indians. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 26(2), 145-156.
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd ed.). The Guilford Press.
- Helsinki Watch. (1992). *Yugoslavia: Human rights abuses in Kosovo, 1990-1992*. Human Rights Watch.
- Henderson, Z. R., Stephens, T. N., Ortega-Williams, A., & Walton, Q. L. (2021). Conceptualizing healing through the African American experience of historical trauma. *American journal of orthopsychiatry*, 91(6), 763.
- Hoxha, A., & Andresen, K. (2021). Violence, War, and Gender: Collective Memory and Politics of Remembrance in Kosovo. *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, 263- 283.

Human Rights Watch. (1999). A week of terror in Drenica: Humanitarian law violations in Kosovo. Human Rights Watch.

Human Rights Watch. (2001). Under orders: War crimes in Kosovo. Human Rights Watch.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (2009). Prosecutor v. Šainović et al. Case No. IT-05-87. ICTY.

International Crisis Group. (1998). The Kosovo spring. ICG Balkans Report No. 41.

Keçmezi-Basha, S. (2018). Lëvizja Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve 1963–1964. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., & Jones, T. Z. (2024). A social identity analysis of ingroup norms, trauma, and justice: The intergenerational experiences of Albanian dictatorship survivors. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*.

Këllezi, B., Wakefield, J. R., Bowe, M., Livingstone, A., & Guxholli, A. (2023). Communities as conduits of harm: A social identity analysis of appraisal, coping and justice-seeking in response to historic collective victimization. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 33(2), 374-390.

Kelmendi, K., & Hamby, S. (2023). Resilience after trauma in Kosovo and southeastern Europe: A scoping review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(4), 2333-2345.

Koha.net. (2022, September 15). Shpërngulja e nxënësve në vitin 1990: Pasojat e politikave diskriminuese të regjimit serb. <https://www.koha.net/aktuale/325678/shperngulja-e-nxenesve-ne-vitin-1990-pasojat-e-politikave-diskriminuese-te-regjimit-serb/Kosovo>
Education Center. (2009). Kosovo education and the challenges of reform. Prishtinë: KEC.

Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, 33(3), 335-343.

Maloku, E., Derks, B., Van Laar, C., & Ellemers, N. (2016). Building National Identity in Newborn Kosovo: Challenges of Integrating National Identity with Ethnic Identity Among Kosovar Albanians and Kosovar Serbs. In *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory* (pp. 245–260). Springer.

Mijić, A. (2021). Identity, ethnic boundaries, and collective victimhood: analysing strategies of self-victimisation in postwar Bosnia-Herzegovina. *Identities*, 28(4), 472-491.

Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. Harper & Row.

Milloshëviq, S. (1989, June 28). Gazimestan speech. Fushë Kosovë, Kosovo.

Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D., & Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: A conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science & medicine*, 106, 128-136.

Mollica, R. F., Caspi-Yavin, Y., Bollini, P., Truong, T., Tor, S., & Lavelle, J. (1992). The Harvard Trauma Questionnaire: Validating a cross-cultural instrument for measuring torture, trauma, and posttraumatic stress disorder in Indochinese refugees. *The Journal of nervous and mental disease*, 180(2), 111-116.

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (1999). *Kosovo/Kosova: As seen, as told. An analysis of the human rights findings of the OSCE Kosovo Verification Mission*. OSCE.

Phinney, J. S. (1991). Ethnic identity and self-esteem: A review and integration. *Hispanic journal of behavioral sciences*, 13(2), 193-208.

Roberts, R., Phinney, J., Mase, L., Chen, Y., Roberts, C., & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity in young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19(3), 301-322.

Sotero, M. (2006). A conceptual model of historical trauma: Implications for public health practice and research. *Journal of health disparities research and practice*, 1(1), 93-108.

Stockdale, L. P. (2009). *Discourses of Conflict: Victimhood, Sovereignty, and Identity in Kosovo*. In Canadian Political Science Association Annual Conference.

Straus, M. A., Hamby, S. L., Boney-McCoy, S., & Sugarman, D. B. (1999). *The Personal and Relationships Profile (PRP): Form P4*. University of New Hampshire: Durham, NH, USA.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press.

Tajfel, H. E. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic press.

Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in in-group favoritism. *European journal of social psychology*, 9(2), 187-204.

Umaña-Taylor, A. J., Yazedjian, A., & Bámaca-Gómez, M. (2004). Developing the ethnic identity scale using Eriksonian and social identity perspectives. *Identity: An international journal of theory and research*, 4(1), 9-38.

Xhelili, M. (2010). *Post-Independent Kosovo: From Prescriptive to Descriptive Identities*. Skidmore College.

Zimbardo, P. G. (1971). The power and pathology of imprisonment. Congressional Record. (Reprinted in Hearings Before Subcommittee No. 3, House of Representatives, Ninety- 167 Second Congress, First Session on Corrections, Part II, Prisons, Prison Reform and Prisoner's Rights: California. U.S. Government Printing Office, 1971).

Zimbardo, P. G. (2008, June). The psychology of evil [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/philip_zimbardo_the_psychology_of_evil

The Impact of the 1998–1999 War Legacy on the Perceptions and Challenges of Roma Youth in Kosovo

A survey conducted with young people reveals a clear picture regarding their knowledge and feelings about the last war in Kosovo. The vast majority have heard a lot about the events of 1998–1999 and receive most of the information from their families and teachers, while only a small number feel fully and deeply informed about that period. This shows that formal education about the war and its consequences is still not fully addressed, leaving space for the transmission of one-sided or unprocessed narratives that shape the perceptions of youth.

A considerable number of young people have been introduced to personal stories related to the war period, and their reactions to these stories are mainly of concern, as well as an expression of curiosity to better understand that period. This indicates a readiness for reflection and deeper knowledge, but also sensitivity towards the traumas and divisions that form part of collective memory. Furthermore, 63% of them report personal experiences of unequal treatment due to ethnic, religious, or family background, showing that social challenges and divisions are not just a problem of the past, but a reality that continues to affect the daily lives of communities.

This situation is particularly concerning for the Roma community, which is often judged and faces prejudice based on events that do not belong to the new generation. They were not direct witnesses of the war events, many were not even born at that time, but nevertheless they continue to bear the consequences of a shared history they did not choose and for which they are not responsible. This form of collective attribution is an unfair burden that negatively affects their opportunities for integration and the building of personal and social identities.

The lack of sustainable and inclusive education about the events of the war and its consequences leaves space for the reproduction of stereotypes and narratives that fuel interethnic divisions and reinforce prejudices. Without institutional and programmatic commitment to improve historical education and promote intercultural dialogue, these tensions will continue to be repeated and manifested in various forms of social injustice.

However, the survey results also bring a hopeful message: young people show a clear stance on the need to preserve peace and recognize the importance of respecting and valuing differences among people. The high percentage of those who express commitment to peace and support for an inclusive society demonstrates that there is a solid basis to build bridges of understanding and coexistence in Kosovo's society.

In conclusion, the challenges arising from the legacy of war require continuous and responsible engagement at all levels of society. It is essential to create policies and initiatives that help eliminate any form of injustice, stigmatization, and prejudice that tie younger generations to a history they did not experience. Only through genuine education, open dialogue, and inclusive policies can an environment be built where every citizen feels valued and equal. This will ensure that future generations have the opportunity to grow and develop without the burden of an unjust history, contributing to the building of a more just, united, and sustainable society in Kosovo.

Transitional Justice: Youth Perspectives on Confronting the Past. The existence, importance, and role of transitional justice within the current student protests in Serbia

Introduction

In contemporary post-conflict societies, the issue of confronting the past and establishing transitional justice becomes essential for sustainable and democratic development. Without the acknowledgment of truth, responsibility, and justice for the crimes committed, it is not possible to build trust among communities and to establish lasting peace. Serbia, as a society burdened with the legacy of the wars of the 1990s, faces an ongoing identity crisis, polarization in public discourse, and the absence of a comprehensive institutional approach to transitional justice. Even though almost three decades have passed since the end of the wars, political elites as well as the wider public still show ambivalence toward confronting war crimes and accountability.

In this context, particular attention should be given to the question of how younger generations – 169 who did not directly participate in the wars themselves – understand and position themselves in relation to the legacy of the past. Students, as part of the younger population, can be seen as potential bearers of social change, especially considering the current political and social situation in Serbia. Their participation in political processes, through protests and other forms of civic engagement, opens the possibility to also observe their stance toward issues of transitional justice. However, the question remains open as to whether students view confronting the past as part of their goals, or whether they leave this issue to other actors within society.

Starting from this complexity, this paper will analyze how students perceive transitional justice in the context of current social changes. The focus will be on the question of whether there is space for student energy and the mass scale of the protests to serve as a foundation for initiating a broader dialogue on confronting the past. In the continuation of the paper, the concrete research object, research questions, and hypothesis will be presented, along with the methodological framework of the study.

Object and Purpose of the Research

The student protests in Serbia began at the end of November 2024 with the blockade

of the Faculty of Dramatic Arts. Since then, more than seven months have passed. The students have managed to bring about certain changes in the field of social awareness. They succeeded in empowering citizens and encouraging them to resist pressure and to engage in causes of social importance. However, it is evident that since the beginning of the protests, nationalism has held a certain role and weight, even among the youth—from the waving of “No Surrender” flags to the singing of nationalist songs.

War veterans supported the student protests. Side by side, they joined the students and patrolled with them during the protests in front of RTS... Their presence evoked even more respect and fear in society. Many overlooked the fact that the protests were attended by veterans of the 63rd Parachute Brigade and the 125th Motorized Brigade of the Yugoslav Army, who had taken part in Operation “Reka” at the end of April 1999, during which 350 Albanian civilians were killed. (Initiative, 2025)

During the blockade of the Radio Television of Serbia (RTS) building, war veteran Goran Samardžić delivered a speech, which the public agreed represented the first step toward confronting the past and acknowledging war crimes—precisely because it came from someone who had been directly part of the war machinery.

However, the beginning of an active and public dialogue on transitional justice within the student movement is still not visible. Within the framework of this research, I will later put forward a hypothesis presenting the claim that young people gathered within the student movement leave it to others to initiate the public discussion about the recent past, rather than proactively imposing it themselves. Instead, students of the Faculty of Philosophy go to Kosovo, visit monasteries, and “more deeply than ever before, more with their hearts than with words, they understand how deeply Kosovo and Metohija are embedded in the foundations of Serbian statehood and identity.”¹

Based on the events mentioned, the research entails examining the perspectives of youth on confronting the past in the context of the current protests, given that these protests carry the mass character sustained by student energy and persistence. The purpose of the research is to develop an idea of what attitudes young people form (or fail to form) on the subject of confronting the past, and how important this issue is to them.

Research Question

Is there room for transitional justice within the current student protests? How do students perceive transitional justice and the confrontation with the past at a time of (attempts at) changing society and its structures in Serbia?

Within the framework of this research, the following hypothesis is posed:

Young people (students) gathered within the student movement avoid the topic of confronting the past of the wars of the 1990s and leave it to others to initiate public discussion about the recent past, instead of proactively imposing it themselves.

Theoretical Framework

1. Transitional Justice

In this research, transitional justice is used as the key theoretical framework for understanding students' attitudes toward the issue of confronting the past in the context of contemporary social change. Transitional justice as a concept developed as a response to the need of societies to deal with the legacy of massive human rights violations, usually after periods of authoritarian rule, war, or repression (ICTJ). The fundamental idea of this concept is that truth, justice, reparations, and institutional reforms constitute the foundation for rebuilding trust in institutions, reconciliation between groups in conflict, and building sustainable peace.

According to the definition of the International Center for Transitional Justice (ICTJ), transitional justice encompasses four main pillars:

- **Criminal justice** – prosecution of those responsible for the most serious crimes;
- **The right to truth** – the right of victims and society to know what happened;
- **Reparations** – compensation and recognition for victims;
- **Institutional reforms** – transforming the institutions responsible for violations, to ensure crimes are not repeated (ICTJ).

In the post-Yugoslav context, transitional justice has been implemented selectively and unequally (Popović, 2021). In Serbia, institutional responses to war crimes and dealing with the past remain fragmented and often politicized. Even though in the 2000s there were efforts through the work of the Hague Tribunal, domestic courts, and civil society initiatives to open dialogue on accountability, most of these processes were not accompanied by systemic transformation of institutions nor by a deep acceptance of responsibility in the public sphere (Popović, 2021).

As Ruti Teitel points out, transitional justice is essentially a paradoxical process because it seeks to achieve justice at moments when legal and political structures are not yet stable or democratically established (Teitel, 2014). Precisely for this reason, it is important to examine the role of civic actors – such as students – in this process. This group, even though formally not responsible for the crimes of the past, has the potential to shape public discourse about them and influence institutional and social change.

In this research, transitional justice is not seen solely as a legal mechanism, but also as a social process that requires the active participation of citizens. This opens up the possibility to examine: do students, as carriers of social change, recognize the need to confront the past, and are they willing to speak publicly and proactively on this issue – or, as the hypothesis of this paper suggests, do they still leave it to other social actors?

2. Collective and Historical Memory – Maurice Halbwachs

French sociologist Maurice Halbwachs is considered the founder of the theory of collective memory, which starts from the idea that memory is never formed in the isolation of the individual but within the social groups to which they belong. In other words, the way we remember the past is always shaped by social context, relationships, and dominant narratives.

Halbwachs distinguishes between **collective memory** and **historical memory**:

- **Collective memory** refers to living memories transmitted within a social group – family, community, nation – and directly connected to the identity of that group. These memories are flexible, change over time, and are often adapted to the needs of the present moment.
- **Historical memory**, on the other hand, refers to memories of events that are no longer part of direct experience but are transmitted through historical narratives, institutions, school textbooks, museums, and monuments. This is an institutionalized, more “cold” memory that often reflects the official interpretation of the past.

In the context of transitional justice and student protests, Halbwachs’ theory can help to understand how collective memory functions among new generations, who did not directly experience the wars of the 1990s, but whose consequences are present in the public sphere through symbols, national narratives, and political messages. The key question is: do today’s students inherit a collective memory that moves toward confronting the past, or a memory that fosters forgetting, selective remembrance, and nationalist mythology? Halbwachs reminds us that memory is not neutral – it is shaped by group identity but also used for specific purposes, often political. For this reason, this theory is especially useful for understanding why certain topics (such as war crimes) are pushed to the margins of student narratives, while others (e.g., symbols of national pride) are actively reproduced. This opens the way for a deeper analysis of the public use of the past within the student movement and its ideological frameworks.

3. Collective Identity Theory – Albert Melucci

The narrative about the student movement and their attitude toward transitional justice can be theoretically viewed through the framework of collective identity. Melucci sees identity as a dynamic process through which a group constitutes itself as a political subject. According to Melucci, collective identity is not something that exists beforehand but is constructed through shared practices, symbols, experiences, and discourses.

Research Methodology

Target Group

The target group includes students who are active or have been active within the student movement, either in their faculties or beyond, during the period from November 2024 to June 2025 (unless their activity ended earlier due to certain circumstances).

Initially, 15 interviews were planned, but due to the limited response of participants, the total number of interviewees was 12.

Data Collection Methods

1. Semi-structured interviews

A total of 9 semi-structured interviews were conducted, individually with each participant. The interviews were guided by a questionnaire with key questions, which served as a framework for the conversation. The questionnaire with questions is included in the appendix of the thesis (see: Annex – questions used in the interviews).

2. Group interview: a roundtable session with several students

In addition to individual interviews, a group interview session was also organized in the form of a roundtable with several students. The purpose of this session was to encourage dialogue and the exchange of opinions among participants, in order to observe collective perspectives and differences in interpretation.

Data Processing

The data obtained from the interviews were analyzed using thematic analysis, as a method of qualitative content analysis. The process involved identifying and interpreting thematic patterns that emerged in the narratives of the interviewees.

Research Analysis

Is there space for transitional justice within the current student protests?

How do students perceive transitional justice and confronting the past at a time of (attempted) societal and structural change in Serbia?

This research was conducted between June 26 and July 17, 2025, in Belgrade, Serbia. The analysis builds on the assumption presented earlier in the paper: that students, although actively engaged in the struggle for social change, rarely open the issue of the recent past proactively, instead leaving this responsibility to other actors in the public sphere. The following sections present the main findings of the research, shedding light on how students perceive transitional justice, the reasons for its marginalization within the protests, and the potential spaces for integrating it into the broader socio-political demands of the student movement.

It is important to emphasize that the research and the conversations with informants took place during a highly uncertain and difficult period: following the large protest on June 28, 2025, 173 when, at its conclusion, the student movement gave citizens the green light for civil disobedience. What followed was police brutality, violence, and the arrest of demonstrators (Mašina). In the days after the protest, barricades and road blockages emerged as a form of civil disobedience and as a response to the police violence during the night of June 28–29 (Gočanin).

The general impression conveyed by the interviewees is that all of them, regardless of their political beliefs and values, are active within the student movement and support its demands. Participation in blockades varied most significantly depending on their home faculty and how they were positioned within their faculty environment. Two of the interviewees were students at a private faculty and therefore did not take part in the building occupation, but they were regularly present at protests and other movement activities.

When asked which demands were most essential to them personally, all interviewees emphasized the first four student demands (Studentski zahtevi). Many participants stressed that they did not expect the protests, after the removal of the covering in Novi Sad, to gain momentum. After the first protest in Novi Sad, on November 5, 2024, they did not anticipate that the protest energy would continue (BBC News, 2024). However, when the Faculty of Dramatic Arts (FDU) and later the Rectorate in Belgrade were occupied and the concept of the plenum was introduced, students began to self-organize.

The concept of the plenum and self-organization attracted all the interviewees, and when asked “How would you describe your political stance/values?”, all leaned toward the left. The feelings and attitudes expressed by the participants can be interpreted through Albert Melucci’s theory of collective identity. Through this lens, the student movement and the interviewees confirm that after the removal of the covering, the protest in Novi Sad on November 5, 2025, and the incident in front of the Faculty of Dramatic Arts, a process of unification through collective identification occurred (Lee, S.), involving the recognition of shared problems during a difficult period.

Thus, a solidarity-based student movement emerged with articulated demands through which, according to the interviewees, they seek above all a fairer society, free of corruption.

This kind of political awakening and the construction of a collective identity further opens space for questions related to the most sensitive topic of this society – the wars of the 1990s. The potential of the student movement to change society and social consciousness is significant. Through the interviews, I brought respondents into a discussion about transitional justice by asking: “Have you ever heard of the term transitional justice? How do you interpret it?” Out of twelve respondents, only two had heard of transitional justice and knew what it referred to. In cases where respondents had not encountered the term before, the definition and concept were read to them, after which they were asked what they associated it with. Their first association was related to “the last eight months and the student struggle as a kind of transition aimed at building a better society.” Among the ten respondents who had not heard of transitional justice before, none associated it with the wars of the 1990s. Instead, their associations with the 1990s were mainly bombings, a difficult period, and sanctions. This knowledge mostly came from their families, in cases where the family had spoken about that time. However, everyone emphasized that silence dominates when it comes to the 1990s, and that if they want to learn more, they must investigate on their own, either through the internet or literature.

Viewed through Maurice Halbwachs' theory of collective memory, one can understand how memory is formed and transmitted to the current generation of students. The fact that 12 different respondents receive such similar information from their families is directly connected to the notion of collective memory. Collective memory, as already noted, refers to living memories transmitted within a social group – family, community, nation – and which are closely linked to the identity of that group. These memories are flexible, change over time, and are often adapted to the needs of the present moment (Halbwachs). This suggests that the collective memory of young people is primarily formed within the family, where unspoken information has just as strong an impact as that which is directly transmitted. In this way, future generations inherit not only memories but also silences, which makes understanding the past and building a critical stance toward it more difficult.

In this context, during the interviews a crucial question arose: how important do respondents consider it for society to confront the crimes of the past, including those committed against other people? Their answer was unanimous – all considered it extremely important. However, most were not informed beyond what they had heard from their families. The key observation here is that, even though respondents believe confronting crimes is necessary, it had not occurred to them that this process should begin with personal self-education.

Even questions that merely required reflection on their feelings about social phenomena – such as the presence of war veterans at protests – did not spark significant self-reflection. Respondents' opinions and feelings ranged from neutrality to a lack of understanding of the veterans' role in protests. Nonetheless, most agreed that “everyone should have the right to be at protests, and if they are organized as a group, that is fine. Any support is welcome.” Meanwhile, two respondents mentioned the presence of veterans from the 63rd Parachute Brigade and the 125th Motorized Brigade of the Yugoslav Army, Siniša Jevtić and Nenad Stanić, about whom it is unclear whether they have ever publicly distanced themselves from the crimes committed by their units.

The related question was whether respondents thought a dialogue on dealing with the past should be opened within the current protests. Most disagreed, believing that “the only focus and goal of the student movement should be the fulfillment of its demands.” However, one respondent emphasized that this is important and should happen, but saw it as impossible because “they know the political situation in Serbia.”

From the respondents' answers it is clear that the student movement is being shaped as a dynamic collective subject through protest practices, values, and experiences. Yet, although there is a strong sense of solidarity and a desire for social justice, the issue of transitional justice and dealing with the past remains sidelined and untouched. This can be understood as the absence or dysfunction of active knowledge and memory exchange, which according to Halbwachs' theory manifests as silence within collective memory. The collective identity of the student movement can essentially be seen as progressive and oriented toward social change, but it remains constrained by selective memory pat-

terns and family narratives that shape its political imagination and boundaries of action.

Reflecting on these limits and political imagination, this is also evident in the perception of most respondents, who believe that “if the student movement initiates a dialogue on confronting the past, it will lose the massive public support it currently has.”

The most sensitive part of the interviews was undoubtedly the topic of Kosovo. Kosovo, as a political, identity, and historical issue, primarily generates a sense of unease that demands careful responses. This was also the dominant impression among most respondents when the topic of Kosovo was raised. Within the frameworks of collective identity and collective memory theory, respondents’ attitudes toward Kosovo can be understood as the result of a complex process of recognizing and transmitting memories, as well as avoiding content that generates conflict. Most respondents accept Kosovo’s independence as a fact (one of them noted that “personally, I must accept that Kosovo is not ours at the moment”). It is notable that 9 out of 12 respondents emphasized an “increased sense of patriotism and understanding of the Kosovo issue, especially since the beginning of the current protests.” They also stressed that “there is no need to discuss whether Kosovo was sold or not, but that we gave it up and that our institutions were taken over by the Albanian population.”

The need for such an explicit emphasis on patriotism and emotional expression shows that the topic of Kosovo is heavily loaded with symbolic, historical, and emotional meanings. These meanings are not always expressed clearly in everyday conversations, but are deeply rooted in family narratives and dominant social discourses. Halbwachs notes that collective memory is not a neutral transmission of history, but is adapted according to the needs of the present and the group’s identity. In this way, Kosovo appears as a “memory core” – a site of concentrated meanings, not always supported by rational reasoning, but by emotionally charged memories, myths, and silences. On the other hand, Alberto Melucci’s theory of collective identity reminds us that political subjects (such as the student movement) develop through action, dialogue, and shared recognition of problems. In this sense, the avoidance of discussing Kosovo can be seen as the boundary of the current phase of the student group’s political articulation – a boundary that reflects broader social tensions, but also the possibilities for future confrontation with more complex issues of identity and the past.

Finally, it should be emphasized that all respondents agreed that confronting the past is a prerequisite for the democratization of Serbia. At this point, none of them needed time for reflection – the answer was without hesitation: yes, absolutely.

Conclusion

During the course of this research, it was difficult for me to separate myself from my own personal views regarding the topic of transitional justice and dealing with the past. For me personally, these issues are painful and deeply moving. On the other hand, I truly hope that at some point in the near future, these topics will be discussed more openly.

The analysis of this paper confirms the hypothesis established at the beginning: *Young people (students) gathered within the student movement avoid the topic of dealing with the past and leave the initiation of public discussion about the recent past to others, rather than proactively imposing it themselves.*

Although respondents personally (according to the final question) consider dealing with the past to be a prerequisite for the democratization of Serbia, they themselves avoid initiating dialogue on this topic, as well as personal information-seeking. This is mainly because they have grown accustomed to the idea that the wars of the 1990s are a highly complex subject that should not be entered. Seeking personal information implies taking on a kind of responsibility. Once a person becomes informed about a sensitive issue that society typically avoids discussing—or discusses only through an accepted “mainstream” narrative—they become aware of the problems within that narrative. From that moment on, they can no longer easily adopt the collective identity or feel belonging.

This paper provides only a very brief overview of how young people within the student movement perceive transitional justice. The greatest limitation of this research is the very small sample size. The next steps, in order to confirm the accuracy of the hypothesis, would involve improving the methodology and conducting more in-depth conversations with respondents, along with expanding the sample.

Annex – Questions used in the interview

Participation in protests

1. How did you get involved in the protests? What motivated you?
2. What are, for you personally, the key demands and goals of the student movement?
3. In what way were you active – presence, organization, communication...? In which period?

Political and social awareness

1. How would you describe your political stance or values?
2. How much do you think the protests change society, and how much do they change the political system?
3. How do you currently experience the past seven months? What is your current view of the student movement’s engagement and your role as part of it?

Transitional justice and dealing with the past

1. Have you previously heard of the term “transitional justice”? How do you understand it?
2. How do you perceive the wars of the 1990s? Is there a specific sentiment that was passed on to you in school or by your family?

3. How important do you think it is for society to confront the crimes of the past? Including those committed in the name of Serbia or the Serbian people against other nations?

Veterans at the protests and public narratives

1. How did you experience the presence of war veterans at the protests?
2. Are you familiar with the wartime events in Sarajevo? Have you ever heard of the role of volunteers in the war and the crimes they are suspected or accused of?
3. Are you familiar with Goran Samardžić's speech in front of RTS? How did you interpret it?

Protest energy and potential for changing the narrative

1. Do you think there is room for these protests to open a dialogue on war crimes, accountability, and reconciliation?
2. Do you consider that there is space for such a dialogue? Where and how could it be held?
3. Who, in your opinion, should initiate the conversation about dealing with the past – students, professors, institutions?

Identity, Kosovo, and memory

1. How do you perceive Kosovo today – as a political, historical, or identity issue...?
2. Have you ever been on a study trip to Kosovo? How did you experience it?
3. How do you perceive the “No Surrender” flags at the current protests and the themes of Kosovo present within the student movement? Do you think that promoting this kind of stance toward Kosovo is currently important/crucial?

Final Reflection

1. Do you think that dealing with the past is a prerequisite for the democratization of Serbia?
2. How do you imagine the ideal society in Serbia in 10 years, and what role do you see for young people in it?

Bibliography

BBCnews, n. (2024, November 5, updated 7). Protest u Novom Sadu: Fekalijama na gradsku kuću, skup podrške pritvorenima. Retrieved July 21, 2025, from BBC NEWS NA SRPSKOM: <https://www.bbc.com/serbian/articles/c4gzr15ngeeo/lat>

Gočanin, S. (2025, June 30). Blokade zborova kao novi vid građanske neposlušnosti. Retrieved July 21, 2025, from Radio Slobodna Evropa: <https://www.slobodnaevropa.org/a/blokade-gradjanska-neposlusnost-srbija/33459928.html>

Halbwachs, M. (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje. Reč, 63-82.

ICTJ. (n.d.). What Is Transitional Justice? Retrieved July 21, 2025, from International centre for transitional justice: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>

Inicijativa. (2025, March 12). YIHR. Retrieved July 22, 2025, from Instagram: https://www.instagram.com/p/DHG5fYxsMzE/?hl=enCimg_index=4

Lee, S. (2025, May 27). The Power of Collective Identity in Activism: How Collective Identity Theory Informs and Empowers Social Justice Movements. Retrieved July 21, 2025, from NumberAnalytics: <https://www.numberanalytics.com/blog/collective-identity-theory-activism>

Mašina. (2025, June 29). Protest pa incidenti u centru Beograda: pregled dešavanja. Retrieved July 21, 2025, from Mašina: <https://www.masina.rs/protest-pa-incidenti-u-centru-beograda-pregled-desavanja/>

Melucci, A. (n.d.). Muni. Retrieved July 21, 2025, from Muni: https://is.muni.cz/el/fss/podzim2008/SOC127/um/melucci_lekce5.pdf?kod=M_KF_POJ2;predmet=976285;lang=en

Popović, D. (2021, November 23). Tranziciona pravda i evropske integracije. Retrieved July 21, 2025, from Dealing with the past: <https://dwp-balkan.org/bs/tranziciona-pravda-i-evropske-integracije/>

Studentski Zahtevi. (n.d.). Retrieved July 21, 2025, from studentskizahtevi.rs: <https://studentskizahtevi.rs/lat/>

Teitel, R. G. (2014). Tranziciona Pravda. (D. prevod: Ilić, C S. Glišić, Eds.) Fabrika knjiga

Joshua Riley

The Narrative Battleground: Politics and Memorialisation

Introduction

The act of memorialisation has for a long time been established as an integral element in the aftermath of violent conflict as well as in post-repressive contexts. Kosovo represents both a post-conflict and post-repressive context. In societies torn by war, trauma, and political transition, memorials serve as both spaces of mourning and as tools for shaping collective memory. This interplay is highly relevant in the context of Kosovo as it navigates political transition in a post-conflict context, marked by war, contested sovereignty, and deep ethnic rifts. In Kosovo, memorialisation is not a neutral process; rather, it is deeply implicated in the ongoing politics of identity, legitimacy, and nation-building. Through monuments, ceremonies, and narrative cultivation, various actors in Kosovo have sought to entrench specific versions of the past, each infused with contemporary political purposes.

This essay attempts to present a broad analysis of the intricate relationship between memorialisation and politics in Kosovo, from the end of Yugoslav rule in the 1990s through the war of 1998–1999, the period of UN administration, and the ongoing state-building efforts since Kosovo’s 2008 declaration of independence. Drawing on historical context, case studies, and scholarly analysis, it unpacks the ways in which memorialisation both reflects and shapes the contest for power, meaning, and belonging in one of Europe’s youngest states.

Historical Context: Conflict, Memory, and Political Transformation

The breakup of the former Yugoslavia in the 1990s was accompanied by a series of violent conflicts marked by severe human rights abuses. Among these, the armed conflict in Kosovo between 1998 and 1999 resulted in substantial casualties, widespread destruction, and a significant shift in Kosovo’s political status. Once an autonomous province within Yugoslavia, Kosovo came under international administration after the conflict and eventually declared independence in 2008, establishing itself as a parliamentary republic. Today, the population of Kosovo remains largely divided along ethnic lines, a division rooted in the events of the late 1980s and 1990s, which deeply fractured relations between the region’s ethnic communities, especially between Albanians and Serbs.

Preliminary figures from the Kosovo Memory Book estimate that between 1998 and 2000, including the conflict period and its immediate aftermath, approximately 13,535 people were killed or forcibly disappeared. Of these, 10,317 were civilians—comprising 8,676 Albanians, 1,196 Serbs, and 445 individuals from other ethnic groups. The remaining 3,218

victims were affiliated with armed forces: 2,131 from the Kosovo Liberation Army, 1,084 from Serbian and Yugoslav forces, and 3 from NATO. Additionally, more than 1,600 individuals remain missing.

The 1998–1999 conflict also triggered massive population displacements both within Kosovo and across neighbouring countries. Over one million Kosovo residents were forcibly expelled from their homes. Within just nine weeks of NATO's air campaign against the former Yugoslavia, nearly 860,000 people were registered as refugees in surrounding countries—including roughly 444,600 in Albania, 344,500 in the former Yugoslav Republic of Macedonia, and 69,900 in Montenegro. In the immediate months following the war's end in June 1999, over 200,000 Serbs, Roma, and members of other minority groups fled Kosovo.

Memorialisation as Political Practice **Monuments, Memory, and the State**

Monuments and memorials are among the most visible markers of memory politics in Kosovo. Following the war, the landscape rapidly filled with statues, plaques, cemeteries, and murals honouring Albanian fighters, particularly KLA commanders. The prevalence of these memorials is not simply a grassroots reflection of public sentiment, but a deliberate campaign orchestrated by newly ascendant political actors, many of whom were themselves KLA veterans.

The construction, maintenance, and ceremonial activation of these memorials serve several purposes, each central to the aims of political elites in Kosovo. They serve to legitimize state power, achieve nation-building goals, and to demarcate territory.

By celebrating the KLA as the foundational force behind Kosovo's liberation, the dominant political parties, especially those with roots in the KLA, like the Democratic Party of Kosovo (PDK), consolidate their legitimacy. Memorials become sites where official history is performed, affirming political elites' claim to power through national struggle.

The monuments and memorials also facilitate and legitimise nation-building by creating a memory landscape that forges a sense of unity and victimhood among Kosovo Albanians, as well as a constant reminder of the necessity of a sovereign nation in Kosovo. Commemorations mobilize the language of sacrifice, heroism, and martyrdom.

Memorials are not just about who is remembered, but where. Statues and cemeteries often mark contested spaces, serving as statements of power over land, history, and population. In areas with mixed populations, such as parts of northern Kosovo, this can be particularly provocative. Furthermore, the process by which memorials are created and constructed facilitates political actors in using them as a tool for demarcation.

Contested Memories: Exclusion and Selectivity

The pronounced focus on the heroism of the Kosovo Liberation Army (KLA) and the suffering of Albanians during the war is not merely a matter of selective memory, but a process that actively shapes the boundaries of Kosovo's collective identity. This comes at the expense of other significant historical currents and experiences, which are marginalised or even erased from the public memorial narrative. In these regards memorialisation serves as a current day 'battleground' within politics, that continues to target and progress aims that punctuated the Kosovo conflict. Furthermore, the 'battleground' of narrative is multi-dimensional, with a narrative conflict occurring on an international scale regarding the legitimacy of Kosovo as a nation, as well as nationally legitimising the legacies of political parties and their actions.

Nonviolent Resistance

Despite the crucial role that nonviolent resistance played in Kosovo's struggle against Serbian regime repression during the 1980s and early 1990s, its commemoration is strikingly subdued. Under the leadership of Ibrahim Rugova and the Democratic League of Kosovo (LDK), Kosovo Albanians organized widespread peaceful resistance, including parallel educational, health, and political institutions, civil disobedience, and international advocacy. This movement maintained a strategy of nonviolent protest for nearly a decade, which was fundamental in keeping Kosovo's aspirations visible to the international community and preserving social cohesion.

However, the legacy of this movement receives only limited recognition in Kosovo's contemporary memorial culture. While Rugova himself is memorialized through occasional statues and references, the broader LDK heritage and the infrastructure of nonviolent parallelism lack significant commemorative sites. School curricula, major public holidays, and the most prominent monuments overwhelmingly highlight militaristic heroism rather than peaceful resistance. This is not an oversight but a reflection of ongoing political contestation over whose sacrifices and methods are deemed foundational to the nation. The prioritisation of the KLA narrative, associated with rapid liberation and the dramatic events of armed struggle, overshadows the subtler, but highly influential, legacy of patient nonviolent resistance.

Civilians, Women, and Minorities

A similar pattern of marginalisation affects the commemoration of civilian victims, women, and ethnic minorities. Official memorials and public ceremonies tend to prioritise combatant casualties, especially fallen KLA fighters and their commanders, while the immense suffering endured by noncombatant civilians is less prominently acknowledged. Yet, civilians made up the bulk of the conflict's victims, including women, children, and elderly people from diverse communities.

The voices and experiences of women are particularly underrepresented. Although women played vital roles in supporting communities, providing care, participating in resistance, and, tragically, surviving sexual violence and displacement, their contributions are

often overlooked in the public memory-scape. When women do appear in commemorative contexts, it is frequently in the role of grieving mothers or widows, symbols of suffering and endurance, rather than as agents and participants with political agency. The issue of sexual violence during the war remains especially stigmatized; only recently have symbols like Prishtina's Heroinat Memorial attempted to break the silence, and these efforts are still exceptions.

Ethnic minorities, including Serbs, Roma, Ashkali, and Egyptians, have been largely excluded from Kosovo's dominant narrative of suffering and resistance. Many mass graves and civilian massacre sites linked to minority communities either lack formal commemoration or are memorialised in ways that are highly contested, reflecting ongoing inter-ethnic tensions.

Minority communities who suffered both during and after the war struggle for acknowledgment, and their participation in the broader struggle and civilian suffering is rarely integrated into national remembrance projects.

Serbian and Socialist Heritage

Following the war, there has been extensive neglect, defacement, or outright destruction of cultural sites, monuments, and cemeteries associated with the Serbian community and the Yugoslav socialist era. This includes graves, churches, monuments to historical figures, and relics of socialist modernism. Such acts of symbolic cleansing are closely tied to attempts at rewriting the public landscape to reflect the new postwar, Albanian-centric identity, rather than the multiethnic or socialist legacy that existed previously.

This erasure further complicates reconciliation and obstructs efforts towards an inclusive memory culture in Kosovo. Serbian sites, in particular, not only recall the local Serbian community's long-standing presence but also evoke bitter memories for many Albanians, fuelling vandalism or deliberate neglect as a form of retributive justice or assertion of new power relations. Meanwhile, monuments from the socialist period, which once celebrated multiethnic brotherhood or Yugoslavian unity, are viewed as relics of an unwanted or oppressive past, and so are also left to decay.

Overall, the politics of memory in Kosovo create a commemorative landscape that is both deeply contested and fundamentally selective. Alternative narratives—emphasizing nonviolence, civilian suffering, women's agency, and multiethnicity—remain at the margins, highlighting the ongoing struggle over who gets to define the nation's identity and legitimate its history in the public sphere. This marginalization is not only the result of neglect but often reflects ongoing political calculations, historical grievances, and unresolved social divisions.

The Politics of Commemoration: Political Parties and Rival Narratives

Memorialisation in Kosovo is closely linked to party politics. Leading KLA-aligned parties

have used public memory to build political capital, holding annual ceremonies, sponsoring new memorials, and shaping school curricula. These commemorative acts are often attended by government officials and media, reinforcing the incumbent narrative.

Other political factions, such as the LDK, have sought to carve out their own memory sites and rituals, though these typically receive less official support and public attention. The memory war between these camps is ongoing, with each seeking to claim the mantle of legitimacy for Kosovo's independence. At times, clashes over monuments, public holidays, or curriculum content surface as proxies for deeper political rivalries.

Memorialisation and Ethnic Division

Parallel Narratives: Albanians and Serbs

The persistence of parallel, ethnically exclusive narratives is one of the most striking features of memorialisation in Kosovo. Nowhere else are the boundaries, and the perils, of politicised commemoration more apparent than in the entrenched divide between Albanian and Serb communities. Public memorials, instead of serving as bridges for shared remembrance and healing, often deepen interethnic rifts by sustaining and performing separate collective memories.

Albanian Memorials

Throughout Kosovo, particularly in areas dominated by ethnic Albanians, the public commemorative landscape is filled with monuments, plaques, and statues that underscore the heroism of the Kosovo Liberation Army (KLA), the collective suffering endured by Albanians under Serbian repression, and the narrative of national liberation and rebirth. These memorials constitute sites of pride, mourning, and identity, with annual ceremonies reinforcing the sacrifice of KLA fighters and civilians alike. Schoolchildren, veterans, and political leaders frequently participate in these rituals, uniting the community around a dominant memory of struggle and resistance.

Serbian Memorials

Conversely, in the northern municipalities of Kosovo, such as North Mitrovica and adjacent areas, where Serbs form a significant or majority population, the memorial landscape tells a very different story. Serbian monuments commemorate the suffering and displacement of local Serbs, emphasize losses incurred during and after the conflict, and memorialise a sense of victimization tied to the broader narrative of lost Serbian sovereignty over Kosovo. Key events, like the destruction of Serbian Orthodox churches, the killing or expulsion of Serbs, and traumas such as the 2004 anti-Serb riots, are marked as central to the community's collective memory. Such commemorations reinforce a sense of embattlement and unresolved grievance.

A Divided Memoryscape

The result is a fragmented commemorative terrain characterized by two largely separate, non-intersecting cultures of memory. Memorials rarely acknowledge the suffering of "the

other” community or recognize shared hardships, furthering narratives of exclusive victimhood. In many cases, these sites become points of tension, or even conflict, rather than reconciliation. Vandalism of Albanian cemeteries or statues in Serb-majority areas (and vice versa) is not uncommon, signalling both ongoing interethnic animosity and the vulnerability of commemorative spaces.

Efforts by state or local authorities to create inclusive, cross-community commemorations remain extremely limited. Escalating security concerns, the risk of provocation, political pressures from within both communities, and the continuing fragility of interethnic relations make collaborative remembrance highly challenging. As a result, memorialisation in Kosovo not only reflects but actively entrenches parallel historical consciousness—hindering any move toward a reconciled, shared future.

International and NGO Initiatives

Some attempts have been made to bridge ethnic divides through memorial projects, often sponsored by international organizations, NGOs, or civil society. These include efforts to commemorate all civilian victims, regardless of nationality. However, these projects often meet with local resistance and are vulnerable to vandalism, especially in contested spaces.

International actors, such as the UN Mission in Kosovo, the EU Rule of Law Mission (EULEX), and foreign embassies, have at times advocated for more inclusive memory politics, but their efforts are hamstrung by the broader political context and public sentiment. Local ownership of such initiatives remains weak, and trust between communities remains low.

Social and Generational Effects

The politics of memorialisation profoundly shapes intergroup relations, socialization, and identity among Kosovo’s youth. Textbook narratives, commemorative ceremonies at schools, youth organizations, and even music all reinforce the dominant Kosovo Albanian narrative of victimhood and heroism.

Younger Kosovo Albanians grow up immersed in stories of KLA valor, uncritical celebration of the war, and demonized depictions of the Serbian “other.” Conversely, Serb children in Kosovo, particularly in the north or in Serbian-majority enclaves, are socialized into a narrative emphasizing Serbian suffering, betrayal by the international community, and Croatian/Albanian aggression.

These siloed memory cultures contribute to persistent interethnic mistrust, limited cross-community contact, and an absence of shared symbolic space. The absence of a reconciliatory narrative or inclusive commemorative project perpetuates perceptions of zero-sum loss and winner-victim binaries.

Gender, Memorialisation, and Silence

An important, yet often overlooked, dimension of Kosovo's memorial politics is the gendered nature of remembrance. Women were active throughout the conflict as supporters, participants, survivors, and, in all too many cases, victims of sexual violence. However, the ways in which women are remembered—or forgotten—in official and unofficial memory reveals much about power and silence.

While women are invoked in public rites as mothers or widows, their voices and experiences are rarely centred. Memorials to sexual violence survivors are rare, and discussion of wartime rape remains stigmatized. Recent years have seen some civil society advocacy, such as the “Heroines Memorial” (Heroinat) in Pristina, trying to foreground women's suffering and resilience, but progress is slow and sometimes controversial. The dominant heroic-military framework leaves little space for more nuanced or inclusive remembrance.

Memory, Monuments, and International Recognition

Kosovo's monumental landscape is not only domestic in its significance; it is also a tool for international signalling. Through public commemoration, Kosovo projects an image of itself as a nation born of legitimate struggle, suffering, and liberation. Official ceremonies, visits by international dignitaries to KLA sites, and public art all work to reinforce Kosovo's claim to statehood and moral legitimacy on the world stage.

At the same time, contested sites and narratives complicate Kosovo's efforts at international recognition. For instance, high-profile memorials may be viewed differently by states that do not recognize Kosovo's independence, or by human rights organizations concerned with their exclusionary messages.

The Economics of Memorialisation: Memory and Access

While the dominant focus is on political and ethnic aspects, socioeconomic hierarchies also shape memory in Kosovo. Many war memorials are privately funded or initiated by veterans' groups, families of the fallen, or local communities. As a result, those with greater resources or connections can more effectively commemorate their losses, while poorer or more marginalized groups are less visible in the public landscape.

Some analyses note that this further compounds social hierarchies. The “richness” of a family's commemoration, the size or location of a grave, statue, or plaque, can reflect not just past suffering but present-day power.

Memorialisation, Law, and Transitional Justice

Memorialisation is intimately bound up with Kosovo's transitional justice process. Trials, truth commissions, and reparations are all mechanisms through which societies seek

to reckon with past violence and establish the rule of law. In Kosovo, however, politics often intrude on these efforts. Bodies tasked with mapping mass graves or documenting crimes face pressure from political actors or local communities to favour certain narratives.

For many survivors and victims' families, memorialisation supplements or substitutes for formal justice. The lack of accountability for crimes committed by both sides—due to political compromise, international pressure, or practical obstacles—renders public memorials both an expression of loss and a form of protest at the absence of justice.

The Challenges of Inclusive Memory

Despite sporadic efforts, achieving a more inclusive, plural memory culture in Kosovo faces daunting obstacles:

Political will: Ruling parties have little incentive to challenge the dominant narrative, which bolsters their legitimacy.

Security and Trust: In areas of mixed population, physical security fears make shared commemorative events risky.

Symbolic Stakes: For both Albanians and Serbs, the memory of the war is bound up with political claims. To “compromise” may be seen as betraying national causes or the dead.

Civil Society Limits: While NGOs and international actors play an important role, without local political buy-in, their projects rarely achieve scale or sustainability.

Case Studies in Kosovo's Memorial Landscape

The Adem Jashari Memorial Complex

Perhaps the most iconic memorial in Kosovo is the Adem Jashari Memorial Complex in Prekaz. Jashari, commander of the KLA, and his family were killed by Serbian forces in 1998, an event now mythologised as a turning point in Kosovo's struggle.

The complex, which includes graves, statues, and a museum, is a site of annual national ceremonies, official visits, and school field trips. The cult of Jashari is central to the PDK's legitimacy and to the broader heroic narrative of the war. Critics argue that this focus excludes other experiences, such as civilian resistance or noncombatant suffering, and that it enshrines a militaristic and masculinist memory.

The Heroinat Memorial

Unveiled in 2015 in downtown Pristina, the Heroinat (“Heroines”) Memorial is a rare monument dedicated to the women who suffered in the war, especially survivors of rape.

Composed of thousands of steel pins forming a woman's face, the monument attempts to challenge silence and honour resilience.

The Heroinat Memorial has been praised for breaking taboos, yet it remains one of very few such sites. Its limited public engagement and occasional political instrumentalization underscore the ongoing struggle to integrate gendered experiences into Kosovo's broader memorial landscape.

Sites of Civilian Massacre

Events such as the massacres at Meja, Racak, and other villages are marked by plaques or annual ceremonies, but these are frequently local initiatives and often lack national prominence. In Serb-majority zones, sites of Serb civilian deaths (sometimes alleged to be at Albanian hands) are likewise marked, but are sometimes subject to neglect or defacement.

In both cases, memorials are battlegrounds for competing claims about victimhood and legitimacy, rarely visited or recognized by the "other" community.

International Influence and the Future of Memory

As Kosovo continues its path toward EU integration and consolidating statehood, international actors have promoted more inclusive and reconciliatory narratives. Internationally sponsored conferences, reconciliation projects, and truth-seeking commissions are sporadically implemented.

Yet, progress remains slow. Deep polarization persists. Core memories of the war remain incommensurable for most Albanians and Serbs, who see mutual recognition or compromise as a threat to their group's dignity.

Official Narratives

Political elites have little electoral reason to dilute the focus on heroic martyrdom, and memorialisation continues to be an arena of rigid performance, rather than contestation or dialogue.

Some hope that generational change, with younger people less directly tied to wartime identities, or greater integration with Europe, may allow Kosovo's memorial landscape to slowly become more pluralistic. As of now, this remains a tenuous prospect.

Conclusion

Memorialisation in Kosovo is a deeply political and contested process, inseparable from the legacies of war, state-building, and enduring ethnic division. The construction, destruction, and performance of monuments are not only reflections of history but also

active interventions in battles for power, legitimacy, and collective meaning.

Through a dominant narrative of KLA heroism and Albanian victimhood, the ascendant political class since the war has asserted its foundational role. This memorial landscape largely excludes alternative narratives, nonviolent resistance, civilian suffering, women's experiences, and minority memories, reinforcing divisions and limiting prospects for reconciliation.

Efforts at more inclusive memorialisation, whether locally or internationally sponsored, face immense structural and political obstacles. Yet, as Kosovo continues its slow journey toward political consolidation and potential integration with Europe, the challenge of pluralizing memory, in the service of justice, healing, and democracy, remains central.

Only through critical engagement with the past, and the development of an inclusive, dialogic culture of remembrance, can Kosovo hope to transcend the memory wars that continue to shape its present and future.

Ruins, Hotel, Protest: Practices of Memorialization of the 1999 Bombing and the Political Instrumentalization of Memory

Introduction

The buildings of the General Staff and the Ministry of Defense (hereinafter: the General Staff) were bombed during the nights of April 29–30 and May 7–8, 1999, as part of NATO's air campaign against the Federal Republic of Yugoslavia. Like other targets, these buildings were partially demolished. However, unlike other targets, such as the Avala Tower, the buildings on Kneza Miloša Street were not reconstructed. They have remained in their half-demolished state, serving as a reminder of the events of 1999.

By assuming this symbolic role, the General Staff has undergone a process of memorialization. Memorialization is the process of creating public monuments.¹⁵⁵ It is part of the politics of memory, which “encompasses all discourses and activities in which the interpretation of history—specifically the past considered relevant to the present—is used for political purposes.”¹⁵⁶ The politics of memory should be distinguished from the culture of memory, which represents the social framework within which politics of memory takes place, and which encompasses a multitude of subcultures of memory of various social groups that may be competitive, complementary, or simply coexist with one another.¹⁵⁷ Returning to the original notion of memorialization, authors such as Assmann and Short note: “Memory can also shift from informal or transient forms into public, monumental, or ritual forms. This kind of change makes durability and stability its defining feature.”¹⁵⁸ It is common for buildings and other types of structures to serve as monuments of culture. Examples such as the Army Hall or the Monument to the Shot Hostages in Skela represent buildings with a military-war context that are considered cultural monuments. The peculiarity of the General Staff lies in the fact that it became a monument after its destruction—that is, after the bombing—and not after its construction. Its unusual memorialization has been accompanied by an equally unusual and unstable story about its future.

The previous literature on this topic is scarce. The first group of existing works analyzes the General Staff from an architectural perspective, which is certainly not the aim of this paper. The second group of works focuses on the role the General Staff had or has in the

155 Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko i Marcela Rios, *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (New York: International Center for Transitional Justice, 2007), str. 1, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf.

156 „Pojmovnik“, *Kulture sećanja*, Fond za humanitarno pravo <https://www.kulturesecanja.org/pojmovnik/>

157 Ibid.

158 Assmann, Aleida & Shortt, Linda, ur. *Memory and Political Change*. New York: Palgrave Macmillan, 2012, 10.

construction of different kinds of identities. For example, Aleksandra Đorđević's work on "The Creation and Destruction of Military Identity in the Case of Dobrović's General Staff Building,"¹⁵⁹ or Marta Vukotić's work on "The Importance of the Old Belgrade Fairground and Dobrović's General Staff for the Identity of the City of Belgrade."¹⁶⁰

In the continuation of this paper, I aim to present the attitudes of the governing structures so far toward the General Staff as a cultural monument. I will attempt to place my observations into the broader context of the culture of memory of the bombing. I will offer an analysis of the most well-known proposed solutions for the General Staff buildings and draw conclusions about their role in the culture of memory today and in the future.

How do the authorities see the General Staff?

According to a 2005 decision by the Government of Serbia, the buildings of the General Staff and the Ministry of Defense were declared cultural monuments, stating that they represented a significant achievement of postwar Serbian and Yugoslav architecture.¹⁶¹ The General Staff was built in 1965, designed by architect Nikola Dobrović, and was already considered a magnificent structure. Its appearance was intended to resemble the canyon of the Sutjeska River and the battle that took place there in 1943.¹⁶² After 1999, although in its ruined form it resembled the canyon even more, the memory of Sutjeska faded, replaced by memories of the bombing.

In the years after the fall of Slobodan Milošević, the new authorities did not wish to confront the complex issue of memory of the 1990s wars, human rights violations, and societal responsibility. The lack of public debate on the wars, the return of politicians from the 1990s to daily politics, as well as divisions within the ruling coalition and broader society, left the fate of the General Staff an open question. Within this passive approach, the General Staff remained in its ruined condition on one of Belgrade's busiest streets, constantly evoking the recently endured collective trauma.

Two possible explanations exist for the granting of cultural monument status.

First, memorialization occurred as a product of the culture of memory, almost by accident. A society builds collective memory of significant events, whether guided by official policy or not. Led by a collective trauma that was inadequately addressed, society itself shaped its own vision. The General Staff was a large and loud reminder in a sea of silence. As a result, people regarded the General Staff as a monument even before it was officially declared as such. The official status only added legitimacy to this perception.

The second explanation is rooted in divisions within the ruling coalition. There was a clear disagreement regarding the attitudes of different actors toward the legacy of the 1990s wars, most visibly in relation to the trials before the International Criminal Tribu-

159 Đorđević, Aleksandra. Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrovićevog Generalštaba. U Uvodna reč priređivača, 248-258

160 Marta Vukotić, "Značaj 'Starog beogradskog sajmišta' i 'Dobrovićevog Generalštaba' za identitet grada Beograda," Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 6 (2010): 117-131.

161 Ljudmila Cvetković, „Ukinut status kulturnog dobra Generalštabu u Beogradu uprkos protivljenju struke“, Radio Slobodna Evropa, 19. novembar 2024

162 Đorđević, Aleksandra. Stvaranje i rušenje vojnog identiteta na primeru zgrade Dobrovićevog Generalštaba. U Uvodna reč priređivača, 250.

nal for the former Yugoslavia (ICTY). In such circumstances, granting cultural monument status to a building that, for some politicians, symbolized what they called the “NATO aggression against Serbs” and contributed to Serbia’s victimization, was undeniably a political move. The truth most likely lies somewhere between these two explanations. The cultural monument status would not have been granted if it had not already been a popular decision among citizens, but citizens would not have seen the General Staff as a monument had the political climate not encouraged it.

After being granted cultural monument status, efforts were made to find a conceptual solution for the General Staff. Most often, discussions revolved around reconstructing the building and transforming it into some kind of museum or memorial center. According to former Prime Minister Ivica Dačić, even then there was interest from influential American circles, political and economic, in cooperating on this project. No solution was reached, often with the explanation that the General Staff should remain a reminder of the NATO bombing.¹⁶³

A shift occurred with the arrival of the Serbian Progressive Party and the revisionist policy it pursued. Nationalist rhetoric was accompanied by the establishment of official commemorations in front of the General Staff on the anniversary of the start of NATO bombing.¹⁶⁴ Cleaning and reconstruction efforts began to ensure the structural safety and security of the building.

Despite a strong campaign focused on the victims of the NATO bombing, discussions about selling the General Staff intensified during this period. The most influential offers came from a single political circle: that surrounding Donald Trump. Before becoming president, in 2013 it was reported that Donald Trump wanted to purchase the General Staff complex and turn it into “Trump Towers.”¹⁶⁵ Richard Grenell, former U.S. envoy to the Western Balkans during Trump’s presidency, in 2020 discussed with Serbian President Aleksandar Vučić the idea of jointly reconstructing the complex.¹⁶⁶ Finally, in 2024, Jared Kushner, former White House senior adviser and Donald Trump’s son-in-law, presented an offer to invest around \$500 million and secure a 99-year lease on the site of the General Staff buildings in order to turn the ruins into a luxury hotel with business space and over 1,500 apartments.¹⁶⁷ This proposal has so far received the most criticism, both from experts and the public, but is also the closest to becoming reality.

Removal of Cultural Monument Status

The first criticism of Kushner’s plan was that revitalization could not be carried out as foreseen because the General Staff complex enjoyed the status of a cultural monument.

The Law on Cultural Assets stipulates: “A cultural asset and an asset under preliminary

¹⁶³ Slepčević, Zoran. “Kako je sudbina zgrade Generalštaba povezana sa građenjem mosta između prošlosti i budućnosti Beograda i Vašingtona.” RTS, 19. mart 2024. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/5393398/>.html.

¹⁶⁴ Fond za humanitarno pravo, Politika sećanja: Pristup suočavanju s prošlošću u Srbiji, Bosni i Hercegovini i na Kosovu (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021), 17, https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.

¹⁶⁵ Ognjen Terzin, “Generalštab, 25 godina kasnije,” Velike priče, 24. mart 2024, <https://velikeprice.com/drustvo/generalstab-25-godina-kasnije/velikeprice.com+1velikeprice.com+1>

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid.

protection must not be damaged, destroyed, or altered in its appearance, quality, or purpose without proper consent, in accordance with the provisions of this law.” As concluded earlier, the revitalization of the General Staff was rendered impossible precisely by this article.

The problem was solved quickly. At the end of 2024, the General Staff and Ministry of Defense buildings were stripped of their cultural monument status, marking the biggest step toward a final solution for this complex. The very procedure of removing the status was met with criticism from experts, because a valid government decision required the approval of the Republican Institute for the Protection of Cultural Monuments, which had not been given. In May 2025, the acting director of this Institute, Goran Vasić, was arrested, accused of falsifying the document that gave the government approval to remove the cultural monument status of the General Staff—effectively showing that the decision was illegal. However, experts view this event with concern, because “the arrest of the director at this moment raises suspicions that he will be replaced by a new acting director lacking the qualifications and knowledge necessary to properly handle the decision on removing the cultural asset status of the General Staff buildings.”¹⁶⁸

The practice of removing cultural monument status in our country is rare, which is also evident from the complex legal procedure required. More often, this concerns former industrial complexes in decline, located in attractive areas, and only partially protected. Global practice shows that monuments are often removed as an attempt to distance from the past. “After the collapse of socialism and Yugoslavia, new national monuments were erected, but in some countries (Croatia, Kosovo) the old multiethnic monuments were massively demolished.”¹⁶⁹ This often involved antifascist monuments, such as the monument to the fighters of the People’s Liberation Struggle in Croatia. However, it should be emphasized that the General Staff had been given a special status highlighting its importance in relation to other monuments, making it a unique case.

The unstable and problematic relationship with the wars of the 1990s in public discourse raises fears that dememorialization would bring about a culture of forgetting rather than a culture of remembrance. Professor Milena Dragičević-Šešić emphasizes that the culture of forgetting is used so that the negative past “is sent into oblivion by the joint will of political leaders and a people unwilling to live within a culture of shame.”¹⁷⁰ Pushing dialogue and critical thought under the carpet effectively prevents finding a path toward long-term peace and reconciliation.

Relationship with the United States

The second criticism emphasized in connection with the proposed solution of revitalizing the General Staff is the fact that it would be carried out by high-ranking figures of the

168 emanja Smičiklas, konzervator-restaurator i docent na Fakultetu primenjenih umetnosti u Beogradu, u N1, „Šta se krije iza hapšenja vd direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture,” objavljeno 16. januara 2025, <https://n1info.rs/vesti/sta-se-krije-iza-hapsenje-vd-direktora-zavoda-za-zastitu-spomenika-kulture/>.

169 Kuljić, Todor. “Novi javni spomenici u regionu: oružje u građanskom ratu sećanja.” *Peščanik*, 13. septembar 2019. <https://pescanik.net/novi-javni-spomenici-u-regionu-oruzje-u-gradjanskom-ratu-secanja/>.

170 Milena Dragičević-Šešić, “Counter-Monument: Artivism Against Official Memory Practices,” *Kultura/Culture* 6, no. 13 (2016): 8.

U.S. political system. According to a 2001 study entitled “Looking the Truth in the Eye in Serbia”, the main culprit for the breakup of Yugoslavia and the subsequent wars was the international community, specifically the U.S. and NATO.¹⁷¹ This stance permanently damaged the relationship between Serbia and the U.S. Two decades later, a study by the Institute for European Affairs showed that the situation had not significantly improved: “According to the results, on a scale from 1 to 5 (with 3 being the average), the relations between the two states were given an average score of 2.58.”¹⁷² The conclusion is clear: in the eyes of Serbian public opinion, the U.S. is still viewed in an extremely negative light. This is mainly attributed to nationalist narratives that do not allow for critical reflection on the question of guilt. In such a climate, cooperation on such a sensitive project as the revitalization of the General Staff worries the project’s critics.

These concerns were further confirmed by analysis of the proposed plan. As stated, the plan was to transform the General Staff into a luxury hotel with residential and business spaces. In front of the hotel, a monument to the 1999 bombing would be erected, along with a museum marking the building’s history.¹⁷³ Despite the effort to preserve memory, the prevailing sense is that these attempts are superficial. The planned hotel is profit-oriented, with the main beneficiaries being the investors. The description of luxury is accompanied by high cost and exclusivity, meaning it will be unattainable for most of the population and reserved only for the wealthy. Taking all this into account, it is clear that the proposed plan never had reconciliation or dealing with the past in mind, while the proposed monument and museum are merely subsequent solutions to appease public opinion.

Another Way of Thinking

Throughout this paper, the main criticisms of the proposed solutions—mostly found in media independent of state structures—have been mentioned. Here it is important to highlight focused and large-scale actions that show the public’s direct willingness to engage with this issue.

The most important action was the student protest called “Protest for the General Staff.” Held on March 24, 2025, on the 26th anniversary of the start of NATO bombing, the protest demanded the restoration of cultural asset status to the General Staff buildings. The main action was the submission of an initiative to the Constitutional Court to review the constitutionality of the Serbian Government’s decision to remove cultural status.¹⁷⁴ The action was linked to the main message of the months-long student protests, which demanded accountability for the deaths of 16 people caused by the collapse of a concrete canopy at Novi Sad Railway Station on November 1, 2024, with emphasis on uncovering corruption and state abuses. Interestingly, most of the students were born after

171 Svetlana Logar i Srđan Bogosavljević, “Viđenje istine u Srbiji,” Reč 62, br. 8 (jun 2001).

172 Institut za evropske poslove (IEA). 2021. „Istraživanje javnog mnjenja – Stavovi građana Srbije prema SAD.“ IEA, 30. jun 2021. <https://iea.rs/blog/2021/06/30/istrazivanje-javnog-mnjenja-stavovi-gradjana-srbije-prema-sad-2/>

173 Džared Kušner (@jaredckushner). „These are some new renderings of our future project in Belgrade..“ Instagram. 20. jun 2024. https://www.instagram.com/p/C8cjux7gm7l/?utm_source=ig_embed&ig_rid=c5e2d954-997e-40b5-9603-24a57ddf0c18&img_index=1

174 Komarčević, Dušan, i Iva Gajić. „U Beogradu ‘Protest za Generalštab’ studenata u blokadi na godišnjicu NATO bombardovanja.“ Radio Slobodna Evropa, 24. mart 2025. <https://www.slobodnaevropa.org/a/protest-generalstab-studenti-u-blokadi-nato-bombardovanja/33357481.html>.

the NATO bombings and therefore had not experienced the event directly. The protest is proof of the significance of the bombings in Serbia's collective memory. Through student speeches, the idea of rebuilding the building according to its original design was presented as a long-term alternative solution.

Ideas for rebuilding the building emerged through a competition organized by the Faculty of Architecture in Belgrade and the Serbian Academy of Sciences and Arts, in cooperation with Belgrade International Architecture Week (BINA), as part of the commemoration of the 125th anniversary of architect Nikola Dobrović's birth. It was said: "The purpose of the competition was to affirm the architectural values of the General Staff building and to draw the wider public's attention to the importance of preserving this cultural asset, while the initiative itself stemmed from the organizers' desire to gather, through student engagement, as many creative and innovative approaches as possible in addressing this unique architectural and urban problem that poses a challenge for our architectural culture."¹⁷⁵ The similarities with Kushner's solution can be seen in the change of the building's function and in the inclusion of a memorial center or museum. In the case of the students, however, the most frequent idea was to transform the entire building into a museum (sometimes a museum of the 1990s, a peace-themed museum, etc.). But the clear difference is that students do not avoid the past. They do not demolish or conceal it, but rather incorporate it into the future. They honor the original building and, instead of telling history only indirectly, they present it through the structure itself.

The essence lies in what should emerge from a culture of memory. The reason we remember the past is to incorporate it into our relationship with the present and the future. By demolishing the building and completely changing its appearance and function, every trace of the past it represented is lost, and with it, every reason for dialogue on the issue. The problem is not solved but avoided.

Conclusion

This paper has analyzed the process of memorialization and dememorialization of the General Staff and the public reactions that have arisen from them. The topic itself has a scope that can be expanded in future works. One could examine the ethical component of dememorialization. One could analyze the attitudes of younger generations toward collective traumas they did not experience but that remain present in public discourse. Finally, one could further follow the future of the General Staff and analyze the consequences it will bring.

The General Staff holds a central role in the practice of memorializing the 1999 NATO bombings. Its uncertain future has allowed political actors to arbitrarily change its place within the politics of memory, leading to sudden shifts in its status as a cultural monument. This risks consigning an important and complex period of Serbia's history to oblivion without first confronting it. Avoidance and victimization cannot be effective

¹⁷⁵ Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, „Izložba radova rezultata studentskog konkursa za idejno rešenje rekonstrukcije zgrada Generalštaba“, 24. maj 2022, <https://www.arh.bg.ac.rs/2022/05/24/izlozba-radova-rezultata-studentskog-konkursa-za-idejno-resenje-rekonstrukcije-zgrada-generalstaba/?pismo=lat>.

ways of dealing with the past. Therefore, it is important that in determining the future of the General Staff, a public debate is opened and a solution reached in a detailed and transparent manner. Politically motivated memorialization is now being transformed into politically motivated dememorialization and commercialization. The General Staff is an example of how a monument can be turned into a tool of political calculation, directly shaping collective memory and the relationship with the past.

Miodrag Denić

The Right to Truth: Youth Perceptions of War Crimes and Transitional Justice in Kosovo and Serbia

More than two decades have passed since the end of the Kosovo War, yet its consequences continue to shape the societies of Kosovo and Serbia. While the conflict ended in 1999, the legacy of violence, displacement, and division remains deeply embedded in the collective memory and everyday lives of the people. The study “The Right to Truth: Youth Perceptions of War Crimes and Transitional Justice in Kosovo and Serbia” provides timely insight into how youth, who did not directly experience the war understand, interpret and engage with the past.

This essay examines how young people from both Albanian and Serbian communities perceive war crimes and transitional justice, the role of memory and education in shaping their views, and the potential of youth-led dialogue in fostering reconciliation. Despite inherited narratives, many young individuals display a willingness to challenge bias, seek truth and build a shared future based on justice and mutual understanding.

Historical Context and the Legacy of Violence

The Kosovo War was not an isolated eruption of violence but the culmination of a decade of systemic discrimination and repression. In the 1990s, the Serbian regime revoked Kosovo’s autonomy and marginalized its Albanian population, removing them from institutions, suppressing language and culture and stifling peaceful resistance. As non-violent strategies gave way to armed conflict, atrocities unfolded on both sides, but systematic war crimes perpetrated by Serbian forces massacres, forced expulsions and sexual violence were particularly devastating.

By the war’s end in 1999, more than 13,000 people had been killed and over 860,000 Albanians displaced. Though institutions such as the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), UNMIK, EULEX, the Kosovo Specialist Chambers and the Local Judiciary have pursued accountability, many victims still feel that justice has been partial, delayed, or politicized.

Understanding the Right to Truth

The “Right to Truth” is more than a legal principle, it is a moral imperative. For societies transitioning from conflict, it is essential that citizens, especially youth, understand what happened, why it happened, and who bears responsibility. This right does not serve only the victims and their families; it is vital for cultivating democratic values, restoring trust in institutions and promoting long-term reconciliation.

However, in Kosovo and Serbia, young people often grow up surrounded by one-sided narratives. Schools, media, and political discourses tend to offer ethnically filtered accounts of the past. As a result, many young people inherit biased or incomplete understandings of the conflict what scholar Paul Ricoeur would term “second-hand memory.” In such a context, confronting the truth becomes not only an intellectual task but an emotional and political challenge.

Methodology of Youth Engagement

This study employed a qualitative approach, engaging 18 young people from Albanian and Serbian communities through guided open-ended questions. The participants, all active in civil society, shared honest reflections on their understanding of war crimes, the importance of the truth, and their willingness to engage in peacebuilding.

The research was conducted in a safe and anonymous format that encouraged openness and critical thought. This method enabled the collection of nuanced insights into how youth perceive their roles in navigating post-conflict legacies and how they envision a more just future.

Findings: Diverging Narratives, Shared Aspirations

The survey revealed both common ground and divergence. Across communities, there was widespread recognition that education and media are biased and insufficient in providing a balanced view of the conflict. Both Albanian and Serbian youth expressed frustration at the politicization of history and the lack of institutional commitment to truth and justice.

However, the interpretation of the “right to truth” varied. Albanian respondents emphasized the importance of acknowledging war crimes and honoring victims as prerequisites for justice. Serbian respondents, while also valuing truth, often contextualized it within broader geopolitical narratives or expressed skepticism about dominant accounts.

Importantly, most youth reported indirect or direct contact with survivors, which helped humanize their understanding of the conflict. Many had participated in memory or peacebuilding events, although participation was higher among Albanians. While Albanian respondents were generally more open to accepting uncomfortable truths, Serbian responses ranged from reluctant acknowledgment to resistance, often driven by mistrust or political conditioning.

Despite these differences, nearly all respondents, regardless of ethnicity, agreed that acknowledging all war crimes, irrespective of the perpetrator, is essential for reconciliation. They saw education, dialogue, and critical engagement with history as vital tools for healing.

Youth as Agents of Change

Perhaps the most hopeful insight from the study is the recognition of youth as key actors in truth-telling and reconciliation. When asked how they could contribute, respondents pointed to education, listening to survivor testimonies, participating in dialogue initiatives, and advocating for transparency.

Dialogue between communities, although still fragile and often hindered by mistrust, was widely seen as necessary for peace. Most Albanian youth expressed readiness to engage in such dialogue, while Serbian youth were more cautious, citing past traumas and political pressure. Nevertheless, the shared vision of peace, defined as mutual respect, safety and cooperation, offers a foundation for bridging these divides.

Conclusion: Toward a Culture of Remembrance and Justice

The post-war generation in Kosovo and Serbia has inherited a difficult past, but also holds the potential to transform it. The right to truth is not merely about historical accuracy, it is about healing, recognition and building institutions that serve all citizens equally.

This study underscores the importance of inclusive education, unbiased media and participatory dialogue in shaping youth perspectives. It also highlights the challenges young people face in confronting inherited prejudice and political manipulation. While differences in perception remain, there is also a shared desire among youth to move beyond division and toward a more just and peaceful society.

For transitional justice to be effective, it must involve those who did not fight the wars but who will live with their legacy. Empowering young people to question, learn and engage in truth-seeking is not only a moral responsibility, it is an investment in the future.

The Journey to Transitional Justice for Conflict-Related Sexual Violence Survivors in Kosovo: Legal and Social Barriers to Their Right to Justice

Abstract

Although guns may fall silent and peace agreements may be signed, for many war survivors, the injustices they endured and the trauma they carry do not simply end but continue to shape their daily realities. Similarly, survivors of conflict-related sexual violence (CRSV) in Kosovo have remained unrecognized for years, denied even a glimpse of justice for the atrocities they experienced. It is estimated that over 20,000 individuals suffered sexual violence during the war, but only 1,801 have the official status of CRSV survivors, out of which only three cases resulted in court rulings, and only one reached a final judgment. This paper examines the barriers that continue to prevent CRSV survivors in Kosovo from accessing justice, despite widespread advocacy and formal legal recognition of this war crime. The findings highlight two main types of barriers: first, cultural challenges, such as the persistent stigma and societal shame surrounding CRSV; and second, legal and institutional obstacles, including a burdensome application process, restrictive deadlines, and a lack of trust in the justice system. These obstacles are interconnected, reinforcing one another, and must be addressed simultaneously to begin closing the gap between recognition and accountability.

Introduction

*“My soul finds some relief only when it faces the perpetrator, and when others recognize him as the abuser.”*¹⁷⁶ - survivor of rape as a war crime during the war in Kosovo

“Shpirti rehatohet nëse e ballafaqoj dhunuesin, dhe kur të tjerët e dinë se ai është dhunues”- e mbijetuar e dhunës seksuale gjatë luftës në Kosovë

The lines between conflict and peace are not so clear for those who were victims of war crimes and gross violations of human rights as they try to embrace the new regime. According to the UN Security Council report (S/2004/616) “the range of processes and mechanisms associated with a society’s attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation, are known as transitional justice.”¹⁷⁷ Transitional justice encompasses four

¹⁷⁶ The Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims (KRCT). Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

¹⁷⁷ United Nations, “Report of the Secretary-General on the Situation in Kosovo,” (United Nations, 29 April 2004), <https://digitallibrary.un.org/record/527647?ln=en&v=pdf>.

main components: the right to know the truth, the right to reparations, the right to justice, and institutional reform. While the scope of this paper focuses mainly on the right to justice for conflict-related sexual violence survivors in the transitional justice process in Kosovo, the four elements of transitional justice are inter-connected, and it is difficult to solely focus on one without interfering with the other.

Conflict-related sexual violence (CRSV) is systematic violence used to punish and humiliate individuals and communities, inflicting lasting trauma. It is one of the most brutal strategies of war or terror to pursue in achieving political or military objectives.¹⁷⁸ As an Albanian survivor of sexual violence in Kosovo stated, “I was better dead than [to] experience the rape.”¹⁷⁹ This statement highlights the extreme psychological toll and the profound sense of hopelessness experienced by survivors. Victims of sexual violence in Kosovo were many women, men, elderly, teenagers and children. One of the survivors was only 11 years old when she was raped and explains in an interview:

“They used a knife to strip our clothes off. To this day, I still suffer from the marks they left. I still have scars on my body... During the rape, I was trying to protect myself—I was just a child, only 11 years old. But they marked me. They carved a cross into me and said, ‘This is the memory you’ll keep of us.’ It destroyed me as a child, from the inside. They made those marks on me with a knife.”¹⁸⁰

This painful narrative describes the brutal and dehumanizing nature of sexual violence in conflict. While the scars left by such violence are both physical and psychological, the struggle for justice remains just as enduring for the survivors. For many survivors of CRSV, the judicial process is not just about legal proceedings, but it plays a crucial role in their emotional and psychological healing. In the study “Paths to Justice,” a survivor expresses that “if fully realized, the judicial process would bring a profound sense of relief, allowing her to finally feel at peace.”¹⁸¹ Her declaration highlights how the process of justice would be a symbolic reversal of the shame imposed by the perpetrators, emphasizing that survivors should not bear this burden. She believes that pursuing legal action helps clear the minds of survivors and diminishes prejudice, enabling them to move forward and regain their dignity.

It is estimated that there are more than 20,000 victims of sexual violence during the war in Kosovo.¹⁸² However, until July 2025, there were 2,281 applications, out of which, 1,801 received an official status as a sexual violence survivor.¹⁸³ Out of those assigned an official status, three have had court rulings, and only one a final judgement.¹⁸⁴ The

178 United Nations. United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV-Handbook.pdf>.

179 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

180 RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’ – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?” YouTube video, [duration if known]. July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyII-nPQ>.

181 KRCT, Paths to Justice.

182 KRCT. E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VER-TETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_-RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf.

183 Leonora Selmani (Head of Commission to Verify the Status of Survivors of Sexual Abuse during the War), email message to author, July 11, 2025.

184 Humanitarian Law Center (HLC). Breaking the Silence: Justice for War Victims? Prishtina: Humanitarian Law

gap between the number of officially verified victims and the number of those who have had a court ruling, is an injustice to the survivors. This paper explores the multifaceted barriers faced by survivors of conflict-related sexual violence in Kosovo in their pursuit of justice. It argues that while legal recognition has made some progress, significant obstacles persist, including deeply rooted societal stigma, inadequacies in the verification process, and a lack of trust in the justice system.

The legal landscape of Conflict-Related Sexual Violence

Conflict-related sexual violence is officially recognized by international laws as well as domestic laws of Kosovo. The first time war rape was prosecuted by an international court was on the 18th of December, 1992, when the UN Security Council declared the “massive, organized and systematic detention and rape of women, in particular Muslim women, in Bosnia and Herzegovina” an international crime.¹⁸⁵ Subsequently, the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) was designed to include rape as a crime against humanity, when committed during armed conflict and directed against a civilian population. The International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) later followed suit, becoming the first international court to convict an individual for war rape as part of a genocidal campaign.¹⁸⁶ Building on these precedents, the Rome Statute of the International Criminal Court, which came into force in 2002, expanded the definition of crimes against humanity to include rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, and enforced sterilization, as well as any other form of sexual violence of comparable gravity when committed in a widespread or systematic manner.¹⁸⁷

Within the domestic context, in the aftermath of the conflict, Kosovo enacted laws offering pensions and other forms of social, medical, and financial assistance to veterans, civilian victims, and families affected by fatalities, disappearances, injuries, or disabilities linked to the conflict or unexploded ordnance.¹⁸⁸ Survivors of sexual violence were not included within this legal framework, leaving them without formal recognition or state support for 15 years, as the law did not initially acknowledge the harms they endured. Thanks to the resilient activism and consistent advocacy of civil society organization, particularly the Kosova Rehabilitation Centre for Torture Victims (KRCT), Medica Kosova, and Medica Gjakova, in 2014, the “Law on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and their Families” was amended. This amendment recognized the status of survivors of rape and sexual abuse committed between 27 February 1998 and 20 June 1999. However, it was not until 2018 that the Government Commission for the Recognition and Verification of Sexual Violence Victims began its work, enabling survivors to receive financial support

Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>.

185 United Nations, Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>

186 Human Rights Watch. “Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict.” February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/09/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

187 OHCHR. “Rome Statute of the International Criminal Court.” Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

188 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

through pensions upon recognition of their status.¹⁸⁹

Methodology

This study employs a qualitative, secondary-source methodology to explore the challenges faced by survivors of conflict-related sexual violence in Kosovo in their pursuit of justice. Recognizing the emotional labor involved in recalling and retelling traumatic experiences and the ethical challenges of direct interviews,¹⁹⁰ particularly for a researcher without professional training in trauma-informed interviewing, I have opted to base this research on existing testimonies, interviews, and reports previously published in media outlets and academic sources. A central focus of the research is to amplify the voices of survivors, as their personal experiences provide critical insights into the barriers they face. The study draws on qualitative data from civil society organizations research, reports from international organizations, and interview statements in media outlets. Additionally, academic literature on transitional justice and sexual violence in post-conflict settings is utilized to enrich the theoretical framework.

Findings

This research reveals that the barriers that survivors of CRSV face when pursuing their right to justice are of two different types: the first type arises from societal attitudes, where survivors continue to face shame and stigma surrounding sexual violence; the second type of barriers are the obstacles created by inadequate laws in Kosovo and the institutional failure to create mechanisms with a survivor-centered approach.

Stigma and Societal Shame

Fear of societal shame and stigmatization is one of the key factors that prevents victims of rape as a war crime, to speak up and fight for their access to justice, their right to reparations, and their right to know the truth. In her article “Rape as a Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia, and Rwanda,” Lisa Sharlah contends that women and girls who are raped during armed conflict experience profound and long-lasting consequences, including shame, stigma, and, in many cases, expulsion from their homes and communities. Sharlah emphasizes that the survivors of genocidal rape not only bear the physical and psychological trauma of the assault but also endure what she terms a “second rape” – the societal rejection, discrimination, and mistreatment they face for simply being survivors. This additional layer of suffering perpetuates their marginalization and exacerbates the long-term impact of the violence they endured.

The argument made by Sharlah is evident in the case of Kosovo. The case study research “The Path to Justice” by KRCT, highlights that a survivor of rape during war feels torn between the desire to speak out and seek justice, and the fear of being rejected by their

¹⁸⁹ KRCT. Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEKSUALE-GJATE-LUFTES-NE-KOSOVE-2024.pdf>.

¹⁹⁰ Li, Winnie M. “The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto-Ethnography and Interviews.” Phd, London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

family and community. The survivor interviewed by KRCT believes that many stories of rape during the conflict remain untold. Beyond the pain of surviving such a terrible ordeal, the worst part is still feeling ashamed.¹⁹¹ One interviewee highlighted the significant influence of societal perceptions on her husband's reactions. Initially supportive, he became increasingly concerned about what others might think after she formed a relationship with a witness to her rape. As the interviewee described:

“In the beginning, right after the war when that event took place, my husband was supportive. Then I met the witness [to the rape] ... and I hung out with her. That's when my husband started: ‘The whole world knows about it.’ That's when the conflict started ... He told me, ‘Get out of the house because I don't want to have you in the house.’”¹⁹²

This reaction underscores the lasting impact of societal shame associated with sexual violence on the intimate relationships of CRSV survivors and a significant barrier to their access to justice. A man victim of sexual violence during war expressed during an interview that he had to tell no one about the rape, until it started affecting his work because of psychological consequences he was experiencing. Then, he told the principal of the school he was working at as a teacher, and the principal told other people in the village. Every time he went out, he heard offensive words towards him and accusations of him being the one to blame. He felt very judged and excluded from the community, and was left with no choice but to sell everything he had there and leave the village.¹⁹³ Another survivor tells KRCT that one of the most difficult barriers is the fear of others finding out. She states:

“I'm still cautious with my family, I am afraid it could damage my relationship with them. I've heard of other women who have been estranged from their families. And when we hear certain things, we don't dare to speak up. It stays in your mind. I keep thinking, if it happened to her, it could happen to me too – losing my family.”¹⁹⁴

Other interviewees explained that they were raped in the presence of their family, of their parents, siblings, and in-front of big crowds of people. Despite the coercive and public nature of these assaults, survivors consistently described carrying a persistent burden of shame. As someone explains in the interview:

“I'd wake up in the middle of the night. Anxiety. I didn't want to be around anyone– it felt like I was losing my mind, like I wanted to end my life. I kept saying, I'm ashamed to see people, ashamed to face my husband's family. I kept saying, I'm so ashamed–what have I done? I kept saying that.”¹⁹⁵

Moreover, one survivor shared in an interview for the TV program “Heshtja që vret, klith-

191 KRCT, Paths to Justice, 9.

192 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me’: A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo” (Medica mondiale e.V., 2024), 84, <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

193 RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

194 KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 7, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

195 RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ – Rrëfimi i mbijetuarës e luftës.” YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

ma e vërtetë e luftës” how she was always advised and encouraged by her mother to stay silent, so the others would never know what happened to her and her daughters; they did not feel comfortable even telling their father.¹⁹⁶ Another survivor shared that she was only 13 years old during the war when she was raped. She described how she could not tell anyone, beside her mother, and her grandmother who was raped as well. She never told her dad, or her brothers. Similar to the story above, when she recounted her trauma to her husband, he told her to leave the house the next day. The feeling of shame was very present in her testimony:

“I said I didn’t want to live anymore. I didn’t want to go on living, not for a single moment. Life was unbearably hard. For example, maybe as children we never got to enjoy freedom or look forward to the future –but for me, the whole world collapsed. Even freedom didn’t bring me joy. Whether I was with friends or anywhere I went, it always felt like everyone could see it. I always kept my head down.”¹⁹⁷

Many of those who were raped during war express that family and community support is essential to start their journey for justice. In the same TV program, a survivor explained that if her husband had not been killed in war and would be alive today, she would feel more supported to speak up and advocate.¹⁹⁸ Another survivor raised a call for awareness when she talked to KRCT:

“I have a message for our society. I appeal to all those who do not support their wife or husband who have been raped, that a catastrophe. My husband helped me and talked more than me, at the doctor’s and everywhere. We must support them even more. It is catastrophic for people who take their wives away from home. I have suffered enough, if the same thing happened to me, I would just leave this life.”¹⁹⁹

Additionally, the stigma around rape was not only personal to the victim but extended to the victim’s family. One of the survivors explained that a woman’s lost virginity due to rape is seen as a shame on her father, leaving him to bear the burden of explaining her situation. Another survivor shared that the stigma from the mother’s rape could negatively affect the chances of her daughters getting married, as they would live in constant fear that their mother’s past would be discovered, leaving them unmarriageable. Another woman survivor expressed this in an interview:

“The girls are always afraid that someone will find out because no one will marry them because of their mother.”²⁰⁰

The report “No safe place, An Assessment on Violence Against Women in Kosovo” by UNIFEM, also shows instances where children were exposed to harmful remarks about their mothers. One example being a teacher telling a child, “Your mother doesn’t exist. It

196 RTV Dukagjini, “Me thikë m’i kanë heq teshat,” YouTube video.

197 RTV Dukagjini. “SHOKUESE/ ‘Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bë’ – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus.” YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpkuVQY6Xtwp6>.

198 Ibid.

199 KRCT, In Search of Justice (Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024), 16, <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

200 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”, 75.

would be better if she were dead,” in reference to their mother, who had survived rape.²⁰¹

The pervasive stigma and societal shame associated with CSRV represent significant obstacles to the survivors’ pursuit of justice, reparations, and the recognition of their suffering. As evidenced by the testimonies of survivors in Kosovo, the fear of social ostracism extends not only to the victims themselves but also to their families, exacerbating the trauma and hindering reintegration into society. For a more in-depth exploration of the survivor’s emotional experience, see the full poem “Insanity” by Shqipe Malushi in Appendix A. This stigma profoundly impacts both the psychological well-being of survivors and their ability to access critical legal and social support. Consequently, addressing these societal attitudes is essential for creating a more conducive environment for survivors to seek justice. This brings us to the next aspect of the issue: the role of legal frameworks and institutional mechanisms in supporting survivors and ensuring their rights are upheld.

Legal and Institutional Barriers

The burdensome application process through the Government Commission on Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War

The first step that a CSRV survivor in Kosovo must take to access their right to know the truth, to reparations or access to justice is first to apply to be formally verified as a status of war-time sexual violence victim. Thus, the government commission assigned to the task of identifying and verifying victims, is an essential actor for survivors, ensuring a safe and supportive journey in their pursuit of justice. However, the application process, which involves requirements for witnesses, therapy notes and medical reports in order to receive the status, as well as the treatment that many applicants experienced while being interviewed, are very discouraging for the victims to speak up. A victim of rape as a war crime was only 12 years old when she was abused. She states:

“I was 12 when something happened that did not let me be a child anymore. Now my country says to me ‘there’s not enough proof’. What kind of proof are they asking for? It was wartime, there is nothing you could [save], you didn’t have how. [...] I have given the declaration, my state is rejecting me, it is a very, very big disappointment. You can’t deny me that right, it happened to me.”²⁰²

This quote captures the deep emotional and psychological impact of institutional disbelief on survivors of CSRV. The speaker contrasts their personal trauma with the state’s demand for proof, exposing a fundamental disconnect between lived experience and legal standards of evidence. Her rhetorical question – “What kind of proof are they asking for?” – reveals the impossibility of meeting bureaucratic expectations in the context of

201 United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), *No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo* (New York: United Nations Development Fund for Women, 2000), 69, https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

202 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me” 106.

wartime chaos. The sense of betrayal is particularly stark: the survivor has fulfilled their obligation by giving testimony, but the state's rejection adds a second layer of harm. This not only undermines trust in institutions but also perpetuates the injustice they initially suffered. A male survivor expressed:

“I was worried about going to the commission. There were three or four people. It didn't go so well there. I had a document proving that I was wounded in the conflict. Then someone from the commission said to me ‘Why did you come?’ I told him that it was my right to apply. He relied on that document, and didn't ask me anything else. He thought I was lying. I felt very bad when he said that, it hadn't left my mind for a week. If I had known, I would not have sent that document at all. But I sent it as a witness, I believe he should have been more tolerant because it sounded like a threat. They didn't give me space to tell the case as it was, they didn't ask me anything.”²⁰³

Survivors feel hurt by the fact that sharing their traumatic and devastating story is not enough for the Commission. They remind the government that no one in this patriarchal society would do this ‘dirt’ to themselves and lie to the Commission. Such stories of rejection have discouraged others from applying. One of the survivors in an interview explained that when they tried to encourage other victims to speak up, they had been told that if the procedure involves going through the Commission, they would never apply.²⁰⁴

Vasfije Krasniqi, the first publicly known survivor of sexual violence in Kosovo, views these application requirements as a form of “second rape.” She states:

“This recognition must be permanent. It should not be dependent on arbitrary deadlines. I urge the government to reconsider those decisions. Serbia does not acknowledge these crimes. When our state tells us that we lack evidence, it feels like a second rape for every survivor.”²⁰⁵

Vasfije Krasniqi's statement lays bare the emotional weight survivors carry when their testimonies are doubted or dismissed by the very institutions meant to support them. Her description of the process as a “second rape” conveys how procedural hurdles and disbelief are not just technical issues, but sources of renewed pain and humiliation. For many, these requirements feel less like a path to justice and more like another form of violation. This sense of harm is amplified by the presence of a fixed application deadline, which will be explained in the next section of the paper.

Deadline to fill out the application

In addition to the fact that survivors go through a challenging process of applying until they receive their formal status as sexual violence victims, they also have a time limit until when they can apply. The law that regulates the work of the Government Commission

203 KRCT, *In Search of Justice*, 19.

204 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me,” 106.

205 Zymberi, Veronë. “Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit Të Viktimës.” *Kallxo*, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxopernime/te-mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen-e-statusit-te-viktimes/>.

on Recognition and Verification of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War specifies that following its enactment, individuals had a five-year period to submit their applications.²⁰⁶ This was later extended by two years, until May 2025.²⁰⁷ And most recently was extended again to May 2027.²⁰⁸ The imposition of a deadline for applications in such a complex and challenging process has faced significant criticism, both from International Organisations, NGOs and from the survivors of sexual violence themselves. Survivors already face enormous emotional and social barriers in coming forward, thus imposing a timeline risks further marginalizing those who have not yet been ready or able to apply.

In case-study research done by KRCT, the interviewed survivor came forward 18 years after the sexual violence has happened, proving that a deadline is counter-productive.²⁰⁹ Similarly, Amnesty International evaluates that such an imposed deadline is a violation of the principles outlined in the Nairobi Declaration, which asserts that reparative processes should allow women and girls to submit their claims at any time they are ready, without being excluded for failing to meet a specific time frame.²¹⁰

Scholars have also discussed the temporality issue in transitional justice processes. Clark argues that transitional justice is often defined by a linear and teleological understanding of time, emphasizing “moving forward” and a clear division between a “past filled with atrocity” and a “present based on peace”. This “truncated view of memory’s temporality” does not adequately address the complex, lived dynamics of trauma. Trauma “fractures time and often projects survivors into divergent temporal and narratological realities”. That past violence actively manifests in survivors’ present lives through emotional trauma, socio-ecological reminders, health and physical issues, affecting their daily activities.²¹¹ The commission’s deadline, therefore, disregards this internal struggle and the complex, non-linear ways survivors navigate their past, expecting from them to move forward and speak up by an arbitrary set time. Survivors already face enormous emotional and social barriers in coming forward — imposing a timeline on such a sensitive and complex process risks further marginalizing those who have not yet been ready or able to apply.

Lastly, the commission lacks a more survivor-centered approach to verifying war-time sexual violence victims. Shyhrete Tahiri-Sylejmani, a survivor of wartime sexual violence stated: “If there isn’t a survivor on the commission, they can’t possibly understand this

206 Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

207 Republic of Kosovo. Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

208 Hamiti, Arton. “Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit Të Të Mbijetuarve Të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusit-te-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>.

209 KRCT, Paths to Justice

210 Amnesty International. “Wounds That Burn Our Souls”: Compensation for Kosovo’s Wartime Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017ENGLISH.pdf>.

211 Clark, Janine Natalya. “The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice.” *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2023): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

pain. We need more people working on this. Without justice, we won't have peace".²¹² The commission's failure to adopt a survivor-centered approach highlights a critical gap in the process. Survivors must be at the forefront of these efforts. Without their perspectives, the pursuit of peace remains stalled, with justice out of reach.

Lack of faith in institutions

For survivors of sexual violence to decide to report their experiences to institutional bodies, it is crucial that they have full trust in the public institutions responsible for handling such cases, as these institutions play a critical role in shaping their lives. Unfortunately, due to numerous instances where these institutions have failed to adequately address cases, trust in these bodies, particularly in the commissions and, most significantly, in the judiciary, has been severely undermined.

On June 10, 1999, following NATO's confirmation of the withdrawal of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) security forces from Kosovo and the subsequent cessation of NATO airstrikes against the FRY, the Security Council passed Resolution 1244.²¹³ This resolution delegated the responsibility for setting up the international civilian administration in Kosovo to the Secretary-General. The United Nations Mission in Kosovo (UNMIK) was established to ensure a peaceful and stable environment for all inhabitants of Kosovo, promote regional stability in the Western Balkans, and advance the rule of law, human rights, gender equality and empowerment of women and youth.²¹⁴ However, when dealing with instances of rape during war, the mission failed to address the issue. Amnesty International reports that despite receiving testimonies from CRSV survivors, the UNMIK police and prosecutors did not initiate timely investigations and did not provide updates to the survivors regarding the progress of their cases. A director of an NGO reported that around 25 women from a center gave testimonies to UNMIK police between 2003 and 2006. Despite this, none of the survivors were informed about the progress of the investigations or whether their cases were being pursued or closed. The women were not given copies of their testimonies nor allowed to have legal representation. One survivor even handed over her identification card, which had fallen out of her pocket during the assault, but there was no follow-up from authorities.²¹⁵

In December 2008, the European Union Rule of Law Mission (EULEX) took over from UNMIK the responsibilities for law enforcement, prosecution, and judiciary, including the investigation and prosecution of international law crimes. EULEX was launched in 2008 as the EU's largest civilian mission under its Common Security and Defence Policy. EULEX ensures that justice institutions operate free from political interference, adhering to international human rights standards and European best practices, through monitoring, mentoring, advising, and exercising limited executive functions. EULEX's mandate, based

²¹² Ardita Zeqiri, "Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes," Prishtina Insight, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-war-time-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>.

²¹³ NATO. "Kosovo." June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/natohq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

²¹⁴ United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). "Mandate." Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate>

²¹⁵ Amnesty International, "Wounds That Burn Our Souls", 18.

on Council Decision (CFSP) 2025/1161, runs until 14 June 2027. It operates under the framework of UN Security Council Resolution 1244.²¹⁶ Amnesty International communicated that EULEX inherited approximately 1,187 war crimes cases, out of which only nine cases related to sexual violence from UNMIK, and it initiated three additional cases, while receiving one more from a Kosovo court. After meetings with EULEX representatives, civil society organizations expressed that for EULEX, sexual violence cases were not a priority due to the passage of time, difficulties in identifying witnesses, and lack of evidence. By September 2017, EULEX had adjudicated only two sexual violence cases.²¹⁷

The report “Wounds That Burn Our Souls” explains that even after breaking through the social stigma and cultural barriers discussed earlier, women gathered the strength and took the risk of reporting their cases. However, the international community, namely UNMIK and EULEX disregarded their cases, and failed to investigate the crime. The international community’s inability to arrest key war criminals has also shaped how women view the value of reporting rape.²¹⁸ Many feel that speaking out was pointless since it cannot undo what happened. For example, a woman was initially willing to testify in The Hague but later decided against it, saying that speaking up would not change anything.²¹⁹

This is unfortunately the result when the international community positions itself as the ideal of rule of law and human rights protection yet cannot live up to these standards when attempting to enforce them in another country. While promoting values of justice and accountability, institutions like UNMIK and EULEX failed to even provide basic follow-up to women who courageously shared their experiences of sexual violence. The burden of this failure has been placed squarely on the lives of women, whose voices were not heard, whose cases were ignored, and whose suffering was overlooked. Moreover, this lack of responsibility to act created a cycle of mistrust which continues today towards the institutions of Kosovo, since they inherited the cases alongside the issues from UNMIK and EULEX.

According to Amnesty International, in May 2014, the Kosovo Assembly enacted legal amendments that reduced the powers of EULEX prosecutors and judges. These changes transferred the responsibility for prosecuting serious crimes, including war crimes, to local authorities within the Special Prosecution Office of the Republic of Kosovo (SPRK). However, as stated above, prosecutors at SPRK continue to face both inherited and emerging challenges in ensuring justice for survivors of conflict-related sexual violence. The limited availability of resources, an overwhelming caseload, and insufficient staffing significantly hinder their ability to effectively manage these cases. Furthermore, the absence of critical case files and incomplete records inherited from previous missions, such as UNMIK, along with a lack of cooperation from Belgrade, complicates ongoing investigations.²²⁰ All of these obstacles have eroded trust in the justice system among survivors. When asked if there will be justice for her case, in the TV program “Heshtja që

216 European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

217 Ibid., 20.

218 Ibid., 25.

219 UNIFEM, No Safe Place.

220 Amnesty International, “Wounds That Burn Our Souls”, 23-28.

vret, klithma e vërtetë e luftës”, one survivor skeptically said, “I don’t know (if there will be justice), maybe [the] time will come”. Despite her doubts, she emphasized her resolve to do whatever it takes to ensure that her case progresses, and justice is achieved.²²¹

Positive steps towards justice for CRSV survivors

The pursuit of transitional justice for survivors of sexual violence as a war crime is a process with many challenges and there is clearly a lot of space for improvement. Even the small progress of legal recognition and offering psychological, as well as financial support, came as a product of resilient feminist activism and advocacy in Kosovo. The study “I Am Not Guilty for What Happened to Me” by Medica mondiale and Medica Gjakova shows that changes in social recognition of survivors of war-related sexualized violence were most often linked to receiving support from civil society organizations. The survivors emphasize that the fact that NGOs brought them together in groups and enabled them to talk about this pressing issue they have been forced to be silent on for so long. This helped them feel more relieved and know their rights.²²² One of the CRSV survivors expresses about KRCT:

“If the [NGO] staff had not received us well, as women destroyed by the past, I wouldn’t be able to do anything. The director and the doctor have motivated us every time in every meeting. The staff here is very hospitable; this has enabled us to express ourselves freely. The legal representative also understood and honored me very well.”²²³

Another survivor expressed in the media that she will always be grateful for the NGO Medica Gjakova who offered psychological, legal, and professional support. She says:

“If it weren’t for Medica Gjakova, today I wouldn’t be who I am. It’s an organization that saying simply ‘thank you’ to them it’s not enough. I’m grateful until the day I enter the ground. It’s an organization that supports you, that has shown you the value you have.”

²²⁴

These insights from survivors themselves show the significance of active NGOs and why the government’s cooperation with civil society is crucial to tackle social issues. Besides the help from NGOs, many survivors express that the media played an important role in breaking the taboo by reporting on the issue. Hearing about other stories similar to theirs made the survivors feel not alone on this journey and gave them courage to speak up. Through the media, they were also able to learn about the organizations that actively work in Kosovo to support survivors, providing them with a sense of relief in knowing there is a door they can knock on.²²⁵ This year marks the first time that a male conflict-related sexual violence survivor talked openly in public about his experience stating that “the shame is not ours,” as a call to others who still feel ashamed to talk

²²¹ RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0

²²² Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

²²³ KRCT, In Search of Justice.

²²⁴ RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat,’” YouTube, July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyII-nPQ>.

²²⁵ Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

about it.²²⁶ The media has proven to be an essential tool for disseminating survivor-centered narratives, raising public awareness, and challenging entrenched stigmas.

Moreover, the survivors appreciated it when the parliament and politicians discussed the topic of war time sexual violence. In interviews conducted by the NGO Medica Gjakova, they mentioned the work of former President Jahjaga on awareness campaigns, aids, as well as long-term advocacy.²²⁷ One of the interviewed survivors noted the powerful moment when survivors accompanied the current president Vjosa Osmani to a UN Security Council meeting.²²⁸ Osmani recently also awarded the title “Honor of the Republic” to three wartime sexual violence victims who spoke publicly.²²⁹ This serves as a reminder that when institutions openly acknowledge and tackle CRSV, they not only validate the survivors’ experiences but also affirm their dignity. By addressing these issues openly, institutions help diminish stigma and create a supportive atmosphere where survivors can rebuild trust, which is essential for their full reintegration into society. Both social and institutional barriers to justice for CRSV survivors are intertwined and can help overcome each other.

Conclusion and Limitations

The pursuit of justice for survivors of conflict-related sexual violence in Kosovo is an ongoing struggle that faces significant societal, legal, and institutional barriers. As this paper demonstrates, survivors are hindered not only by the pervasive stigma that isolates them from their families and communities but also by institutional challenges that undermine their efforts to seek justice.

The societal shame attached to sexual violence is one of the most powerful forces preventing survivors from speaking out and pursuing their right to justice. The testimonies shared by survivors reveal how deep-rooted cultural attitudes toward honor, gender, and family impact their ability to regain their dignity and secure the legal recognition they deserve. Moreover, the shortcomings in Kosovo’s legal and institutional frameworks further exacerbate the trauma. The long delays in recognition and the lack of sufficient support from government commissions, coupled with the skepticism faced by survivors when presenting their cases, demonstrate a failure of the justice system to uphold the rights of its most vulnerable citizens. Despite these barriers, the role of civil society has been monumental in bringing these issues to the forefront. Survivor-centered advocacy, along with the public acknowledgment and validation of CRSV victims, has played a transformative role in challenging the stigma and encouraging survivors to reclaim their voices.

In conclusion, achieving justice for CRSV survivors in Kosovo requires a multi-faceted approach. The intersection of institutional reform, societal acceptance and inclusion of

226 Zymberi, Veronë. “Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunën Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrefen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

227 Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova, “I Am Not Guilty for What Happened to Me”.

228 KRCT, Paths to Justice

229 resident of Kosovo. “Me Krenarinë Më të Madhe I Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit” Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndava-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniqit-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

survivors, and survivor-centered advocacy can pave the way for a more just and inclusive society. When these components work together, Kosovo can begin to heal and ensure that survivors are no longer left behind in the shadows of conflict but are empowered to reclaim their rightful place in the future of the country.

While this paper provides an in-depth exploration of the barriers faced by survivors of conflict-related sexual violence (CRSV) in Kosovo, there are several limitations to the study that should be acknowledged.

Firstly, this paper primarily examines survivors in general, without considering how multiple identities of survivors, such as gender, ethnicity, socio-economic background, ability, or other social factors, would provide a more nuanced understanding of the challenges they face. Future research could benefit from exploring how the intersection of multiple factors influence survivors' journeys to justice. Secondly, while the paper addresses several key barriers faced by CRSV survivors, it is important to note that this is not an exhaustive list. For instance, the issue of survivors being unable to receive the sexual violence pension if they are already receiving other pensions related to labor, or the inadequate training of investigators handling CRSV cases, are among the additional challenges that were not explored in this study. Another limitation is the lack of perspective from the judiciary. Due to the sensitive nature of the topic, access to these judges was not possible. Understanding their perspective is important for addressing the gap between the high number of verified survivors and the low prosecution rate.

Additionally, the findings and analysis are deeply tied to the specific context, culture, and history of the region. As such, the conclusions drawn in this study should not be assumed to be universally applicable to other post-conflict countries. It would be valuable for future research to compare the situation in Kosovo with other contexts to see whether similar patterns emerge or if unique factors come into play in different countries. Finally, while this paper identifies the challenges survivors face, it does not offer solutions or policy proposals. While these solutions are discussed in a number of more comprehensive reports (several of which are cited in the bibliography), the scope of this paper was not intended to provide detailed recommendations. Future studies could explore these aspects in greater depth to propose concrete measures for improving the support and justice systems for CRSV survivors.

Appendix A: INSANITY by SHQIPE MALUSHI

It is not true
That I was raped
By a battalion
Of the masked faces
Marching in the darkness

It is not true
That my body
Became a plastic doll
In the jaws
Of wolves
In a sudden angry eruption,

It is not true
That my soul was scared
By the clutches
Of the blinded beasts
In their one way journey,

It is not true
That my breasts
Were a chewing gum
Of some hungry bastards
In the midst of their game,

It is not true
That my father
My husband
Were ashamed to look at me
After the disaster,

It is not true
That my children watched
Under the sink
As my legs were broken,
It is not true
That monsters laughed at me
As they touched
My naked body,

It is not true
It is not true
That my head was shaved
To mark me as a loser,

It is not true I am that woman
Trying to escape
The nightmare of a lost battle
That wasn't mine,

It is not true
I am alive!
I am beautiful!
Hear me!
See me!

Bibliography:

Amnesty International. "Wounds That Burn Our Souls": Compensation for Kosovo's War-time Rape Survivors, but Still No Justice. London: Amnesty International, December 13, 2017. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR7075582017EN-GLISH.pdf>.

Ardita Zeqiri, "Trauma Has No Deadline: Survivors of Wartime Sexual Violence Demand Justice Without Timeframes," Prishtina Insight, April 14, 2025, <https://prishtinainsight.com/trauma-has-no-deadline-survivors-of-wartime-sexual-violence-demand-justice-without-timeframes-mag/>.

Clark, Janine Natalya. "The Living Past in the Lives of Victims-/Survivors of Conflict-Related Sexual Violence: Temporal Implications for Transitional Justice." *Social & Legal Studies* 16, no. 4 (August 2023): 942–61. <https://doi.org/10.1177/17506980221101143>.

European Union Rule of Law Mission in Kosovo. (n.d.). Mission overview. EULEX Kosovo. Retrieved July 31, 2025, from <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,16>

Hamiti, Arton. "Zgjatet Afati Për Aplikim Për Njohjen e Statusit Të Të Mbijetuarve Të Dhunës Seksuale Gjatë Luftës Në Kosovë." Raporto Korrupsionin! KALLXO.Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/zgjatet-afati-per-aplikim-per-njohjen-e-statusite-te-mbijetuarve-te-dhunes-seksuale-gjate-luftes-ne-kosove/>.

Humanitarian Law Center (HLC). Breaking the Silence: Justice for War Victims? Prishtina: Humanitarian Law Center, 2024. <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Raporti%20vjetor%202024/Kosovo%20report%202024%20ALB%20SRB%20ENG.pdf>.

Human Rights Watch. "Human Rights Watch Applauds Rwanda Rape Verdict." February 9, 1998. <https://www.hrw.org/news/1998/09/02/human-rights-watch-applauds-rwanda-rape-verdict>.

KRCT. E Drejta për Të Vërtetën – Viktimat pa Emër / Right to Truth – Unnamed Victims. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, March 2021. https://krct.org/wp-content/uploads/2024/09/E-DREJTA-PER-TE-VERTETEN-VIKTIMAT-PA-EMER_-RIGHT-TO-TRUTH-UNNAMED-VICTIMS_PRAVO-NA-ISTINU-ZRTVE-BEZ-IEMNA-1.pdf.

In Search of Justice. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/In-search-of-justice.pdf>.

Manual mbi Metodologjinë e Dokumentimit: Dokumentimi i Krimeve të Dhunës Seksuale gjatë Luftës në Kosovë. Prishtina: Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims, September 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/MANUAL-MBI-METODOLOGJINE-E-DOKUMENTIMIT-DOKUMENTIMI-I-KRIMEVE-TE-DHUNES-SEK-SUALE-GJATE-LUFTES-NE-KOSOVE-2024.pdf>.

Paths to Justice: The Perspective of a Survivor and Efforts to Address Sexual Violence During the Conflict in Kosovo. 2024. <https://krct.org/wp-content/uploads/2025/02/Case-study.pdf>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War and Their Families. Official Gazette of the Republic of Kosovo, No. 30, December 31, 2011. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2793>.

Law No. 04/L-054 on the Status and the Rights of the Martyrs, Invalids, Veterans, Members of the Kosovo Liberation Army, Civilian Victims of War, and Their Families (consolidated version). Official Gazette of the Republic of Kosovo, March 27, 2025. GZRK-04/L-054-AKL. <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=102362>.

Li, Winnie M. “The Emotional Labor of Sexual Violence Survivors in Mainstream Media: A Study via Auto-Ethnography and Interviews.” PhD diss., London School of Economics and Political Science, 2024. <https://etheses.lse.ac.uk/4724/>.

Medica mondiale e.V. and Medica Gjakova. “I Am Not Guilty for What Happened to Me’: A Study on the Long-Term Consequences of War Rape in Kosovo.” Medica mondiale e.V., 2024. <https://doi.org/10.15498/4DFQ-JN31>.

NATO. “Kosovo.” June 10, 1999. Accessed July 11, 2025. https://www.nato.int/cps/fr/natohq/news_27222.htm?selectedLocale=en.

OHCHR. “Rome Statute of the International Criminal Court.” Accessed July 11, 2025. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/rome-statute-international-criminal-court>.

President of Kosovo. “Me Krenarinë Më të Madhe I Ndava Titullin Nderi i Republikës Vasfije Krasniqit, Shyrete Tahirit dhe Ramadan Nishorit.” Presidenti i Kosovës, April 18, 2025. <https://president-ksgov.net/presidentja-me-krenarine-me-te-madhe-i-ndava-titullin-nderi-i-republikes-vasfije-krasniqit-shyrete-tahirit-dhe-ramadan-nishorit/>.

Republic of Kosovo. Regulation (GRK) No. 22/2015 on Defining the Procedures for Recognition and Verification of the Status of Sexual Violence Victims during the Kosovo Liberation War. Accessed July 11, 2025. <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=15049>.

RTV Dukagjini. “E TRISHTË/ ‘Ma vranë burrin dhe mbeta shtatzanë pas dhunimit’ – Rrëngeth e mbijetuara e luftës.” YouTube video. July 17, 2025. https://www.youtube.com/live/XT6gEWbg_fQ?si=bnxeeZ68QuprDun0.

RTV Dukagjini. “SHOKUESE/ ‘Kanë luajtë me mu, çka kanë dashtë kanë bë’ – Si u dhunua bashkë me gjyshen? – Debat Plus.” YouTube video. July 18, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=...>

com/live/UuEplw3vpSE?si=-gJTpKUVQY6Xtwp6.

RTV Dukagjini. “TRISHTUESE/ ‘Me thikë m’i kanë heq teshat’ – Si u dhunua seksualisht 11 vjeçarja nga forcat serbe?” YouTube video. July 15, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=P04zyII-nPQ>.

RTV Dukagjini. “TRONDITËSE/ ‘Ma mirë ka qenë me vdekë’ – Rrëfimi i burrit që u dhunua dy herë seksualisht nga serbët.” YouTube video. July 14, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=qez55o6wPms>.

Selmani, Leonora. Email message to author, July 11, 2025.

UNIFEM. No Safe Place: A Guide to the Situation of Women in Kosovo. New York: United Nations Development Fund for Women, 2000. https://www.peacewomen.org/sites/default/files/unifem_nosafeplacekosovo_2000_0.pdf.

United Nations. United Nations Field Missions on Preventing and Responding to Conflict-Related Sexual Violence. New York: United Nations, 2020. <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/06/2020.08-UN-CRSV-Handbook.pdf>.

Secretary-General. The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies: Report of the Secretary-General. New York: United Nations, 2004. <https://digitallibrary.un.org/record/527647>.

Security Council. Resolution 798 (1992). New York: United Nations, 1992. <https://digitallibrary.un.org/record/156020>.

United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, ed. The Conflict Did Not Bring Us Flowers: The Need for Comprehensive Reparations for Conflict-Related Sexual Violence in Kosovo. Technical Report. Prishtina: UN Women Kosovo Office, 2016. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/Country/Kosovo/The%20Conflict%20Did%20Not%20Bring%20Us%20Flowers_ENG.pdf.

United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). “Mandate.” Accessed July 11, 2025. <https://unmik.unmissions.org/mandate>.

Zymeri, Veronë. “Turpi Nuk Është i Yni, Turpi Është i Atyre’ - Ramadan Nishori Rrëfen Për Herë Të Parë Publikisht Dhunën Seksuale Gjatë Luftës.” Raporto Korrupsionin! KALLXO. Com (blog), April 14, 2025. <https://kallxo.com/lajm/turpi-nuk-eshte-i-yni-turpi-eshte-i-atyre-ramadan-nishori-rrefen-per-here-te-pare-publikisht-dhunen-seksuale-gjate-luftes/>.

“Të Mbijetuarat e Dhunës Seksuale: Të Hiqet Plotësisht Afati Për Të Parashtruar Kërkesën Për Njohjen e Statusit Të Viktimës.” Kallxo, April 18, 2025. <https://kallxo.com/kallxoper->

nime/te-mbijetuarat-e-dhunes-seksuale-te-hiqet-plotesisht-afati-per-te-parashtruar-kerkesen-per-njohjen-e-statusit-te-viktimes/.

Trina Hoti

The Landscape of Memorialization Policies in Kosovo – Preserving Collective Memory through Civil Society

Collective Memory in Theory and Practice

Collective memory is a concept and a tradition of social practices dating back centuries. Societies manifest in different ways the organization and selection of their collective memory, and in this sense, it emerges as a social construct. Collective memory can be described as a dialectical relationship, as it is both shaped by and shapes society. It is continuously liquid - mutable, unfixated, and adaptable to context. This liquidity reflects the way memory undergoes transformations through new interpretations, emotional experiences, and public representations (Erll, 2011). These developments depend on commemorative policies, as well as on the cultural, political, and economic context, and on the willingness of individual or collective actors to preserve or reimagine the past.

Studies on collective memory encompass a broad interdisciplinary coalition, ranging from sociology, psychology, and history to media, cultural, and political studies, among others. They serve as critical facilitators in understanding the processes of identity construction and the power relations that shape remembrance. By examining the cultural, socio-psychological, and historical traces that collective memory leaves within human societies, its study holds significance beyond the epistemological knowledge it generates. Collective memory is not merely an object of analysis but a process that lives within the everyday experiences of social practices. It materializes through diverse forms of commemoration: from national ceremonies to family rituals, from monuments and political speeches to tourist and heritage sites, as well as through various expressions of popular culture.

Situated within the arena of contemporary societies that dictate a powerful discourse about the future in nearly every sphere, collective memory, specifically public memory, faces the challenges of forgetting and the pressing need to discuss how commemorative practices should be maintained, given that their transformation is inevitable:

The transformation of memory signifies a decisive shift: from the historical to the psychological, from the social to the individual, from the objective message to its subjective reception, from repetition to [re]memory. The total psychologization of contemporary memory entails an entirely new economy of self-identity, the mechanics of memory, and the significance of the past (Nora, 1989:15).

Memorialization Policies and the Symbiosis between Cultural and Communicative Memory

The principal theoretical foundation for the vast majority of collective memory scholars is Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire* (sites of memory), published in a study spanning the years 1984–1992. Contrary to the topographical suggestion of the term, sites of memory may not only be geographical locations, but also events, processes, real and imagined figures, artifacts, symbols, and other historical phenomena in which “national heritage is crystallized” (Nora, 1995: 83). Studying collective memory through the prism of sites of memory means analyzing the forms and functions of the use (and misuse) of the past for present needs. In this regard, numerous theorists have further deconstructed the concept, for instance, geographer David Harvey has developed a critique of the link between urban capitalism and urban collective memory, while anthropologist Marc Augé has explored the idea of non-places of memory, emphasizing the emptiness of memory sites that are devoid of memory itself, and so forth.

Meanwhile, in the theorization of French sociologist Maurice Halbwachs, published in 1925 and translated into English as *The Social Frameworks of Memory*, two distinct concepts of collective memory are developed. The first defines collective memory as the individual's organic memory, which operates within sociocultural boundaries; the second conceives it as a creation shaped by shared visions of the past, maintained through the interaction between people, institutions, and the media. In any case, Halbwachs maintains that collective and individual memory share a symbiotic life together: “One could say that the individual remembers by placing himself in the perspective of the group, but it may also be affirmed that the memory of the group realizes and manifests itself in individual recollections” (Halbwachs, 1992: 40). What memory engages with, whether at the individual or group level, are recollections of past events that, moreover, shape identity. Such recollection can encompass a range of elements, from factual to fictional: “A memory is to a large extent a reconstruction of the past achieved with data borrowed from the present, a reconstruction prepared, moreover, by reconstructions of earlier periods in which past images have already been altered” (ibid: 68).

Building on Halbwachs' frameworks of memory, Jan and Aleida Assmann conceptualize communicative and cultural memory in order to distinguish between the construction of collective memory through everyday forms of interaction and communication, and that which is constructed through rigid institutional rituals. Communicative memory thus belongs to the realm of oral history, where all individuals are equally responsible for remembering and interpreting the past. By contrast, cultural memory is tied to material objectification; it is organized, ceremonialized, and guided by professionals (J. Assmann, 1995: 130–132).

But how does this theoretical framework translate to the terrain of memory in Kosovo? Who is responsible for maintaining commemorative practices, and how are they implemented?! To begin with the legal framework, Kosovo has two laws and one regulation addressing the recent events in Kosovo during 1998–1999 (Official Gazette of Kosovo), with

particular emphasis on the **Memorial Complex “Adem Jashari”**. As a **state authority** responsible for the construction, administration, and management of memorial complexes in Kosovo, the **Agency for the Management of Kosovo Memorial Complexes** operates in this capacity.

Nevertheless, the legal infrastructure remains weak in fully addressing commemorative practices. Among the most important are March 5–7 as the official commemorative anniversary in memory of the Jashari family and the KLA forces, April 27 as the anniversary of the Meja massacre, May 5 as Martyrs’ Day, and the remembrance of the Studime massacre, among others. These anniversaries – algorithms of commemorative policies – gather politicians, family members, former soldiers, and citizens, and receive nationwide media attention. With national flags, KLA flags, and state symbols, long ceremonies are organized that include speeches by high-ranking politicians, tributes at the relevant complexes, lieux de mémoire, and the laying of flowers at monuments and memorials. This commemorative policy simultaneously channels behavior and produces a discourse largely grounded in a laudatory narrative of the sacrifice of the fallen, fostering remembrance of the past while intertwining with the hope that these sacrifices will be rewarded through a developmental vision oriented toward the country’s Euro-Atlantic future. Above all, national history and identity are glorified. The best illustration of this is the institutional organization, voluntarily attended by hundreds of citizens, of the UÇK Epic held every year in early March. Although a practice of cultural memory, it intertwines with communicative memory, as most participating citizens have personally experienced the recent war in one form or another.

Collective unification under state direction is interconnected with the holding of solemn parliamentary and municipal sessions, commemorative concerts, and the lighting of torches during the symbolic event “Night of Fires.” Meanwhile, in several schools in Kosovo, it has become customary that the first lesson on March 5 is dedicated to figures of the war, based on decisions issued by the Ministry of Education, Science, Technology, and Innovation (MASHTI). These interventions represent new forms of commemorative education, aiming to bring collective memory closer to students’ school experiences, beyond the structured lessons found in history textbooks.

(Un)Official Commemorative Policies

Throughout Kosovo, it is nearly impossible to travel without encountering sites of private memory, which are built and maintained by families themselves. In fact, for sociologist Anna Di Lellio, who has been documenting KLA memorials since 1999, this is precisely how commemorative practices began in Kosovo. In an article for the media outlet Kosovo 2.0, she argues that their symbolism has evolved, from memorials bearing individual names to collective ones, specifically to align with the KLA and the shared project of resistance.

Immediately after the war, memorials in Kosovo took the form of simple grave markers, featuring the KLA logo, the name, and the birth and death dates of the deceased. Later, the monuments became more elaborate, often dedicated to more than one person. They

took the shapes of double-headed eagles or traditional Albanian caps (plis); some even resembled towers. All of them commemorated fighters whose shared virtues – courage, honor, and self-sacrifice – are rooted in traditional culture. The focus shifted from the individual to an allegorical, traditional representation of the national collective (K2.0, 2013).

What initially arose as a need to commemorate a fallen family member, typically a male, expanded the scope from private to public memory, although the latter remains neither fully inclusive nor entirely neutral in its reflection of the war and heroism. On the other hand, civil society plays a crucial role in maintaining collective memory. In reviewing commemorative efforts, all civil society initiatives act as a catalyst for the lack of public institutionalization and often assume the role of intermediary, translating the wishes of family members into forms of public remembrance accessible to a broader audience. While these efforts are valuable, it should be noted that the vast majority are concentrated in Pristina, establishing it as the primary space for memory preservation. Some notable examples include:

The exhibition commemorating 1,024 children killed and 109 children missing as a result of the war in Kosovo, titled “Once Upon a Time, Never Again” (2020), was organized by the Humanitarian Law Fund, with Blerta Hoçia as curator. This initiative engages with both spheres of commemorative policies. It relocates objects and diverse narratives of the affected children from private rooms and spaces, establishes communication with the respective families to ensure consent for their use in the exhibition, and, ironically, is housed in the basement of the Hivzi Sulejmani Library in the Dardania neighborhood of Pristina. Placing the exhibition in the library basement severely undermines its function as a site of memory (*lieux de mémoire*), in a setting that does not offer empathic engagement. As a result, it reflects the presence of partial and inattentive public policies. Paradoxically, the exhibition serves as a key stop for both the international community visiting Kosovo and institutional officials. Unlike fragmented narratives, the exhibition includes children killed or missing from other ethnic communities, is organized in Albanian, Serbian, and English, allows for interaction and imagination, and—despite the challenging location—benefits from good lighting, sound, and accessible materials. These elements facilitate meaningful dialogue with the memory being presented.

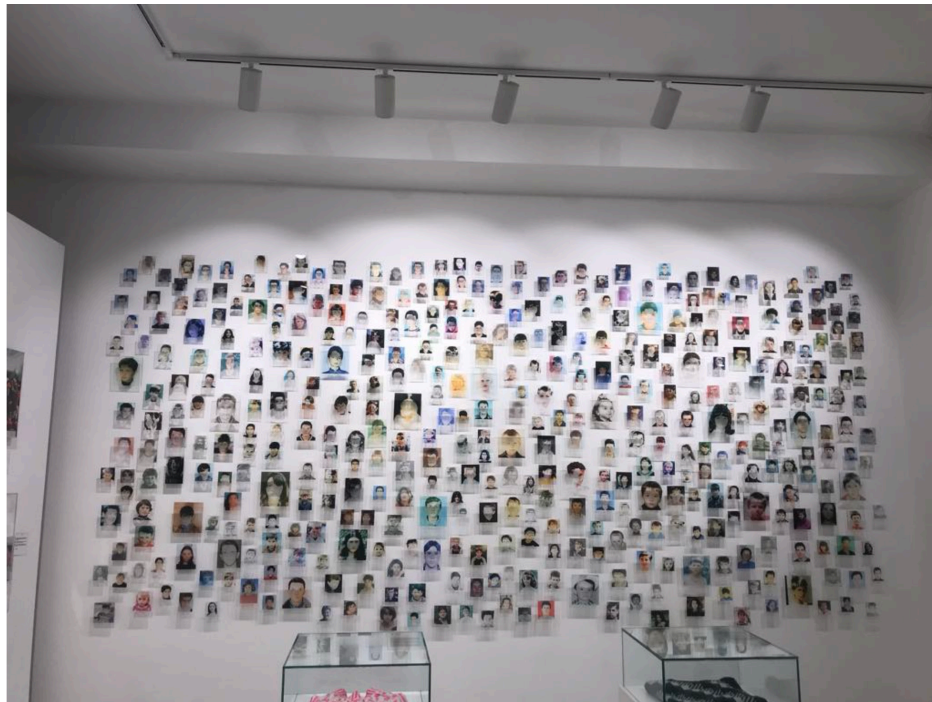

Photo 1: View from the exhibition “Once Upon a Time, Never Again” (personal photo)

Another recently developed initiative is that of the Youth Initiative for Human Rights – Kosovo (YIHR KS), led by Bjeshka Guri, focused on the opening of the Museum of Children of the War, an alternative commemorative space addressing children and the interruption of their childhood, illustrated through the exhibition “The Interrupted Game.” The museum, opened in early 2025, features a curatorial approach almost identical to that of the 2019 exhibition by the Humanitarian Law Fund. Located on the ground floor of the YIHR building, the museum operates in a non-publicly curated space, though it remains accessible for visits by public institutions. The exhibition within the museum presents narratives and objects that engage visitors in all languages, using visually compelling methods.

Photo 2: View from the Museum of Children of the War (personal photo)

An equally important dimension is addressed by the Reporting House exhibition, developed by BIRN Kosovo, KALLXO.com, the Pristina Biennale, and Paper Gallery, which presents the work of journalists, photographers, and contemporary artifacts, accompanied by works of contemporary art reflecting on the impact of the war. Unlike the two previously mentioned exhibitions, the Reporting House, open since 2024, is located in the public space of the former Germia building and regularly hosts events that reconfigure collective memory from different perspectives. In this

sense, the Reporting House, empowered by its public space, functions not only as a commemorative site but as a discursive space where cultural memory is actualized through public dialogue, interaction, and critical reflection. Activities with invited guests, informal debates, and artistic presentations create conditions for forming a sensitive and aware public, transforming this commemorative site into a permanent laboratory for active and educational remembrance.

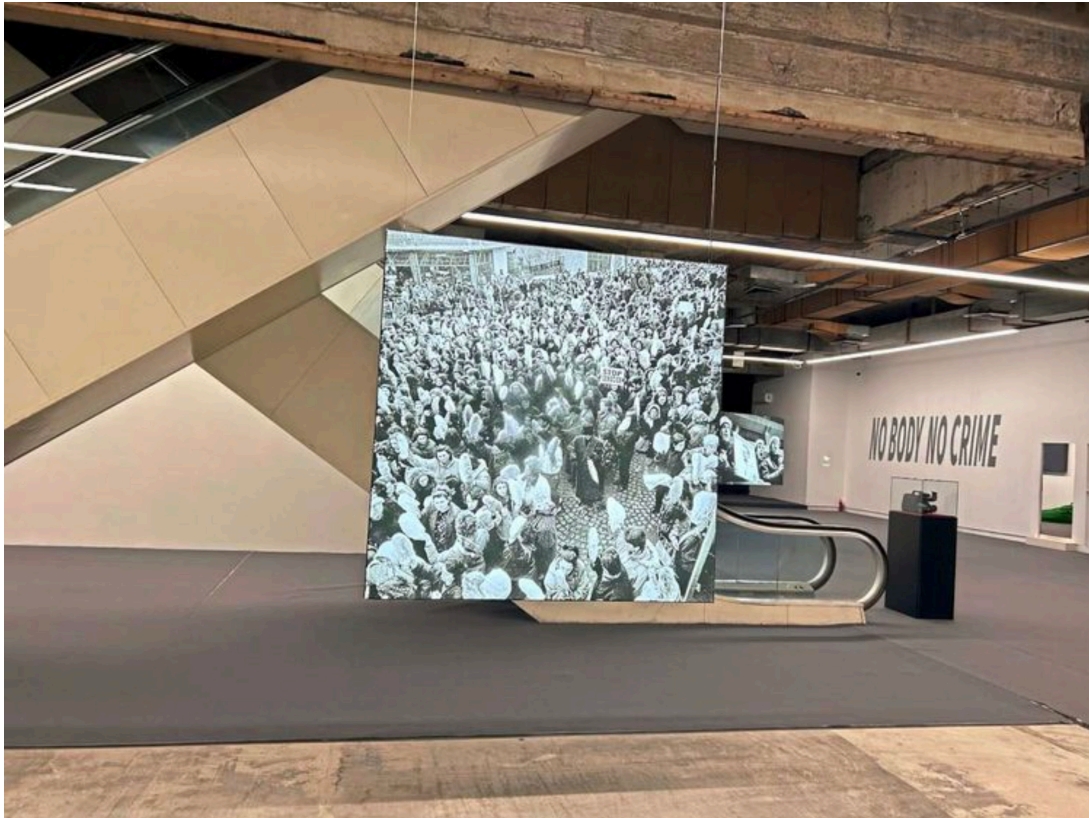

Photo 3: View from Reporting House (personal photo)

Another significant intervention in the landscape of collective memory in Kosovo is the Museum of Survivors of Sexual Violence during the War in Kosovo, opened in 2024. Initiated by former President Atifete Jahjaga and Diona Hoxha, and curated by Eliza Hoxha, the museum represents a courageous effort to translate a silent collective pain into visible public remembrance. It includes four carefully curated exhibition rooms with sensitive content, supported by artifacts donated by organizations such as Medica Gjakova and the Center for the Promotion of Women's Rights in Drenas. Through the involvement of artists like Ylber Çervadiku and Zake Prelvukaj, the museum gives visual and emotional form to the memory of one of the deepest wounds of the war. This commemorative site goes beyond a mere memorial function: it is a space of resistance against stigma, a political act of listening and recognition, and a tool for the collective empowerment of survivors. These forms of memory, initiated from below and maintained by civil society, demonstrate the power of cultural intervention in building a critical, sensitive, and inclusive memory.

Furthermore, in this spirit, Manifesta Biennale 14 presented an important example of the

potential of contemporary art to activate public space in the city of Pristina. Held over one hundred days in 2022, the biennale aimed to reformulate the relationship between culture and civil society and to encourage citizens' return to shared urban spaces. Although it did not directly engage in dialogue with the specific histories of the sites used - such as the Grand Hotel, the Hivzi Sulejmani Library, or the Brick Factory - by incorporating them into the flow of the biennale, these spaces were exhibited and made present in public consciousness.

A notable exception was the Hertica House-School, where the artistic intervention had a direct connection to the tangible memory of the site. This intervention represented a commemorative practice that emphasized the need for continuous institutional care, beyond the individual efforts of the Hertica family. In this way, the biennale contributed indirectly to the processes of collective memory - not through narrative, but through the reimagining of space and the refocusing of attention on it.

For the duration of the biennale, these previously marginalized sites became frequented, functioning as temporary itineraries of memory, open to visitors from diverse backgrounds and generations. In this interplay between public art and public space, Manifesta 14 created opportunities for broader reflection on society's relationship with the past, identity, and memory - even though this impact remained indirect and was not always closely linked to the historical context of the spaces used.

Photo 4: View of the artistic transformation of the “Triangle” Monument at Adem Jashari Square during Manifesta 14 Biennale (personal photo)

Despite the need for a separate critique of the biennale's format, which requires a discussion beyond the scope of this text, the conclusion of this extended artistic ceremony in the capital transformed those few memory sites into non-places of memory. In other words, collective memory is realized through non-memorialization - this emerges as the key argument of this paper. The term was first developed by French anthropologist Marc Augé in his 1995 book, 'Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity'. He describes the characteristics of non-places of memory as follows:

It should be added that the same applies to non-places as to places. They never exist in a pure form; places reconstruct themselves within them; relationships are restored and restarted within them [...] Place and non-place are more like opposing polarities: the former is never completely erased, the latter never fully completed (Augé 1995: 78–79).

As Pierre Nora (1989) emphasizes, to have a site of memory, there must be a will to remember; conversely, it seems that to have a non-place of memory, there must be an absence of the will to remember. This implies a neglect of the enactment of commemorative practices, even though institutions and individuals continue to know about the site, often transmitted through oral narratives from previous generations. In fact, it appears that peacefully, this reflects the acquiescence of public institutions in their response to public commemorative practices.

All these alternative spaces for preserving collective memory - initiated by civil society - play multiple roles: they document violence and the past, raise awareness, and help create a critical civic identity. In the terms of Halbwachs and Assmann, they represent a form of communicative memory that is transformed into cultural memory through fragmented institutionalization.

However, this effort carries a double burden: on one hand, it seeks justice for the past, and on the other, it struggles for the very right to remember, often in marginal spaces undervalued by the state. Placing exhibitions in basements, or treating memory as a secondary issue on public agendas, transforms it into a "non-place" of memory - as Augé would put it - where the absence of institutional will fosters forgetting more than memory.

In this context, collective memory is not only an act of remembrance but also an act of resistance against organized forgetting. Therefore, the need for sensitive, inclusive, and dignified institutionalization of public memory is not merely a cultural matter, but a demand for justice and representation. As long as these efforts remain reliant solely on civil actors, memory risks remaining a peripheral endeavor - powerful, yet isolated.

Bibliography

Assman, J., 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* [online], (65), 125–33. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/488538>

Augé, M., 1995. *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*, New York: Verso.

Erl, A., 2011. *Memory in Culture*. Përkthyer nga S.B. Young. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Halbwachs, M., 1992. *On Collective Memory*, përkthyer nga A. Coser, L., Çikago: University of Chicago Press.

Hirsch, M., 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Humanitarian Law Center Kosovo, 2022. *Memorialization, Its Role and Importance in Dealing with the Past* [online].

Qasur nga: https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Memorializimi/ENG_Memorializimi.pdf

Humanitarian Law Center Kosovo, 2024. *Decade of Remembrance* [online]. Qasur nga: <https://hlc-kosovo.org/storage/app/media/Decade-of-Remembrance.pdf>

Kosovo Two Point Zero, 2015. *Një monument mes Vëllazënim Bashkimit dhe Adem Jasharit, Kosovo Two Point Zero* [online]. 30.10.2015. Qasur nga: <https://kosovotwopointzero.com/a-monument-between-brotherhood-and-unity-and-adem-jashari/>

Ligji për Agjencinë për Menaxhimin e Komplekseve Memoriale të Kosovës, 2013, Nr. 9 / 26, *Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës*.

Ligji për Institucionet e Kulturës, 2007, Nr. 02/L-57, *Gazeta Zyrtare e Institucioneve të përkohshme të vetëqeverisjes në Kosovë/ Prishtinë*.

Ligji për Planifikimin Hapësinor, 2013, Nr. 04/L-174, *Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës*.

Ligji për Trashëgiminë Kulturore, 2008, Nr. 02/L-88, *Gazeta Zyrtare e Republikës së Kosovës*.

Nora, P., 1989. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. *Representations* [online], (26), 7-24. Qasur nga: <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Olick, J.K., Vinitzky-Seroussi, V. dhe Levy, D., 2011. *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.

Ritzer, G., 2010. *Sociological Theory*. Edicioni i 8-të. New York: McGraw-Hill.

Szpociński, A., 2016. Sites and Non-sites of Memory. Depot [online], Qasur nga: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/14299/14_Szpocinski_Sites.pdf?sequence=1&isAllowed=y